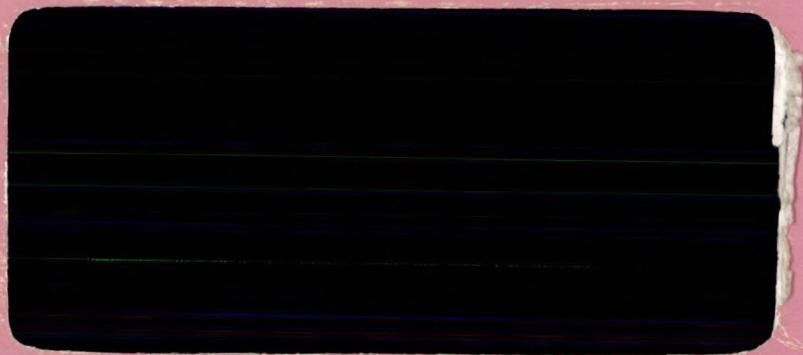

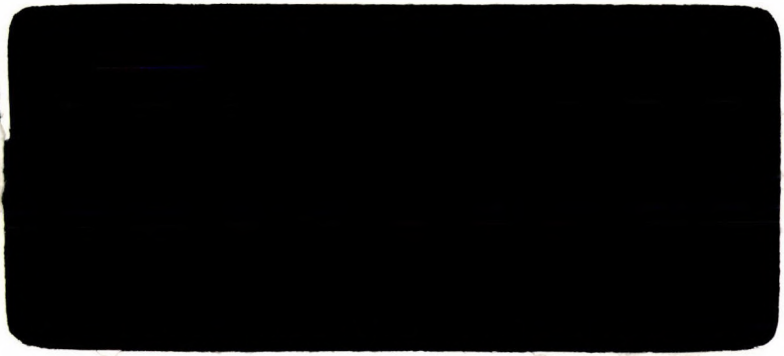
Nyelvtudományi Intézet
1974

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

MTA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE

IV. szám, 1988. augusztus

TARTALOM

Alberti Gábor: \mathcal{T} -modell (A természetes nyelv egy függvény- szerkezetes modellje)	3
Elekfi László: Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár	41
Felföldi László: A magyarországi cigánység tánckultúrájának kutatásáról	71
Győri-Nagy Sándor: Zur Ontogenese der dominanzwechselnder Minderheitenzweisprachigkeit im Karpatenbecken	81
Kovalcsik Katalin: Hazai írások a cigány népzeneről	101
Molnár Ilona: A "nyelvi világrépről"	117
Réger Zita: A cigány nyelv: kutatások és vitapontok	155
Szépe Judit: A phonological investigation of Hungarian- speaking aphasics	179
Társkiadványok	195

Eng. sz. 56963

~~A Nyelvtudományi Intézet
KÖNYVTÁRA
Leltári szám.~~

ALBERTI GÁBOR

τ -MODELL (A TERMÉSZETES NYELV EGY FÜGGVÉNY-
SZERKEZETES MODELLJE)

ELTE TTK Valószínűségelmélet és Statisztika Tanszék
Budapest, Múzeum krt. 6-8.

Ez a munka, mely matematikus szakdolgozatom tömörített változata, az élő-nyelvi szerkezetek sajátos rendszerezéséről szól, illetve a szerkezeteket kialakító és továbbfejlesztő erők (egy) modelljéről. Úgy gondolom, ezek az erők egyazon ige különböző vonzatrendszereinek vizsgálatakor érhetők tetten, és ehhez célszerű a vonzatos igét többargumentumos függvénynek tekinteni, s ilyenek változását tanulmányozni. A felépítés során megpróbáltam egységes ötvözetet létrehozni különféle strukturális nyelvészeti elméletek eredményeiből egy olyan matematikai keretbe ágyazva, mely a matematikának nem annyira hagyományos eszközeit, mint inkább szemléletét és módszereit tartalmazza.

0. Bevezetés

Kiindulásként az ige vonzatrendszerét szeretném tüzetesen megvizsgálni. Ebből a szempontból legtermészetesebb az igtét egy f függvénynek tekinteni, melynek értelmezési tartományába (c_1, c_2, \dots, c_n) alakú vektorok lépnek, ahol c_1, \dots, c_n az illető cselekvés vagy történés létrejöttében együttműködő dolgoknak megfelelő nyelvi jelek. (7)-(10) egy érdekes jelenséget mutat: egyazon (?) ige hajlamos számtalanféle argumentumszerkezetet maga köré szervezni; így végülis különböző tereken értelmezett f_1, \dots, f_k függvények adódnak. Mi közük ezeknek egymáshoz? Azaz: hogyan jellemezhetők azok az operációk, melyek ilyen függvényeket képeznek egymásba?

Az összegyűjtött nyelvi tényekről modell formájában szeretnék számot adni. Többről van azonban szó pusztán rendszerezésnél: szinte magától bontakozik ki a nyelvi változás egy modellje, ha feltételezzük, hogy

(0) a fenti $F = \{f_1, \dots, f_k\}$ rendszer valóságban lejátszódó kiépüléséről van szó.

Magát a változást olyan sztochasztikus folyamattal szemléltetem ("Ugrás"), amely figyelembe veszi az analóg nyelvi jelenségek egymásra hatását, sőt, a beszélők egymásra hatását is, továbbá a változás szintjeinek hierarchizálódását.

Egy F rendszer kiépülésének "főtengelyébe" egy ok-okozati láncolatot állítok (62-63): az ige, mint világbeli hatás, a tengely egyik irányában "keresi" a hatás forrását, míg a másik irányban azt, amire e hatás irányul. Az origóban pedig valami olyasmi áll, ami arra "rendeltetett", hogy "hordozza" e hatást (71). Ez egy izgalmas hipotézist sugall az emberi tudat fejlődésére vonatkozóan, (0) mellett.

Az 1. fejezet arról szól, hogy valamely igehez tartozó F rendszer hogyan épül ki, a 2. fejezet az ezt lehetővé tevő Ugrásról, míg a 3. a folyamat "közegéről", a mondatról, mely az eddigiek szellemében függvényekből és/vagy konstansokból rakódik össze, de elképzelhető, hogy más módon bomlik fel, újfajta függvényeket létrehozván ezáltal. Az iménti "függvényszerkezet" számot kíván adni a mondat felszíni alakjáról, szórendjéről is.

1. Argumentumszerkezet

1.1. A tények birodalma

1.1.1. A megfelelően kiegészített ige mondatot eredményez, és ő ad esetet a következő mondatrészeknek, bátran tekinthetjük tehát úgy, hogy az ige körül szerveződik meg a mondat (vö. É. Kiss 1981), Ruzsa (1984) és Tesnière (1966)). Mint 0-ban említettem, az igét függvénynek fogom tekinteni, c_1, \dots, c_n : az illető cselekvés vagy történés létrejöttében együttműködő dolgoknak megfelelő nyelvi jelek; értékészlete pedig: \hat{C} , a mondatok halmaza. Rögtön az (1) példa egy elfajult esetet mutat, mely később megtalálja szerepét a modellben:

(1) h	Hajnalodik.
(2) f(s)	Fúj a szél.
(3) e_0	Esik.
(4) $\hat{e}(e')$	Esik az eső.
(5) $e_1(k)$	Esik a kő.
(6) $e_2(k,n)$	Ráesik a kő a nyúlra.
(7) $d_1(P,k)$	Péter dobja a követ.
(8) $d_2(P,k,n)$	P. dobja a követ a nyúlra.
(9) $d_3(P,n)$	P. megdobja a nyulat.
(10) $d_4(P,n,k)$	P. megdobja a nyulat kővel.
(11) $d_4(P,m,t)$	P. megdobja a medvét egy teáskannával.

(1) és (3) olyan történések, melyek nem kívánják meg együttműködő "objektumok" megnevezését: ez (1)-ben nem is lehetséges: (3)-ban pedig nem szükséges, hiszen a (4)-ben szereplő argumentum tautologikus kapcsolatban van \hat{e} -pal: e' tehát szinte nem is "valódi argumentum". Hasonlóképpen (2) is tautologikus egység: úgy tekintem, hogy a szél nem más, mint "maga a fújás".

(3)-tól (11)-ig valamiféle folyamatot szeretnék sejtetni, melynek során felépül a "dobás" fogalma, mely körül ott van a "dobó", a "célpont" és az eszköz". d_4 (10)-ben és (11)-ben nyilván ugyanaz a függvény, hiszen az "objektumok" mások, de viszonyuk ugyanaz. Feltűnhet viszont, hogy a (8)-beli d_2 szintén a dobót, a célpontot és az eszközt szervezi maga köré, de másképp, hiszen a (8)-ban az "eszköz" a tárgy, míg a (10)-ben a "célpont" a tárgy.

A tárgy vajon valóban "az, amire cselekvés irányul" ? És ha igen, akkor mit jelent az irányulásnak ez a megváltozása, mely - mint 1.1.2-ből kiderül - korántsem kivételes jelenség?

1.1.2. A (8) -- (10)-beli argumentumszerkezet-változást transzformációs csoportnak szokták nevezni (Zsilka 1978, 1981), és sikerült többszáz magyar igénél kimutatni (Horváth 1983). A (13)-(35) példapárok egytől egyig

$$(12) f_1(c^{-1}, c^0, (x)) \rightarrow f_2(c^{-1}, c^1, (y)), \quad (c^0=y, x=c^1)$$

képletbe foglalható argumentumszerkezet-változást mutatnak, ahol a felülindexelés később egy következetes jelrendszerré fog összeállni:

- (13) (8), (10) (dob)
 (14) $v_1(P, k, c)$ P. belevágja a kést a csuklójába.
 $v_2(P, c, k)$ P. megvágja a csuklóját késsel.
 (17) $s_1(P, t, l)$ P. tüt szúr a léggömbbe.
 $s_2(P, l, t)$ P. kiszúrja a léggömböt tüllel.
 (18) $k_1(P, K, l)$ P. kötelet köt a lóra.
 $k_2(P, l, K)$ P. megköti a lovat kötéllel.
 (19) $f_1(P, l, t)$ P. levegőt fúj a trombitába.
 $f_2(P, t)$ P. fújja a trombitát.

(13)-(19) nemcsak szerkezeti hasonlóságot mutat, hanem a leírt szituációk is rokoníthatók ((12) jelöléseivel):

$$(36) c^0=y \text{ egy eszköz, } x=c^1 \text{ pedig "az, amit az eszköz elér, alakít".}$$

További három nagy csoport is mutatható, (37)-(39) alapján:

II.

- (20) $f_1(P, l, p)$ P. lyukat fúr a palánkba.
 $f_2(P, p)$ P. kifúrja a palánkot.
 (21) $f_1(P, f, k)$ P. befal egy falatot/falást a kenyérből.
 $f_2(P, k, f)$ P. felfalja a kenyeret falatonként.
 (22) $v_1(P, s, k)$ P. vág egy szeletet a kenyérből.
 $v_2(P, k, s)$ P. felvágja a kenyeret szeletekre.

- (23) $g_1(P,k,l)$ P. összegyűjt egy kupacot a lombból.
 $g_2(P,l,k)$ P. kupac(ok)ba gyűjti a lombot.
- (24) $z_1(P,l,k)$ P. bezárja a lakatot a kapun.
 $z_2(P,k,l)$ P. bezárja a kaput lakattal.
- (37) c^0 : a változás egy darabkája,
 c^1 : az egész, mely ezáltal szintén változást szenved.

III.

- (25) $h_1(P,h,a)$ P. lehámozza az almáról a héját.
 $h_2(P,a)$ P. lehámozza az almát.
- (26) $f_1(P,f,s)$ P. lefaragja a "fölszelet" a szoborról.
 $f_2(P,s)$ P. kifaragja a szobrot.
- (27) $ö_1(P,v,ü)$ P. kiönti a vizet az üvegből.
 $ö_2(P,ü)$ P. kiönti az üveget.
- (28) $m_1(P,g,f)$ P. lemetszi a (vékony) gallyakat a fáról.
 $m_2(P,f)$ P. megmetszi a fát.
- (38) c^0 : ami távozik,
 c^1 : az, ahonnan távozik vmi, és ami ezáltal változik.

IV.

- (29) $f_1(P,v,k)$ P. virágot fon a koszorúba.
 $f_2(P,k,v)$ P. koszorút fon virágokból.
- (30) $é_1(P,t,f)$ P. beépít egy téglát a falba.
 $é_2(P,f,t)$ P. felépít egy falat téglából.
- (34) $ö_1(P,v,l)$ P. vizet önt a lyukba.
 $ö_2(P,l,v)$ P. teleönti a lyukat vízzel.
- (35) $f_1(P,l,g)$ P. levegőt fúj a gumimatracba.
 $f_2(P,g,l)$ P. felfújja a gumimatracot (levegővel).
- (39) c^0 : anyag
 c^1 : ami az anyag hozzáadásával létrejön.

E példák azt sugallják, hogy az argumentumszerkezet ilyen változása fontos a nyelvben, sőt az emberek világszemléletében bekövetkezett változására utal. Vegyük még észre, hogy egyazon ige különféle szituációk megszervezését vállalja: (14)/(22), (19)/(35), (27)/(34).

1.1.3. Feltűnhet, hogy ((12) jelölésével élve) c^{-1} szerepében semmi nem

történik. A felsorolt példákban persze szükség van az ágens jelenlétére, de ez nem jelenti azt, hogy maga az argumentumszerkezet-változás is igényelne. Kitűztem tehát magam elé a célt, hogy

$$(40) f_1(c^0, (x)) \rightarrow f_2(c^1, (y)) \quad (c^0=y, x=c^1)$$

alakú változásokat keressek. Sikerült is találni számtalant, különösen a III. csoportban. Legtöbbjükről lerí, hogy nem az 1.1.2-beli transzformációs csoport leszármazottai, hanem azokkal egyenrangú vagy éppenséggel önálló példák:

II.

- (41) $e_1(t, f)$ Ég a tűz (a fán).
 $e_2(f)$ Ég a fa.
- (42) $n_1(r, v)$ Nyüzsögnek a rendőrök a városban.
 $n_2(v, r)$ Nyüzsög a város a rendőröktől.
- (43) $r_1(z, k)$ Ragad a zsír a kezemen.
 $r_2(k, z)$ Ragad a kezem a zsírtól.

Vegyük észre, hogy valóban szó szerint igaz az 1.1.2-beli II. csoportot összetartó (37) tulajdonság (a (40) jelölései mellett). Ugyanígy a most következő III. csoportban a (38), majd a IV-ben a (39) fog teljesülni:

III.

- (44) $c_1(v, c)$ Csöpög a víz a csapból.
 $c_2(c)$ Csöpög a csap.
- (45) $c_1(i, P)$ Csöpög az izzadság Péterről.
 $c_2(P, i)$ P. csöpög az izzadságtól.
- (46) $ö_1(v, e)$ Kiömlik a víz az edényből.
 $ö_2(e)$ Kiömlik az edény.
- (49) $m_1(s, b)$ Kimerül a szén a bányából.
 $m_2(b)$ Kimerül a bánya.
- (50) $a_1(v, k)$ Kiapad a víz a kútból.
 $a_2(k)$ Kiapad a kút.
- (51) $á_1(v, f)$ Kiárad a víz a folyóból.
 $á_2(f)$ Kiárad a folyó.
- (52) $f_1(g, s)$ Fakad a genny a sebből.

- $f_2(s)$ Kifakad a seb.
 (53) $p_1(m,l)$ Kipereg a méz a lépből.
 $p_2(l)$ Kipereg a lép.
 (54) $s_1(z,s)$ Kisül a zsír a szalonnából.
 $s_2(s)$ Kisül a szalonna.
 (55) $h_1(b,h)$ Hámlik a bőr a hátamról.
 $h_2(h)$ Lehámlik a hátam.

IV.

- (56) $e_1(t,s)$ Beépül egy új tag a szervezetbe.
 $e_2(s)$ Kiepül a szervezet.

1.1.4. Az eddigi példák sugallták számomra a 0. harmadik bekezdésében írtakat: az alapötlet az, hogy az igét valamiféle hatásként képzeljük el. (40) világosan mutatja a hatás továbbgyűrűzését: c^0 az, ami az adott történetet közvetlenül betölti/hordozza, c^1 már csak közvetve részesül a hatásból, mégis elképzelhető, hogy a beszélők számára adott helyzetben ez a lényeges; úgy kell tekinteni a szituációt, mintha a hatás végső soron c^1 -re irányulna. Éppen ugyanez figyelhető meg a (12) sémájára működő példákban: a c^0 -ra irányuló közvetlen hatás helyett a c^1 -re irányuló közvetett hatás válik lényegessé.

Az alábbi példacsoportok azt mutatják, hogy egy szituációban résztvevő vagy akörül "lebzselő" objektum szempontjából is megszerveződhet az illető szituáció leírása: mintha egy mellékszereplőről kiderülne, hogy végülis minden érte történik:

- (58) $v_1(P,h,ö)$ P. vásárol egy házat ötmillió forintért.
 $v_2(P,ö)$ P. elvásárol ötmilliót.
 (59) $ú_1(P)$ P. úszik.
 $ú_2(P,k)$ P. leúszik egy kilométert (naponta).
 $ú_3(P,f)$ P. átússza a folyót.
 $ú_4(P,.)$ P. kiússza magát.
 $ú_5(P,J)$ P. leússza Jánost (bármikor) (leelőzi).

Akár több tagú láncon is végigfuthat a hatás, míg eléri "igazi" célját (34):

- (60) $\ddot{o}_1(P,v,l)$ P. vizet önt a lyukba. $f(c^{-1}, c^0, x)$
 $\ddot{o}_2(P,l,v)$ P. teleönti a lyukat vízzel. $f(c^{-1}, c^1, y)$
 $\ddot{o}_3(P,\ddot{u})$ P. kiönti az ürgét. $f(c^{-1}, c^2)$

Másrészt figyeljünk arra is, ami (12)-ben és (40)-ben különbözik: a c^{-1} -gyel jelölt dolog csatlakozása azt sugallja, hogy a hatásláncolat visszafelé is bővül. c^0 az, ami az adott cselekvést hordozza/betölti, de lehet, hogy nem saját maga hordozza, hanem egy c^{-1} dolog; sőt, esetleg még messzebb kell keresni a "végső okozót":

- (61) $f_1(s)$ Fúj a szél. $f(c^0)$
 $f_2(P,l,t)$ P. levegőt fúj a trombitába. $f(c^{-1}, c^0, x)$
 $f_3(P,t,d)$ P. dallamra fújja a trombitát. $f(c^{-1}, c^1, y)$
 $f_4(P,d,T)$ P. takarodóra fújja a d-ot. $f(c^{-1}, c^2, w)$
 $f_5(P,T)$ P. takarodót fúj. $f(c^{-1}, c^3)$
 $f_6(z,T)$ A zenekar takarodót fúj. $f(c^{-2}, c^3)$

- (62) $\frac{-2 \quad -1 \quad 0 \quad 1 \quad 2 \quad 3}{\text{zenekar Péter levegő trombita dallam takarodó}}$

(62) az "ok-okozati tengely"-t ábrázolja. A "zár" argumentumszerkezet-változása is hasonlóképpen mutatható be* (24):

- (63) $\frac{-2 \quad -1 \quad 0 \quad 1 \quad 2 \quad 3}{\text{osztály Péter lakat ajtó ház János}}$

Az $f(\dots, c^3, \dots)$ alak kétféle is lehet:

- (64) $z_5(P,J,h)$ Be/kizárja Péter Jánost a házba/ból.

c^{-2} bevezetése talán erőltetett szimmetrizálásnak tűnik. Mielőtt megpróbálnék védelmére kelni, lássunk egy újabb példát! A kérdés kétértelműségét a kétféle válasz mutatja (Sloan 1988):

* A "zár" egy további függvényalakja:
P bezárja a boltot. $f(c^{-1}, c^2) \rightarrow f(c^2)$ A bolt bezár.

(65) What did everyone buy for Max?

- a) Everyone bought Max a Bosendorfer piano.
- b) Mary bought Max a tie, Sally bought him a sweater, and Harry bought him a piano.

A hivatkozott tanulmány szintaktikai magyarázatot ad a kétértelműsége, én azonban elengedhetetlennek érzem a "buy" szemantikai kétértelműségének a feltételezését, mely lehetővé teszi a választást, ami aztán múlhat szintaktikai okokon:

(66) Mary bought a piano. $f(c^{-1}, c^0)$
Everyone bought a piano. $f(c^{-2}, c^0)$

(62), (63) és (66) mind ugyanazt mutatják: több cselekvő együtt nem az illető cselekvés "egyszerű többszörösét" végzi: a zenekar tagjai nem egyesével fújják a dallamot, hanem ki-ki a magáét, hogy ebből együttesen álljon össze a zenemű; az osztály tagjai sem külön-külön zárják be Jánost, hanem a konkrét műveletet csak egyikük végzi el, az egész osztály nevében; végül a zongorát is elég, ha csak egy ember veszi meg, a többieknek csak a pénzt kell összedobni, és áldásukat adniuk a dologra.

1.2. Az operációk

1.2.1. Láttuk, hogy egyazon ige valóban hajlamos számtalanféle argumentumszerkezetet maga köré szervezni, ahogy azt 0-ban állítottam. Adódik tehát a különböző tereken értelmezett függvények $F = \{f_1, \dots, f_k\}$ rendszere. Az 1.1.4-ben leírt hatásláncolat elég természetes kiindulópontnak látszik ahhoz, hogy megkíséreljük az F elemeit egymásba vivő "elemi" operációk felderítését (ld. ugyancsak 0).

(i) Induljunk ki egy f_i -ből, mely körül bizonyos dolgokat tartalmazó argumentumszerkezet van.

(ii) Egy új dolog csatlakozását A^+ operációnak fogom nevezni (argumentumszerzés v. -bővítés); így egy olyan f_{i+1} jön létre, melynek argumentumszerkezetében az új dolog "mellékszereplőként" van jelen, nem része a hatásláncolatnak, azaz az ok-okozati tengelynek.

(iii) A következő lépés az A^* operáció lehet: az új dolog belép a hatásláncolatba, kilökve onnan valamit (argumentum-előretörés).

(iv) A keletkező f_{i+2} -höz esetleg újra csatlakozhat a "kilökött"

elem, mellékkörülményként.

(40) és (12) valóban lebontható ilyen elemi lépésekre; a példák behelyettesítésével ellenőrizhetjük, hogy a közbülső állomások is többnyire léteznek a nyelvben (erre még visszatérek):

$$(67) \quad f_1(c^0) \xrightarrow{A^+} f_2(c^0, x) \xrightarrow{A^*} f_3(c^1) \xrightarrow{A^+} f_4(c^1, y) \\ (x=c^1; c^0=y)$$

$$(68) \quad f_1(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{A^+} f_2(c_{-1}, c_0, x) \xrightarrow{A^*} f_3(c^{-1}, c^1) \xrightarrow{A^+} f_4(c^{-1}, c^1, y)$$

(68) kiinduló szerkezetét közvetlenül is előállíthatjuk:

$$(69) \quad f_1(c^0) \xrightarrow{A^+} f_2(c^{-1}, c^0)$$

operációval, ugyanis a hatásláncolat még nincs kiépülve, tehát c^{-1} - a valódi okozó - egyből beléphet. Vegyük észre, hogy ergatív nyelveknél (Lyons 1963) $f(c^0)$ és $f(c^{-1}, c^0)$ összehasonlításában a két c^0 kap azonos esetet, míg a tranzitív nyelveknél az első c^0 és a c^{-1} : vagyis az egyelemű, "elfajult" hatásláncolat elemében az ergatív nyelvek a végpontot, a tranzitív nyelvek a kezdőpontot látják! Pl.:

(70)	$\ddot{o}_1(v)$	Kiömlik a víz.	$f(c^0)$
	$\ddot{o}_2(P, v)$	Péter kiönti a vizet.	$f(c^{-1}, c^0)$

Érdemes (67) kiinduló szerkezetét is levezetettnek tekinteni: a "0-argumentumos" igéből, amely esetleg létező argumentumához tautologikusan kapcsolódik, így "értelmezési tartománya" egyetlen pontból áll; az illető "függvénynek" tehát valójában nincs argumentuma (1.2.5.!).

$$(71) \quad f_0 \xrightarrow{A^+} f_1(c^0)$$

Nem pusztán a szimmetria kedvéért vezetem be az A^- operációt (argumentumvesztés v. -szűkülés); ami valóban azt jelenti, hogy f_i

argumentumszerkezetéből kihull egy nyelvi jel. 1.2.3-ból kiderül majd, hogy tényleg csak a "nyelvi jel" hull ki: a leírt szituációban továbbra is ott érezzük azt a valamit, amelynek említése lényegtelen vagy redundáns:

(72) Lendl adogat(ja a labdát).

(73) P. lát(ja a körülötte lévő világot)!

$$\left. \begin{array}{l} (72) \\ (73) \end{array} \right\} f(c^{-1}, c^0) \xrightarrow{A^-} f(c^{-1})$$

Érdeemes A^- -től elkülöníteni az A^e operációt (argumentumegyesítés), mikor is kétféle dolog helyett ugyanaz tölt be két szerepet, tipikusan:

(74) $m_1(P, M)$

P. mossa Mari

$m_2(P)$

P. mosakszik

$$"m_1(P, P)" \xrightarrow{A^e} m_2(P)$$

1.2.2. A^* , A^- és A^e meglévő argumentumszerkezetben helyet foglaló dolog pozícióját változtatja meg, tünteti el, ill. egyesíti egy másik pozícióval. Kérdés viszont, hogy A^+ operációnál honnan adódik az újdonsült x "mellékkörülmény".

Nyilván onnan, hogy a vizsgált f_i argumentumszerkezetében van egy olyan c dolog, amely egy másik, g ige argumentumszerkezetében x-szel együtt található: x részvétele f_{i+1} argumentumszerkezetében tehát c közvetítésével történik. Tiszta eset az, amikor f_i hatásláncolata "fel van töltve" (azaz az ok és az okozat egyaránt szerepel); ilyenkor szükség van egy további argumentumszerkezetbeli pozíció megteremtésére, melynek "felszíni jelölője" éppen g raggá korcsosult változata lehet:

(75) $\ddot{o}_1(P, v)$

P. vizet önt.

$$f(c^{-1}, c^0)$$

$b_1(v, l)$

A víz "b" lyukba.

$$g(d^{-1}, d^0) \quad (c^0 = d^{-1})$$

$\ddot{o}_2(P, v, l)$

P. vizet önt a lyukba.

$$f(c^{-1}, c^0, x) \quad (d^0 = x)$$

A fenti példában "b"="belemegy/bekerül/behatól", az \ddot{o}_2 3. argumentumának jelölésére szolgáló "-ba" ragot a "b" "ige" elkorcsosult, önállóságát veszített, alávétődött (a) alakjának tekintem. A ragot igeértékűnek vagy ilyen leszármazottjának tekinteni a generatív szemantikában is szokásos (Lakoff 1970). Rengeteg előnyét látjuk majd az erre épülő elemzésnek:

$$(76) \quad b(P,h) \quad P. \text{ a házban van (} b = \text{"-ban van"}) \quad f(c^{-1}, c^0)$$

Ez első pillantásra talán meglepő, ám gondoljunk arra, hogy tkp. nem Péter létét állítjuk, hanem azt, hogy benne van valamiben. Az alábbi két mondat összevetéséből világos a névutó igeértékűsége: "Zsolt Aladár előtt van a névsorban."/Zsolt megelőzi A-t a névsorban."

Vizsgáljuk most meg (68) mindkét A^+ operációját, (75) és (77) jelölései segítségével:

$$(77) \quad \ddot{o}_3(P,1) \quad P. \text{ teleönti a lyukat.}$$

$$\ddot{o}_4(P,1,v) \quad P. \text{ teleönti a lyukat vízzel.}$$

$$(78) \quad \left. \begin{array}{l} \ddot{o}_1(P,v) \\ b_1(v,1) \end{array} \right\} \begin{array}{l} \xrightarrow{A^+} \\ \xrightarrow{a} \end{array} \ddot{o}_2(P,v,1) \xrightarrow{A^*} \ddot{o}_3(P,1) \xrightarrow{A^+} \left\{ \begin{array}{l} \ddot{o}_4(P,1,v) \\ ? \end{array} \right\}$$

A második A^+ operációnál v újra feltűnése nem meglepetés, ám mégsem problémamentes, hiszen az \ddot{o}_4 1-re irányul, v tehát új kapcsolatot kell találjon: ezt a kapcsolatot fejezi ki a "-val/vel" rag, mely a "?" igével állítható párba. Vajon van-e ennek az inverz-problémának megoldása?

Általában van: az analóg helyzetek kialakítanak egy közösnek tartható kapcsolatot az eredeti szituáció egy megmaradt résztvevőjével: pl. 1.1.2. I-ben a kérdéses ige: "használ", III-ban "eltávolít", IV-ben "felhasznál" (2.2 Metaugrás):

$$(79) \quad (15)\text{-höz: } h(P,k) \quad P. \text{ kalapácsot használ.}$$

$$(80) \quad (28)\text{-hoz: } e(P,g) \quad P. \text{ eltávolítja a } g\text{-kat.}$$

$$(81) \quad (34)\text{-hez: } f(P,v) \quad P. \text{ felhasznál vizet.}$$

$$\left. \begin{array}{l} \\ \\ \end{array} \right\} f(c^{-1}, c^0)$$

Végezetül tekintsük át a dobás fogalmának kialakulását az 1.2.1. és 1.2.2. fejezetek segítségével, (3)-(10) jelöléseivel:

$$(82) \quad e_0 \xrightarrow{(71)} e_1(k) \xrightarrow{(75)} e_2(k,n)$$

$$\quad \quad \quad \downarrow (69) \quad \quad \quad \downarrow (69)$$

$$\quad \quad \quad d_1(P,k) \xrightarrow{(75)} d_2(P,k,n) \xrightarrow{A^*} d_3(P,n) \xrightarrow{A^+} d_4(P,n,k)$$

$$\quad \quad \quad \downarrow (83) \quad \quad \quad \downarrow (83) \quad \quad \quad \downarrow (84)$$

(83) $r(k,n)$ "Rá" a kő a nyúlra.

(84) $h(P,k)$ P. követ használ.

1.2.3. Azt, hogy valamely ige különböző argumentumszerkezetű alakjai fokozatosan jelentek meg egy nyelv történelme során, természetesnek érzem. Tegyük fel, hogy adott t időpontban egy f ige F_t alakjai élnek a nyelvben: $F_t = \{f_1, \dots, f_k\}$. Ekkor

(85) $D_t(f) := \bigcup_{g \in F_t} D(g)$ az f ige t időpontbeli értelmezési tartománya.

(A "diszjunkt unió" jelölés nem teljesen jogos, de ettől most tekintsünk el!) Tapasztalataink szerint a nyelvben új és új szókapcsolatok jelennek meg és válnak közkeletűvé. Elképzelhető, hogy létezik t' időpont és létezik v vektor, hogy $v \notin D_t(f)$, de $v \in D_{t'}(f)$ ($t < t'$); azaz a korábban nem létező vagy helytelennek ítélt kifejezés ($f(v)$) egyszerre csak elfogadottá válik. Ezt nevezem Ugrásnak.

Az Ugrás paradox helyzetet teremt, hiszen ha $v \notin D_t(f)$, akkor az $f(v)$ kifejezés nem létezhet. Ami később mégis megjelenik, az egy \bar{f} kiterjesztése az f -nek; a kiterjesztés megszületése azonban előfeltételezi azt, hogy felmerüljön valami "f(v)-szerű" dolog lehetősége, de hát erre f nem ad reményt, hiszen $v \notin D_t(f)$... A paradox helyzetet a 2-ben sztochasztikus folyamat bevezetésével tudjuk feloldani.

Tetszőleges (nyelvi) függvénynek azt a képességét, hogy értelmezési tartományának elemeit argumentumába helyezhetem, az illető függvény mozzanatának (vö. Zsilka 1978, 1981) nevezem.

$D_t(f)$ kétféle módon terjedhet ki ($D_{t'}(f)$ -fé, ahol $D_{t'}(f) \setminus D_t(f) \neq \emptyset$):

- (i) megjelenik f -nek egy új argumentumszerkezetű változata (f_{k+1}), azaz egy új téren értelmeződik az f ; ezt nevezem Átdimenzionálódásnak;
- (ii) valamelyik $g \in F_t$ értelmezési tartománya nő meg, vadonatúj tér nem keletkezik: ez a Metaforizálódás.

(86) a) $f_2(P,k)$ Péter falja a kenyeret.

b) $f_2(P,K)$ P. falja a könyveket.

c) $f_2(P,n)$ P. falja a nőket.

(86) a Metaforizálódásra példa, melyet 1.4-ben tárgyalok. Azt szeretném érzékeltetni, hogy a "fal" ige (21)-hez képest úgy terjedt ki, hogy $D(f_2)$ tér "nőtt meg", ami párhuzamos azzal, hogy f_2 mozzanata (m) "enyhült": a létrejövő m' mozzanat m részmozzanatának tekinthető ($m' \subset m$):

(87) m = "sokat és mohón eszik, nagy falatokban" (86a),
 m' = "sokat és mohón fogyaszt vmit/hajt végre vmi cselekvést".

Átdimenzionálódásra már sok példát láttunk, sőt azt a négy elemi operációt is bemutattam (1.2.1-ben), mely segítségével F_t kiépíthető; továbbá úgy tűnik, hogy egy új, f_{k+1} függvény ($f_{k+1} \in F_t$, de $f_{k+1} \notin F_t$), valamely $f_i \in F_t$ -ből származtatható elemi operációval. f_j mozzanatát m_j -vel jelölve, itt is bevezethető egy (másik!) részbenrendezés; eszerint $m_{k+1} \supset m_i$ azt fejezi ki, hogy az f_{k+1} által leírt szituációban bennefoglaltatik az f_i által leírt. Ez A^+ esetén világos. A^E esetén szintén tudatában vagyunk az előző szituációnak, és még annyit tudunk, hogy van két "szerep", amit most ugyanaz a dolog játszik.

A^* és A^- esetén vesztünk egy argumentumot, ami azonban "megszüntetve jelen van", vagyis érezzük, hogy az adott pozíciót valami betölti, de az éppen lényegtelen számunkra (ld. (72), (73) és (82)-ből a (9)).

Az a modell, mely szerint egy nyelvben valóban így fejlődnek az F rendszerek, számot ad a sok hasonló argumentumszerkezetű alakról, valamint az 1.1.3-ban bemutatott tömeges szerkezeti egyezésekről. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy egy Ugrás nemcsak a nyelvben hoz létre változást, de a világról alkotott tudatunkban is: új szituációt látunk meg a világban, új objektumok közt találunk kapcsolatot, vagy éppen a régi kapcsolatokat váltjuk fel újakkal (78-81)... Ennek következményeit 1.2.5-ben vizsgálom meg. Most csak annyit szeretnék bizonyítani, hogy az elemi operációk útjai legfeljebb olyan mértékben kiszámíthatatlanok, amilyen mértékben maga a világ az: így jönnek létre olyan kiugró hatásláncok, mint a (60), (61), (63) példákban; ugyanakkor valószínűleg a világról alkotott képünk sokkal szabályosabb, mint maga a világ, köszönhetően olyan "magasabbrendű" Ugrásoknak, melyek nem egy-egy új kifejezést hoznak létre, hanem valamely elterjedő elv alapján egész csoportokat (1.2.1).

Az F rendszerek nemcsak épülnek, de pusztulnak is. Pl. egy

$$f_k \xrightarrow{A^+} f_{k+1}$$

Ugrás után könnyen úgy tűnhet, hogy az új "x körülmény" már f_k körül is szerepelt "láthatatlanul", vagyis mintha f_k egy

$$f_{k+1} \xrightarrow{A^-} f_k$$

Ugrás eredménye lenne. Így a korábbi alakok nem maradnak meg "romlatlanul" (szakdolgozat 3.2.3.2.), van visszahatás.

1.2.4. A matematikában központi szerepet játszik a függvény. Minduntalan arra törekszünk, hogy az addig definiált függvényeket valamely tér egy nagyobb részére kiterjesszük vagy új terekre is átvigyük. Előbbi nem más, mint a Metaforizálódás, utóbbi pedig az Átdimenzionálódás. Most az utóbbira, 1.4-ben az előbbire fogok példákat mutatni.

A szép analógián túl ezzel amellet szeretnék érvelni, hogy a nyelvet "megalapozó" axiómák lehetnek nyelven kívüliek, vagyis olyan képességek, melyek nemcsak a nyelv felépítésében bontakoznak ki, hanem a matematikában, sőt általában a környezetünkről kialakuló tudat kiépítésében is. Ez azt is maga után vonja, hogy a gondolkodás "függvénytermészetűsége", mely a matematikában explicitté lett téve, az működik a nyelv mélyén is!

Mint láttuk, az Átdimenzionálódás lényege abban áll, hogy egy függvényt úgy terjesztünk ki egy új térre, hogy az eredeti téren való működéséből konstruáljuk meg.

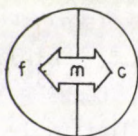
- a) Egy tér pontpárjain értelmezett távolság (d): összekötő szakaszuk hossza. Két test távolsága (avagy a tér H_1 és H_2 pontthalmazának távolsága): $d(H_1, H_2) := \inf\{d(P_1, P_2) : P_i \in H_i\}$.
- b) Ismertnek veszem a metsző egyenesek által bezárt szög fogalmát. Síkbeli görbék metszéspontjában a bezárt szög (ha a metszéspontban mindkét görbének van érintője): az érintők által bezárt szög. Egy másik kiterjesztés: két sík hajlásszöge: metszésvonaluk egy pontjában a síkon belül állított merőlegesek által bezárt szög.

1.2.5. Gondoljuk végig, hogy az eddigiekben vázolt modell hogyan működne, mint valóságosnak feltételezett folyamat!

Az Átdimenzionálódás során egyre összetettebb szituációkban láthatjuk a világot. Ez egyrészt azt jelenti, hogy több dolog együttműködését vesszük észre (A^+), másrészt azt, hogy világosabban látjuk a szerepüket (A^* , A^e , A^-). Forgassuk visszafelé ezt a folyamatot! Akár $D_t(f)$ -et zsugorítjuk, akár f argumentumait "vonjuk vissza", a (71) bal oldalán jelölt képződményhez jutunk, melyet Őstautologikus (későbbiekben: Őstau-) egységnek nevezek.

f_0 olyan elfajult függvény, melynek nincs szüksége változóra, hiszen az őt betöltő dolog éppen azáltal az, ami, hogy betölti. A szél nem szél, amikor éppen nem fúj (2), az eső nem eső, amikor nem esik (3). Másrészt ebben a fiktív ősi értelemben, ami esik, az csakis az eső lehet, ami fúj, az csakis a szél. Persze f_0 egyetlen jel, az iménti két kifejezés csak a fogalmat próbálja megvilágítani. Igazi példa az (1): a "hajnalodik" igéhez nincs mit hozzátenni!

(88)

Az egyetlen jelből álló f_0 egyszerre elfajult függvény, valami objektumot megnevező konstans, és mondat is, hiszen "mind a nulla" változóhelye ki van töltve (1.1.1).

Mozzanata (1.2.3) az, hogy képes őt betölteni valami, ami épp ezáltal az, ami.

Egy olyan lény, amely Őstau-egységekben látja a világot, a dolgok között nem lát semmi összefüggést, csupán arra képes, hogy ingerekre reflexszerűen válaszoljon.

A fejlődés útja nyilván (71): megjelenik egy valódi argumentumpozíció. Vegyük észre, hogy ez nemcsak Átdimenzionálódásnak tekinthető, mint (71)-ben, de Metaforizálódásnak is, abban az értelemben, hogy egy egypontú értelmezési tartomány terjedt ki.

(71)-ben tkp. alávetődés történik, mint (75)-ben:

$$(89) \ a) \quad \left. \begin{array}{l} f_0 \\ g_0 \end{array} \right\} \begin{array}{l} A^+ \\ \\ a \end{array} \longrightarrow f_1(c^0)$$

f_0 -ból egy A^+ operációval igazi függvény lesz, g_0 -ból (mely szintén Őstau-egység) egy c_0 konstans. Úgy vehetjük, hogy

- (89) b) két Őstau-egység találkozásakor az egyiknek a "függvény-oldala" kap szerepet, míg a másiknak a "konstans-oldala" (88)!

A tautologikus egység fogalmat fenntarthatjuk olyan definícióval, hogy tetszőleges f függvényre f és $D_t(f)$ egysége. Ekkor mondhatjuk, hogy (89b) minden A^+ /a operációra igaz, persze Őstau-egység helyett tau-egységet írva.

f tautologikus partnere: $D_t(f)$; mely esetleg megnevezhető vagy körülírható. Fordítva: vajon létezik-e f függvény, melyre $D_t(f)$ megnevezése: "kutya"? Igen, létezik, mégpedig a "kutya (van)" predikátum. Bármely c konstansból gyárthatunk így egyargumentumos f_0 függvényt; ez hasznosnak fog bizonyulni:

- (90) k(B) Blöki kutya.

A további fejlődés útja: a hatásláncok felépülése (1.2.1). c^{-1} belépése azt jelenti, hogy az ember konkrét esetekben már képes átlátni az "okozás" fogalmát (maga a fogalom nyilván csak Metaagrással jöhet létre 2.2): tehát felismeri, hogy a világon változtatni is képes. c^1 megjelenése tipikusan az eszközsználathoz kötődik szerintem: az eszköz az, mely továbbítani képes egy hatást. Ez pontosan azt jelenti, hogy az Őstau-egységek szintjén lévő lény sem felfogni, sem kifejezni, sem elvégezni nem képes eszközhasználattal járó dolgokat. Ugyanakkor a nyelvi jelek teste származhat ebből a rétegből, de összetettebb szituációt szervez maga köré; őstautologikus állapotára való utalást nem őriz meg a nyelv. A hatáslánc feltehetőleg aszimmetrikus: az okozót önmagában vagy más (tudatos) lényben hamar felfedezi az ember, vagy pedig belenyugszik, hogy ismeretlen; a hatás viszont szabadon továbbgyűrűzhet...

1.2.6. A nyelvet alakító erőket négy axiómában próbálom összefoglalni:

- (91) i létszükséglet a világ hatásait felfogni, egymásnak jelezni, megszervezni a választ;
ii törekvés az optimális megoldásokra;

- iii a különbségtétel képessége;
- iv érzet nyeresége a világról, mely érzet a látás, hallás, tapintás, szaglás, ízlelés által észlelt jegyekből áll össze.

A létszükségletet (i)-ben úgy képzelem, mint a kiválasztódást: az a nyelv és beszélői kapnak több esélyt a fennmaradásra, mely nyelv (és a mögötte álló tudat) világosabban látja az ok-okozati viszonyokat. (i) serkenti a hatásláncok kiépülését, a világnak egyre összetettebb szituációkban való látását.

Az "alacsonyabb energiaszintre való törekvés" általános világtörvény. A 3-ban fogok foglalkozni avval a kérdéssel, hogy mik is azok az "értékek", melyek optimalizálására a nyelv törekszik. Triviális példa: egy jel ismételtetését elkerülni igyekszik a nyelv; ez is serkenti pl. a (75)-ben mutatott folyamatot: közös objektumot tartalmazó szituációk összeépülését. Másik példa: a legcsekélyebb mértékben is különböző jeltestek önálló jelentés "keresnek maguknak" (lány/leány).

(i) és (ii) a nyelvet bizonyos irányokba terelik. (iii) és (iv) azok a képességek, melyek ehhez szükségesek.

(iv) lehetővé tesz egy "őstautologikus szintű" nyelvet és világlátást (1.2.5). (iii) ad lehetőséget arra, hogy a világban csak azon dolgok (illetve a róluk kapott érzetek) között tegyünk különbséget, melyek valóban különbözőképpen hatnak, hosszabb távon is ((i) értelmében). Minél inkább megszabadulunk a pusztá fizikai különbségek rabságából, annál jobban érzékeljük a lényegi különbségeket. Így történhetett, hogy nem a legfinomabb látású vagy hallású lény lett a teremtés koronája.

A nyelv jelei nem egy objektív világ tárgyaira utólag ráakasztott címkék, hanem olyan dolgok halmazait jelölik, melyeket bizonyos szempontból azonosítottunk, hogy másoktól viszont megkülönböztessünk. A (iii) ezt a halmazba gyűjtési képességet jelenti. Halmazból rendezett halmazt, abból függvényt (rendezett párokból) ugyane képességekkel tudunk alkotni (Hajnal - Hamburger 1983).

A (iv) szerint megszerzett érzetet az agy a rendelkezésére álló szituáció-strukturákba rendezi; amit érzékelésnek hiszünk, az már a feldolgozott, strukturált érzet (térlátás, értelmes félrehallások (Gósy 1984)), amit észlelésnek fogok hívni.

1.3. Az argumentumszerkezet kiteljesedése

1.3.1. Már 1.2.5-ben szó esett róla, hogy az f_0 űstau-egység egyetlen jele mondatot is alkot, és konstans is ugyanakkor. A bonyolultabb mondat is - mely "valódi" konstansokkal kitöltött "valódi" függvény - őrszi konstans voltát. A konstans megnevezésre szolgál; igaz-e ez egy mondatra? Szerintem igen, egy szituáció megnevezése a mondat. Néha "közönséges" főnevek is mozgalmas szituációkat neveznek meg: szüret, verseny. A szituációk is a világkép "dologi" részévé válnak, mint ahogy tkp. a dolgok őstautologikus szituációkban kapnak létet, a bekezdés első mondata alapján. Nem meglepő hát, hogy bizonyos igék Metaforizálódása oda vezet, hogy mondatkonstansokat is képesek argumentumpozícióikba venni (ld. majd 3.).

- (97) $k(P,K,o)$ P. egy oszlophoz köti a kutyáját.
 $k(P,"M","a")$ P. ahhoz köti Mari feleségül vételét, hogy leendő anyósa költözzön vidékre.

1.3.2. Az argumentumszerkezet nemcsak a hatás irányában bővíthet. Célszerűnek tűnik az argumentumokat három fajta sorolni:

- (i) alapargumentumpozíció
- (ii) állapotváltó
- (iii) választható argumentumpozíció

Az eddigiekben alapargumentumok szerepeltek. A választható argumentum a "további körülményeket" tartalmazza. Megkülönböztetésük némileg azon múlik, hogy hogyan tekintünk a szituációra; igazán éles határ nem vonható. (iii)-t jellemzi, hogy az argumentumpozíció "felszíni jelölője" ((75) felett) sokféle lehet anélkül, hogy szemléletünk azt diktálná, hogy különböző argumentumszerkezetkeről van szó; inkább ugyanannak variánsairól:

- (98) $ü'(P,f)$ P. ül a fán.
 $ü''(P,f)$ P. ül a fa mögött.
 $ü'''(P,f)$ P. ül a fa alatt.

(iii) másik jellemzője, hogy a szituációnak bizonyos tipikus körülményeit jelzi: idő, tér, eszköz, részes, cél, mód (ezek a fogalmak Metaugrással jönnek létre (2), amit nem is kötelező mindig kitenni, vö. Chomsky (1965,

200-204)).

Az állapotváltó olyan argumentumpozíció, melyet kicsiny elemszámú és meghatározott halmaz elemei tölthetnek be. A magyarban ide sorolnám pl. az időjeleket (egyidejű, előidejű:↓, utóidejű:↑, ill. a módjeleket (kijelentő, felszólító:!, feltételes:~). A jelölések tömörsége kedvéért csak azt fogom feltüntetni, ha egy f ki van mozdulva az egyidejűség, ill. kijelentőség állapotából:

(99) $c(\downarrow, \sim; v; k)$ Csöpögött volna a víz a konyhában.
ii i iii

A (ii) és (iii) argumentumpozíciókat is A^+ operációval származtatom, már ami az alávető igét illeti. Itt is feltételeznünk kell azonban egy a operációt, ugyanazon okok miatt, mint (75) körül. Van viszont egy finom különbség, mely (i) és (ii)/(iii) szétválasztásához újabb támpontot nyújt:

(75) $\left. \begin{array}{l} \ddot{o}_1(P, v) \\ b(v, l) \end{array} \right\} \xrightarrow[a]{A^+} \ddot{o}_2(P, v, l)$

(100) $\left. \begin{array}{l} b_1(P) \\ \downarrow (b_1(P)) \end{array} \right\} \xrightarrow[a]{A^+} b_2(\downarrow, P)$ P. berűg.
Péter berűgött.
P. berűgása a múltban történt.

(101) $\left. \begin{array}{l} b_2(\downarrow, P) \\ b(b_2(\downarrow, P), k) \end{array} \right\} \xrightarrow[a]{A^+} b_3(\downarrow; P, k)$ P. berűgott.
P. berűgott a kocsmában.

(100)-ban és (101)-ben az alávető "ige" eredetileg az alávetődő ige körüli teljes szituációt argumentumában tartalmazza, míg (75)-ben a két függvény csak egy konstans birtoklásában osztozik. E tartalmazásnak 1.3.1. alapján semmi akadály, és hogy indokolt egy típusú elemzés, azt Lakoff (1970) "stílusában" indokolhatjuk:

(102) P. berűgott, de garantálom, hogy ez többé nem fog előfordulni.
 $\downarrow(b_1(P))$

(103) P. berűgott a kocsmában; ezt otthon nem merte volna megtenni.
 $b(b_2(\downarrow, P), k)$

Világos, hogy a bevezető mondatokból csak az aláhúzott rész az, amire a későbbi "ez" utal. A múltidő és a helyhatározó kinn reked, más lehetőség tehát nem marad, mint olyan függvénynek képzelni őket, mely mondatot vesz argumentumába.

1.4. Metaforizálódás.

1.4.1. 1.2.3-ban szó volt $D_t(f)$ -ről, és annak kétféle kiterjedési lehetőségéről: az egyik az új argumentumszerkezeteket előállító (új tereket "birtokba vevő") Átdimenzionálódás, a másik pedig a meglévő tereket felújító Metaforizálódás, mely sajnos szintén módosíthat az argumentumszerkezeten (1.4.3. a szakdolgozatomban), de más jellegű mozzanatváltozást okoz (1.2.3).

Érzékelünk valamit a világból (1.2.6. (iv), érzet), ezt feltételezésem szerint valamilyen szituáció formájában látjuk át (észlelés), melyet egy nyelvi függvény és a köréje szerveződő jelek írnak le. Kérdés: az észlelés mit ragad meg az érzetből, és mi az, amit - 1.2.6. (iii)-nak hála! - nem? Lássunk egy példát:

(107)

(108) á(P) Péter áll.

Érzetünk annyi, amennyi a (107) ábrán látható. Az észlelés: á(P), melynek felszíni alakja: "Péter áll." Mi van benne a (108)-ban leírt szituációban a (107)-beli érzetből? Az, hogy két ponton támaszkodik Péter? Az, hogy ki van egyenesedve? Az, hogy nem mozdul? Az, hogy ő emberi lény? Tekintsük a következő kifejezéseket:

(109) á(m) Áll a munka.

(110) á(P,p) P. kiállja a próbát.

(111) á(k,f) Kiáll egy kábel a falból.

Nem kétséges, hogy a (108)-(111)-beli "áll" ugyanaz az ige, ám a négy "áll"-ban közöset találni nehéznek tűnik. Reményteljesebb (108) és a többiek viszonyát páronként nézni:

- (112) (108)/(109): m_1 : nem mozdul, nem megy, nem halad
 (108)/(110): m_2 : stabil, szilárd helyzetben van, mozdíthatatlan, tántoríthatatlan
 (108)/(111): m_3 : valami kinyúlik egy felületből

Úgy tűnik tehát, hogy a (108)-beli "áll" m mozzanatának (1.2.3.) sikerült három részmozzanatra lelni ((87) előtt): ezek mentén három különböző módon terjeszthető ki az értelmezési tartománya. Az Ugrás paradoxonját (1.2.3.) mindamellett nem lehet kikerülni: egy részmozzanat lehetővé teszi egy tér kiterjesztését, viszont a részmozzanat épp az eddigi és az új kifejezések közös sajátosságainak felismerésével válik ismertté. Vagyis az m_1, m_2, m_3, \dots részmozzanatok nincsenek eleve benne az m mozzanatban: épp a Metaforizálódásból derül ki, hogy mi is lényeges az eredeti m-ben.

1.4.2. Visszatérve a (107)/(108) után felvetett problémához: egy ígéről azután tudjuk meg, hogy mit is jelent / milyen jelentésmozzanatai vannak, miután ezek mentén metaforizálódott: nevezhetjük ezeket domináns részmozzanatoknak. Elképzelhető viszont, hogy az idők folyamán egy addig épp csak sejtett részmozzanat dominánssá válik. Enélkül a Metaforizálódás meg sem indulhatna!

Összefoglalva a jelentésrendszer kialakulásának elvét: egy f ige (teljes) m mozzanatában m_1, \dots, m_k domináns részmozzanatok ismerődnek fel, melyek mentén f értelmezési tartománya kiterjed, f_1, \dots, f_k függvényeket hozván létre, melyekre $f_i \upharpoonright_{D(f)} = f$ ("megszorítva"). A továbbiakban bármely f_i függvényben felismerődhet domináns részmozzanat, de ezek valamelyikének önálló életre kelt, megszorított változatában is. Pl. valamely $f_i \upharpoonright_{D(f_i)} \setminus D(f)$ függvényben olyan mozzanat is dominánssá válhat, mely f-től teljesen idegen:

- (122) 1 P. hever az ágyon.
 2 P. kiheveri a betegséget.
 3 P. kiheveri a csapást.
 $m_{1,2}$: fekszik, nem tevékenykedik, pihen
 $m_{2,3}$: túlél, átvészeli vmit

1.4.3. Az általános mozzanatok hajlamosak kilépni egy-egy kifejezésből,

ezáltal explicitté válva:

- (126) ígér - ígéretet tesz
ajánl - ajánlatot tesz
nyilatkozik - nyilatkozatot ad
bizonyít - bizonyítást ad

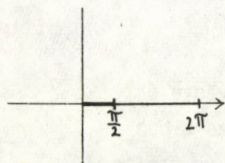
A predikatív szerepű főnév és melléknév (90) úgy tekinthető, mint a (126)-beli alakok rokona; a kilépő mozzanat: a tartós lét ("van"), az állapotra való utalás:

- (128) P. huncut / (van) / lesz / lenne...
P. diák volt / (van) / lesz / lenne...

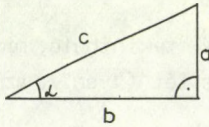
Ezen a kiskapun keresztül a főnevek és melléknévek is bevonhatók a Metaforizálódással kapcsolatos vizsgálódásba; nem indokolja semmi, hogy kizárólag az igével foglalkozunk.

1.4.4. 1.2.4. második bekezdése alapján a matematikai gondolkodás kikristályosodott elvei valószínűsítenek a nyelvi gondolkodásban hasonlókat. A Metaforizálódás lényege, hogy egy igében felismerődjön, hogy mik a domináns mozzanatok, amelyek mentén aztán kiterjeszthető.

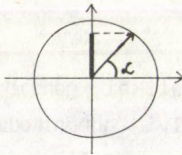
Lássuk, hogyan terjed ki a sin függvény a \mathbb{C} komplex számsík egy kicsiny szakaszáról:

(i) $\alpha \in [0, \frac{\pi}{2}]$, $\sin \alpha := a/c$, a derékszögű háromszög bizonyos két oldalának aránya. Ez a sin függvény rendelkezik avval a tulajdonsággal, hogy a Descartes koordinátarendszerben az origóból induló, a $(0,0)$ $(1,0)$ egységvektorral α szöveget bezáró egységvektornak az ordinátára való vetülete éppen $\sin \alpha$ hosszúságú.

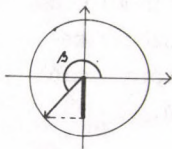
(ii) E tulajdonság alapján a \sin kiterjeszhető a $[0, 2\pi]$ intervallumra. Az egységvektort többször körbepörgethetjük, 2π -nként ugyanazokat a vetületeket nyerve az ordinátán.

(iii) Ezt figyelembe véve a \sin kiterjeszhető az egész valós tengelyre (mint periodikus függvény). Igaz az alábbi összefüggés:

$$\sin x = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{x^{2n+1}}{2n+1} \quad (x \in \mathbb{R})$$

(Taylor-sor)

(iv) Komplex szám egész hatványa értelmes, így a jobb oldal értelmes \mathbb{C} -ben is, definiáljuk hát ezen egyenlőség segítségével az egész komplex számsíkon értelmezett \sin -t ($x \in \mathbb{C}$).

2. Ugrás

2.1. $U(q, x, t)$: a helyességi bizonytalanság

2.1.1. 1.2.3. alapján világos, hogy valamennyi Ugrás közös magva (Átdimenzionálódásé, Metaforizálódásé stb.): új kapcsolat jön létre, mely a kapcsolódó elemek régi kapcsolódási tulajdonságai alapján nem jöhetett volna létre. Így definiálhatjuk:

(148) Az Ugrás egy olyan folyamat, melynek során egy helytelennek ítélt nyelvi jelenség - a nyelv változása folyamán - helyessé válik.

Megmagyarázandó:

- Nyelvi jelenség: nyelvi oldalon bizonyos jelek létét és kapcsolódási lehetőségeit jelenti, a tudatban új szituáció észlelésének lehetőségét.
- A helyesnek, illetve helytelennek ítélt az anyanyelvi beszélők feladata. (Úgy tekintem, hogy az egyén tudata egyszerre épül fel a nyelvével: az ember anyanyelve tehát az a nyelv, melyen a tudata felépül(t).)

$$(149) U(q', x', t') = F(q', x', L(q, x, t)) \Big|_{t < t'}$$

$$P(\exists t \in [t', t' + \epsilon] L(q', x', t) = 1) = \int_0^\epsilon C(q', x', t' + \tau) U(q', x', t') d\tau$$

ahol Q a világ minden nyelvének jelenségeit tartalmazza,

X a nyelvhasználók (emberek) halmaza,

T az idő (időpontok halmaza),

$q' \in Q$ egy nyelvi jelenség,

$x' \in X$ egy nyelvhasználó,

$t' \in T$ egy időpillanat;

$0 \leq U(\dots) \leq 1$; az U függvény azt mutatja, hogy adott nyelvi jelenséget egy adott nyelvhasználó egy adott pillanatban milyen mértékben tart helyesnek ($U=0$: helytelen, $U=1$: helyes; a kettő közötti értékek a bizonytalanságot mérik, mely szabályozza az illető nyelvi jelenség majdani használatát). (A "helyesnek ítéltés" mérése nyilván nem könnyű; az adatközlők vélekedése saját nyelvükről gyakran nem helytálló).

Az F függvény U kifejtése: az, hogy adott személy adott nyelvi jelenséget milyen mértékben érez jogosnak, függ elvileg bármely nyelvi jelenség bárkinek a "szájából" való korábbi elhangzásaitól: $L(q,x,t)=1$, amennyiben a q nyelvi jelenség x szájából t pillanatban éppen elhangzott, egyébként $L=0$. (Ún. karakterisztikus függvény.)

L egy valószínűségi változó adott q, x, t mellett, amennyiben a t időpillanat még nem következett be. L L -nek egy múltbeli realizációja.

$P(L(q,x,t)=1)$: annak valószínűsége, hogy a t pillanatban q x-től el fog hangzani éppen; ami az $U(q,x,t)$ helyességi bizonytalanságon kívül egy $C(q,x,t)$ értéktől is függ, ami azt méri, hogy az x személy a t pillanatban a q jelenséget (függetlenül attól, hogy mennyire tartja helyesnek) egyáltalán milyen valószínűséggel használná. Integrál szükséges, mivel az iménti értékek egyetlen pillanatban nullák. Szakdolgozatomban található a formula jobban kezelhető, számítógépen szimulálható speciális esetei.

2.1.2. Egy nyelv(állapot): Q egy természetes részhalmaza: $Q^* \subset Q$ (az egy nyelvi-tudati rendszerbe sorolható nyelvi jelenségek halmaza). Q felbontása nyelvekre nem diszjunkt: a tájszólások közt lehetnek átfedések, a szókincsnek több nyelvben azonos elemeire bukkanhatunk, elvontabb nyelvi jelenségek több nyelv közös sajátosságai lehetnek. Végülis önálló nyelvnek, önálló rendszernek tekintem egyetlen ember nyelvét, egy réteg nyelvét, egy nemzet nyelvét, vagy akár egy egész nyelvcsaládot.)

Egy nyelvtörténet: függvény, mely minden $t \in T$ pillanathoz egy nyelvállapotot rendel (és közeli t-kre e nyelvállapotok szinte ugyanazok).

Egy Q^* nyelvhez hozzárendelhető egy $X^* \subset X$ embercsoport: a Q^* nyelv anyanyelvi beszélőinek halmaza. Egy nyelvi jelenség helyességének megítéléséhez az anyanyelvi beszélőknek van joguk. $U(q,x,t)$ tehát annak megítélése, hogy x szerint saját anyanyelvében a q jelenség éppen mennyire helyes.

Adott nyelvtörténetben adott $q \in Q$ jelenség Ugrásáról akkor beszélünk, ha $t_1 < t_2 < t_3 < t_4$ (T -beliek) oly módon, hogy

$$(150) \forall x \in X^* \quad U(q,x,t) \Big|_{(t_1, t_2)} \equiv 0 \text{ és } U(q,x,t) \Big|_{(t_3, t_4)} \equiv 1,$$

ahol X^* a nyelvtörténethez tartozó nyelvállapotok anyanyelvi beszélőinek halmaza. Ez csupán (148) átfoglalozása. A matematikai apparátus bonyolultsága arra szolgál, hogy minden lehetséges függést figyelembe vegyünk. A képlet szemléletes jelentése a szakdolgozatomból derül ki, a komolyabb matematikai eljárás tárgyalására itt nincs mód.

Egy $Q^* \subset Q$ nyelv anyanyelvi beszélői (rögzített a t' pillanat):

$$(151) \quad X^* := \{x \in X : Q^* \subset \{q \in Q : U(q, x, t') = 1\}\}$$

Egy $X^* \subset X$ embercsoport anyanyelve (langue ill. kompetencia):

$$(152) \quad i \quad Q^* := \{q \in Q : \forall x \in X^* U(q, x, t') = 1\}$$

Ugyanezen X embercsoport parole-nyelve (performancia) is definiálható (célszerű eltekinteni a triviális nyelvbtlásoktól, melyekből visszaállítható az eltervezett mondandó):

$$(152) \quad ii \quad \bar{Q}^* := \{q \in Q : \exists x \in X U(q, x, t') > 0\}$$

E definíciók bökkenője, hogy egymáson alapulnak, másrészt "értelmes rendszert alkotó" X^* -ot, Q^* -ot, \bar{Q}^* -ot csak értelmes Q^* -ból, ill. X^* -ből kiindulva kapok.

Szerencsére vannak kiinduló pontjaink: földrajzi elhelyezkedés, közös hatalom és kultúra, szótárak és mesterséges nyelvtanok... A dialektusok problémája azonban arra utal, hogy a definíció bizonytalansága (iterativitása) mögött a valódi megítélés bizonytalansága rejtőzik.

A parole sokszor a szőnyeg szerepét játssza, ami alá besöprik a szemetet, azaz a szóbanforgó nyelvelmélet számára megfoghatatlan jelenségeket. Az Ugrás-elmélet ellenben fontos szerepet biztosít a parole-nak: itt izmosodnak meg azok a nyelvi jelenségek, melyek végül bekerülnek a langue-ba (és persze itt vannak a kihalófélben lévő kifejezések is, valamint sok olyan "kísérlet", amely sohasem valósul meg). Az "Ugrás" kifejezés azt érzékelteti, hogy egy nyelvi jelenség - csak a langue-ra figyelve - hirtelen bukkan fel (ott): egyszer csak helyes, ami tegnap még helytelen volt! Ha azonban a parole tágabb világát tekintjük ($Q^* \subset \bar{Q}^*$), ott a jelenség szép folytonos fejlődését láthatjuk: ami a langue-ban ugrás, az a parole-ban folyamat!

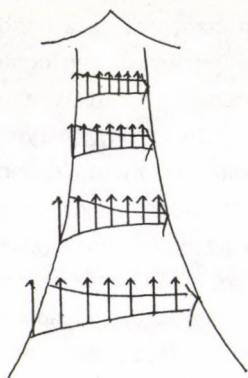
2.2. Metaugrás

Az Ugrás általános definíciója csak szemléltetésül szolgáló modellek gyártását teszi pillanatnyilag lehetővé. Ezen túl egy keretet ad, melybe a történeti bizonyítékok, a végeredményből való visszakövetkeztetések és az evidensnek tűnő gondolatmenetek a nyelv általános felépítésének (egy) lehetőségét helyezték. Ez a következő (tömören összefoglalva az eddigieket):

"Atomi" szituáció: egy dolog és rendeltetésének kapcsolata ("A zár zár.") "Messzebről nézve" kiderül, hogy az "igazi" okozó nem a rendeltetést hordozó dolog, de nem a rendeltetést hordozó dolog az sem, amire az okozás irányul. A szituáció természetes módon még tovább tágulhat: "kezdő" és "végpontja" egyre távolabb kerülhet, míg mellékkörülményként magába olvaszt sok-sok olyasmit, ami "közelről" atomi szituációnak tűnik. Bizonyos mellékkörülmények aztán eltűnnek, mások viszont beépülnek. Az itt leírtak mind Ugrásokon keresztül valósulnak meg, mely nagyon hosszadalmas és véletlenszerű folyamatnak tűnik. Azonban az Ugrások közt is felismerődhet egyesek azonossága: ez a felismerési folyamat is Ugrás ("meta-"), melynek számos kézzelfogható nyelvi terméke is lehet.

Úgy képelem például, hogy az 1.1.2-ben- említett I-IV. csoport elemei egymás analógiájára jöttek létre, egységesültek, találtak rá c^0 és a mellékkörülménnyé degradálódott közvetlen tárgy újfajta kapcsolatára (79)-(81).

Nincs persze akadálya a magasabb szintű Ugrások azonosítási

folyamatának sem: világossá válik az okozás fogalma, az okozó és a tárgy fogalma, "szokásos mellékkörülmények" kristályosodnak ki az ige körül ((98) után: idő, tér, eszköz, mód...). Így végülis az Ugrások bonyolult hierarchikus rendszere áll elénk. A kezdeti "botladozó lépések" után a fejlődés egyre gyorsabb és nyitottabb.

2.3. A nyelvközösség és az egyén nyelvtörténete

2.3.1. Az Ugrás fogalma rávilágít arra, hogy egy nemzet (n'), illetve egyetlen gyermek (g') hogyan építi fel nyelvét. Valamennyi nyelvi jelenség a "csupa-nulla" állapotból (mindenki kirekeszti) eljut a "csupa-egy" állapotig (mindenki elfogadja), egy sztochasztikus folyamaton keresztül: ez az Ugrás.

A szakdolgozatomban jól látható, hogy a folyamat egyik sajátossága: a beszélők egymásra hatása (ezt szembeötlő esetben nyelvi divatnak szoktuk nevezni). Egyszerűen arról van szó, hogy egy-egy nyelvi jelenség megítélésében hat ránk az, hogy környezetünkben mennyire használatos; "ragad" ránk egy-egy kifejezés...

A sztochasztikus folyamat "öngerjesztő": kezdetben ritkán bukkan fel a nyelvi jelenség, de minden felbukkanása növeli a következő felbukkanás esélyét, így kellő megizmosodás után már robbanásszerűen terjed el. Ez rámutat egy döntő különbségre n' és g' között: a gyermek "beleszületik" egy olyan fázisába egy adott jelenség elterjedési folyamatának, mely "megizmosodottnak" tekinthető, hiszen a gyermek környezetében majdnem "csupa-egy" a megítélése. Így egy Ugrás, mely a nyelv történetében évek-évszázadok alatt zajlott le, a gyermek magán-"nyelvtörténetében" hamar lezajlik!

Gyorsan meggyökeresednek a gyermekben azok a nagyon magas szintű Ugrások is, melyek anyanyelvének (vagy akár az összes emberi nyelvnek) alapvonásait ültetik a gyermek agyába. Így szerintem valóban elég négy axiómánkat univerzálénak tekinteni: ezek lehetővé teszik, hogy a gyermek belépjen az "Ugrások világméretű sztochasztikus folyamatába", és innen kapja meg a nyelv formulaszerű alapvonásait, melyeket az innáta-elmélet a gyermek génjeiben keres. A génekben tehát általános képességek rejtőznek (i-iv ax.), melyek csak a nyelvi folyamatba lépve alakulnak át (esetleg formulaszerűen is megadható) nyelvi univerzálékká.

A nyelvi rendszerben élő és konzerváló Ugrásokat különböztethetünk meg (két szélsőségként): előbbi áthatják magasabb szintű Ugrások (analóg esetek tömege veszi körül); és ezek a magasabb szintű Ugrások esetleg újabb analóg eseteket termelnek, míg a konzerváló Ugrást csak az tartja életben, hogy az új nemzedékek (az iménti értelemben) "beleszületnek": valahogy mellőle kipusztultak az analóg jelenségek, vagy eleve magányos Ugrás hozta létre (ld. 1.2.3. utolsó előtti bekezdés).

2.3.2. Magányos Ugráson olyan Ugrást értek, melyet már kialakulásakor sem segített analóg esetek tömege, vagyis a Metaugrás. Jó példának érzem (60), (62), (63) elnyúlt hatásláncait. Míg c^0 és c^1 (36)-(39) tanúsága szerint - legalábbis az I-IV csoportok valamelyikén belül - megtalálja a maga szerepét, addig c^2 és c^3 szerepe teljesen esetleges, az adott szituáción múlik (kell egy ürge!). Ez valószínűségi folyamatoknál így természetes: a folyamatnak van egy bizonyos várható értéke, mely körül ingadozik a realizációja, ugyanakkor van szórás is: kell legyen néhány "távolra szóródott" realizáció is.

2.4. A jeltest változása

A változás sztochasztikus folyamata a jelek testére is igaz! Még a hordozott jeltől függetlenül is: ez alapvető, hisz így tudnak különböző(vé vált), eltávolodott jelentések különböző testbe "szétköltözni" (daru-darvak, fő-fej, fiúm-fiam).

A 2. fejezetben leírt folyamatot széleskörű statisztikai vizsgálatokkal támasztották alá - a hangváltozások kutatása területén. Úgy gondolom, hogyha már a pusztán jeltestek változása ilyen ragadós, akkor a jelentés szempontjából is releváns változások (Átdimenzionálás, Metaforizálódás) még inkább azok kell, hogy legyenek.

3. Gráfszerkezet

3.1. Szintaxis kiépítésének lehetősége és okai

3.1.1. Az öt ok közül az első: az a természetes vágy, hogy egy adott nyelv bonyolultabb mondat szerkezeitől is számot adó szintaxist építsünk ki - azon az úton tovább haladva, melyen az 1. fejezetben elindultunk.

3.1.2. $f(x_1, \dots, x_n)$ függvényt ábrázoljuk egy olyan irányított gráffal, melynek pontjai f -nek, x_1 -nek, ... felelnek meg, élei pedig f -től x_i felé mutatnak ($i=1, \dots, n$). Az élek között tartjuk meg az indexek adta rendezést (ezt könnyű úgy ábrázolni, hogy fx_i él töve legyen balra fx_j él tövétől $i < j$ esetén) (153):

(153)

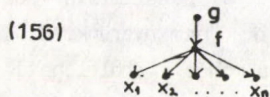
Az ábra azt is hivatott kifejezni, ahogy a hatást reprezentáló f megszervezi maga körül az "objektumokat" (1.1.4.): ez az a struktúra, melyet "belelátunk" objektumok pusztá konstellációjába (1.2.6. utolsó bekezdése). Ha viszont a gráf nemcsak ábrázol, akkor teljesen új irányból tudjuk megközelíteni a régi problémát (Tesnière 1966):

- (154) A nyelv - nagyjából lineáris ábrázolási lehetőségével - megnyit képes tükrözni a gondolat összetettebb szerkezetéből, és hogyan?

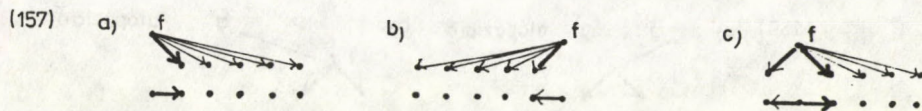
Az új megközelítésben ezt felfoghatjuk tisztán gráfelméleti kérdésként is:

- (155) Egy összefüggő gráfot hogyan redukáljunk utak sorozatára (utóbbi gráfban egy pont foka kettőnél több nem lehet), ha nyilván törekszünk az eredeti kapcsolatok megőrzésére?

A probléma NP-nehéz (Lovász - Plummer 1986), de a lényeg inkább az, hogy milyen természetes redukáló algoritmusok adódnak, és hogy mit választ majd végül a nyelv. Építkezünk alulról! Mondjuk (156) az eredeti gráf.

f hol lépjen be változói közé, belépjen-e egyáltalán? A lehetőségeket három típusba sorolhatjuk (157 a)-c)).

a) típus jól kifejezi az irányítást, b) típus ellentett módon fejezi ki (dehát végül is az irányítás reprezentálása gusztus dolga), míg c) típus (ahol f valahol belép változói közé) két kapcsolatot hoz a felszínre, ha nem vagyunk tekintettel az irányításra.

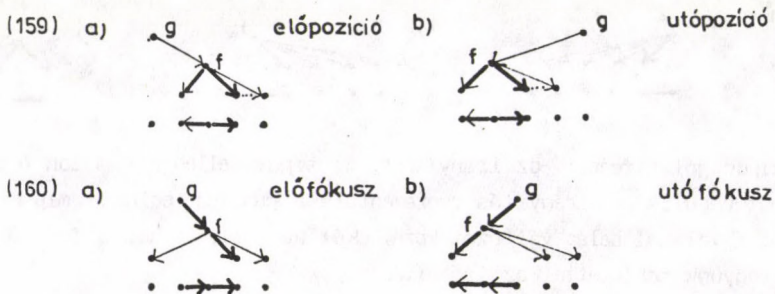
Mindhárom mellett szólnak tehát érvek; és valóban a holland nyelv

mindhárom lehetőséget kihasználja (különböző mondatfajtnál) (vö. van Riemsdijk - Williams 1986, 56.). A legtöbb nyelv az SVO-t kedveli (Lyons 1963), aholis az ige az alany és a tárgy között foglal helyet: ez c) kedvező voltát megerősíteni látszik; másrészt hogy épp az alany és tárgy közti pozíció kedvezményezett, az adódhat abból, hogy az igenek nem nagyon van 2-3 argumentumpozíciónál többje, mely tényben a (91) ii optimalitási axióma egy megnyilvánulását látom: a nyelv nyilván nem kedveli a (158)-féle "lapos" mondatokat, ahol az igenek túl sok kapcsolata van, ahhoz képest, hogy csak két változóját tudja maga mellett tartani:

(158) ?Péter adat Marival Jánosnak egy könyvet ajándékba.

Egyszersmind nyertünk egy jó érvet arra, hogy az argumentumszerkezet kikeljesedése miatt marad korlátok között (1.3.).

Tegyük fel most már, hogy $f(x_1, \dots, x_n)$ lineáris rendje kialakult, mondjuk (157c) alakban (a) és b) ennek szélső esetei). Hová kerüljön g (feltéve most, hogy legalább a szórendet nem forgatja fel)? Egy természetes algoritmus feltehetően mohó (Lovász - Plummer 1986) (mindig a közvetlen nyereségre hajt, nem a végsőre); és ezen belül is kétféle stratégia jön szóba: a pesszimista mohó, mely a megszerzett értékek megtartására törekszik "nem nyerünk, de legalább ne is veszítünk" alapon, és az optimista mohó: "ahol lehet, nyerjünk, ha ez avval is jár, hogy máshol veszítünk". Előbbit a (159)-beli helyzetek, utóbbit a (160)-beliek valósítják meg. Azokat a pozíciókat, melyekbe g bekerült f lineáris rendjében, megnevezésre is érdemesítem (elő- és utópozíció ill. -fókus (vö. É. Kiss 1983)).

Látjuk majd, hogy a nyelvek éppen ezeket a pozíciókat választják, illetve még egy eset lehetséges, mely a tisztán gráfelméleti vizsgálódásból nem adódik: amikor g valamelyik x_i helyére lép be, nyomós okok miatt (visszatérési pozíció). Úgy tűnik továbbá, hogy a gazdag morfológiájú nyelvek (pl. magyar, észt (Help 1988)) a fókuszokat kedvelik, míg a szegény morfológiájú angol a szélső pozíciókat; és ez így is van jól, hisz $f(x_1, \dots, x_n)$ eredeti rendjének merész szétrombolása (160) akkor nem jelent gondot, ha a morfológia átvállalja az f -hez való kötődések kifejezését.

A szintaxis kiépítése tehát részben azt a célt is szolgálná, hogy a (154) problémát megoldani igyekvő algoritmusokat megfigyeljük, előfeltételezve a (91ii) optimalitási axióma értelmében azt, hogy ezek az algoritmusok annyira jók, amennyire azt el lehet várni egy természetes algoritmustól. Ez elsősorban egy új hozzáállást jelent a felszíni szórend megvalósulásának kérdéséhez. (155) egy a priori feltétel. Érdekes egy új elemnek egy kialakult lineáris rendbe való beépülését úgy elképzelni, mintha az valami stabilis kémiai vegyület lenne, melynek szerkezete megbontásához a (159) esetben kevés az "aktiválási energia", míg a (160) esetben elég, és egy még stabilabb szerkezet jön létre...

3.1.3. Az 1. fejezetben egy nyelvi függvény (ige) szempontjából vizsgáltam az argumentumszerkezet kiépülési folyamatát. A közeg, melyben az zajlik: a beszédbeli mondat. Itt valósul meg az 1.2.2-ben tárgyalt A^+ /a Ugráspár: az egyik függvény, argumentumát bővítendő, maga alá vet egy másik függvényt, elrabolván annak egy-két változóját; a folyamatot modelláljuk a következő módon:

X személy agyában van egy L_1 lexikon, melyben saját egyéni nyelvének függvényei (konstansai) találhatóak (vö. Ruzsa (1984), Szabolcsi (1987)), természetesen értelmezési tartományostul. Így különálló szintaxisra nincs is szükség: az értelmezési tartományok előírják, hogy mit hova helyettesíthetünk, a felszíni szórend pedig a 3.1.2-ben tárgyalt elv folyamánya, és beleértendő a nyelvi függvény jeltestébe. Ennek a szemléletnek két alapvető előnyét érzem a generatív grammatikában ma is alapvető X struktúrával szemben (Chomsky 1986):

(161) i Nem "üresen" generálódnak különféle szerkezetek, melyekbe utólag kényszerül be egy történetesen odaillő ige: hanem egy

adott ige mondja meg, hogy mit akar vonzatul kapni (Fillmore 1968).

- ii Maguk a nyelvi elemek lépnek kapcsolatba, tükrözve a "világba beelátott" kapcsolatokat: nincs szükség közvetítő nyelvtani kategóriákra (V, VP, N, NP, A, AP...), ezek magának a függvénynek a milyenségéből adódnak, így eltűnésük csupán csak redundáns információ megszűnését jelenti, pontosan Chomsky gondolatmenetének adoptálása alapján (1965, 174.).

Térjünk vissza X személyhez, aki repesve várta már, hogy L_1 elemeiből összeállíthasson egy mondatot. Az őt hallgató Y személy értelmezni próbálja azt; amit úgy értek, hogy megpróbál saját L_2 lexikonából olyan elemeket kiválasztani, melyekből épp X iménti mondata áll össze. A folyamat hosszú távon (is) érdekes: egy nemzedék nem egy nyelvet generáló lexikont hagy örökül a felnővökre, csupán kész mondatok véges halmazát (Chomsky 1957), melyből azok maguk hoznak létre egy - kissé más - lexikont. A változás tehát ott fogható meg, ahol egy valahogy felépített mondat másképp bomlik le elemekre. Ez az átépülési folyamat többnyire éppen az A^+ /a Ugráspárt jelenti: erre tudom felépíteni a miniszintaxist.

Természetesen 2.1.2. utolsó bekezdés értelmében az átépülés mögött is folytonos folyamatot kell látni, ami azt jelenti, hogy adott mondat ugyanannak a személynek a számára is többféle felépítésű lehet (100-106). Bizonyos jelenségek még stabil állapotok leírását célul tűző rendszerekben is kikényszerítettek újraelemzéses eljárásokat (reanalysis) (van Riemsdijk - Williams 1986), pedig azok ott idegenül hatnak.

3.1.4. Olyan szintaxis építhető fel, mely képes harmonikus egységbe ötvözni a mondat három szokásos, és általában külön kezelt elemzését:

- (162) i klasszikus alany - állítmányos elemzés
- ii téma - réma elemzés ("mi az új, amit a már ismertre támaszkodva mondunk?")
- iii dictum - modalitás elemzés ("mi az objektív állítás, és mi a beszélő hozzáállása ehhez?")

3.1.5. A generatív grammatika csupán a nyelvi kompetencia leírását kívánja szolgálni, a beszélés és megértés folyamatával nem tud (és nem is

akar) mit kezdeni, talán éppen a (161i)-ben írt "üres generálás" miatt. (161) és az utána következő bekezdés alapján azonban talán nem tűnik eleve kizártnak egy olyan szintaxis kidolgozása, mely hasonlít annyira a generatív grammatikához, hogy az ott felhalmozódott rengeteg eredmény átfogalmazható legyen, ugyanakkor képes modellállni a beszélőben lezajló folyamatot; sőt a hallgatóban lezajlót is, ha a hallgatót "újraalkotónak" tekintjük. (A kifejtés szakdolgozatomban olvasható.)

- Alberti G. (1988), τ -modell (szakdolgozat, témavezető: Kováts A.)
- Borer, H. - Wexler, K. (1988), The Acquisition of Agreement: A Maturational Account. GLOW Colloquium, Budapest.
- Chomsky, N. (1957), Syntactic Structures. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1965), Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., MIT Press. In: Antal L. (1986), Modern Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény VI./1.rész
- Chomsky, N. (1986), Barriers. Cambridge, Mass., MIT Press.
- É. Kiss K. (1981), Brassai Sámuel mondatelmélete. In: Általános Nyelvtudományi Tanulmányok XIII., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív modellje. Nyelvtudományi Értekezések 116., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fillmore, Ch.F. (1968), The Case for Case. In: Universals in Linguistic Theory, E. Bach and R.T. Harms (editors). Holt, Rinehart and Winston N.Y.
- Gósy M. (1984), Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében. In: Magyar Nyelv, 1984/4.
- Help, T. (1988), Some Unprototypical Properties of Estonian Syntax: An Indexical Rather Than Propositional (Symbolic) Case Assignment. GLOW Colloquium, Budapest.
- Horváth K. (1983), Transzformációs csoportok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 115. szám, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hajnal A.- Hamburger P. (1983), Halmazelmélet. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajós Gy. (1979), Bevezetés a geometriába. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hoekstra, T. - Roberts, I. (1988), Middles in Dutch and English. GLOW Colloquium, Budapest.
- Kováts A. (1985), On Bivariate Geometric Compounding. Proceedings of the 5th Pannonian Symposium on Mathematical Statistics, Visegrád, Hungary.
- Karttunen, L. (1970), The Logic of English Predicate Complement Constructions. Hectogram, the University of Texas at Austin.
- Lakoff, G. (1970), Pronominalization, Negation and the Analysis of Adverbs. Waltham/Mass. On Generative Semantics. In: Steinberg -

- Jakobovits: Semantics: An Interdisciplinary Reader. London, CUP.
- Labov, W. (1973), A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: A nyelvtudomány ma. Szerk.: Szépe Gy., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lovász L. - Plummer, D. (1986), Matching Theory. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lyons, J. (1963), Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge.
- McCawley, J.D. (1970), Where Do Noun Phrases Come From? In: Jacobs - Rosenbaum: Readings in English Transformational Grammar.
- Nemetz T. (1977), Entropy Estimation via Reconstruction of Mutilated Texts. Publications de Colloque International du C.N.R.S. Cachon, France, 4-8 Juillet 1977.
- Ruzsa I. (1984), Klasszikus, intenzionális és modális logika. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Riemsdijk, H. van - Williams, E. (1985), Introduction to the Theory of Grammar. Cambridge, MIT Press. In: Antal L.: Modern Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény VI/2. rész: Bevezetés a grammatika elméletébe (ford. Dalmi G., Siptár P., Szabolcsi A.). Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.
- Sapir, E. (1971), Az ember és a nyelv. Budapest, Gondolat kiadó.
- Sloan, K. (1988), What does everyone has scope over? GLOW Colloquium, Budapest. (Hivatkozik May 1985-re).
- Szabolcsi A. (1987), Szűrők kontra kombinátorok. Tertium non datur (logikai-metodológiai tanulmányok) 1987/4.
- Tesniere, I. (1966), Elements de Syntaxe Structurale. 2° Paris.
- Zsilka J. (1978), Jelentés-integráció. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka J. (1980), Szintaxis (ELTE BTK jegyzet)
- Zsilka J. (1981), De constructione. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Zsilka J. (1982), Szemantika (ELTE BTK jegyzet)
- Zsilka J. - Kelemen S. - Linder M. - Oravecz B. - Járai Cs. (1987), Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében. "A nyelvi mozgásformák dialektikája" kutatócsoport munkái 6.

Köszönet a felsoroltakon kívül Zsíros P.-nek és Stribik Ferencnek - szóbeli - segítségükért.

ELEKFI LÁSZLÓ

MAGYAR SZAVAK RAGOZÁSI PARADIGMÁI
ÉS A RAGOZÁSI SZÓTÁR

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A ragozást is, a ragozási paradigmát is felfoghatjuk szűkebb s tágabb értelemben. Egy ragozási szótárban nincs szükség a legteljesebb paradigmára, csak olyan ragos alakokat kell számon tartani, melyek közvetlenül a tőtől függenek, tehát pusztán grammatikai szabályokkal nem adhatók meg.

A kéziratban - részben közös munka eredményeként - elkészült Magyar ragozási szótár az eddigi szótári gyakorlathoz képest jóval több (raggal, jellel, sőt képzővel ellátott) szóformát vesz számba, de elképzelhető a magyar szavak paradigmáinak egy sokkal árnyaltabb, azonkívül még több alakra kiterjedő feltérképezése is. Egy sokkal bővebb változat - ugyancsak a Magyar értelmező kéziszótár címszavai alapján - szintén készülne, de az is távol áll a teljességtől.

A munka során állást kellett foglalni arra nézve, hogy a szárma-

zékszók közül melyeket tekintünk grammatikainak (s ezért paradigmátikusnak) és melyeket lexikainak. Legtágabb értelemben egy ige paradigmájához igenevi jellegű származékainak összes alakjait is hozzászámíthatjuk; a főnév és a melléknév alakjainak száma pedig, ha minden hozzá tartozó morfémaláncot oda veszünk, meghaladja az Antal-féle adatszámokat. Célszerű bizonyos származékoknak (mint az -ú/-ű képzős melléknév) külön nevet adnunk és bizonyos szófaji határesetekben a névszónak mondatbeli, sőt szövegbeli környezetét is figyelembe vennünk, bár a szófajt véleményünk szerint elsősorban a szó alaki viselkedése határozza meg. A főnév ún. ragjai közt az alaktani viselkedés szerint megkülönböztetünk esetragokat, jelszerű és többé-kevésbé képzőszerű ragokat. — A számnevek, névmások paradigmáinak terjedelme attól függ, hogyan különböztetjük meg szófaji alosztályaikat. Ragozási szótárunk a Magyar értelmező kéziszótár szófajjelzéseit veszi alapul.

Érdeemes végül néhány példán bemutatni ennek a ragozási szótárnak és nagyobb kétnyelvű szótárainknak jelzéseit a címszók ragozásáról, tekintettel a sokféle ingadozó szóalakra, a hiányos ragozású és a ragozhatatlan szókra.

1. Ragozási szótárunk és a ragozás

Mivel a magyar ragozási szótár elkészült kézirata talán még igen sokára jut el a megjelenésig, célszerűnek látszik tájékoztatni az érdeklődőket nem csupán arról, hogy mi van ebben a szótárban (hiszen előzetes tájékoztatás már jelent meg róla: Elekfi 1984), hanem arról is, miért van úgy, ahogy van.

A magyar szavak ragozott alakjai legtöbbször morféma-összetevők. Lotz János felfogásában (1974. 347, ill. 1976. 126): "A nyelvtani kategóriák **f o r m a i l a g**... morfémaláncban jelentkeznek". A ragozási rendszerben határozottan elkülönül az igék ragozása a névszókétól, mégis valamivel közelebb állnak egymáshoz, mint a görög-latin típusú konjugáció és deklináció. Az indoeurópai igeragozásban is vannak agglutinatív elemek (l. pl. Hirt 1928. 111-59; sőt a névragozásban is, l. Balázs 1973. 59-69; 1978. 19-25), de a magyar tipikusabban agglutináló nyelv (ha nem is annyira tipikusan, mint pl. a török): a névszókhoz is gyakran testesebb viszonyjelölő toldalékokat ragasztunk, nemegyszer olyanokat, melyek törmorfémaként is előfordulhatnak (pl. vízben: benne).

2. A paradigma fogalmának terjedelmi változatai

A paradigma (azaz: ragozási minta) szűkebb és tágabb jelentésben is értelmezhető. **L e g s z ű k e b b é r t e l e m b e n** a tőnek csak a szorosan vett ragokkal (terminális szuffixumokkal) alkotott kapcsolatai tartoznának ide. Ezzel azonban kizárnánk az igéknek módjeles, a névszóknek többes számú alakjait. A magyar nyelvben "jel"-nek nevezett - tehát nem terminális, de nem is derivátumot alkotó - szuffixumokat semmiképp sem zárhatjuk ki a paradigmatis alakok sorából, már csak azért sem, mert pl. a felszólító mód **j** jele sok ragozási típusban úgy eltűnik vagy átalakul, hogy a felszíni szerkezetet leíró grammatikában célszerűbb az egész toldalékbokrot (jel + személyrag) egyetlen egységként számon tartani. A főnév paradigmájába is beletartozik a birtokos személyraggal ellátott alakok sora (amelyekben a személyjel elnevezés szigorúan morfológiai szempontból teljesen szabatos és jogosult, bár más - főleg didaktikai és etimológiai - megfontolások

alapján nem tartom célszerűnek, ezért nem élek vele)¹.

Az így tágított - azaz teljessé tett -, de még mindig szűk értelemben vett paradigma keretébe tartoznak a szótári szónak (címszónak) mindazok a kötött morfémával toldott alakjai, melyekben a szótári tövet vagy annak tőváltozatát közvetlenül egy terminális szuffixum (rag) vagy egy módosító morféma utáni szuffixum (jel + rag) vagy egy sajátos viszonyt jelölő nem terminális szuffixum követi (jel értékű birtokos személyrag, többesjel, fokjel, -é). Gyakorlatilag egyetlen toldaléknak tekintjük az -i többesjellel kombinált birtokos személyragot is, mert a személy és a szám jelét nem mindig tudjuk benne világosan szegmentálni.²

Ezt a szoros értelemben vett paradigmát két irányban is tágíthatjuk. Először is hozzávehetjük a nem terminális szuffixumokkal alkotott alakok tovább ragozott formáit: a személyragos, a többes számú, az -é birtokjeles főnevek, a közép- vagy felsőfokú melléknevek további ragos vagy többesjeles alakjait.

Másfelől kiegészíthetjük a ragozási mintát olyan képzőkkel (szófajtartókkal és szófajváltókkal is), melyek rendszerszerűen járulhatnak a szóhoz, mert mindig azonos értelmű, szabályos jelentés- vagy szófajváltatásnak az eszközei. Ilyen az igéhez járuló -hat/-het képző, az igenévképzők (ideértve a szemantikai okból egységnek tekintett -ható/-hető képzőt is) és - a szófajváltás elsődendő eszközeként - az -ás/-és képző. A főnévhez járuló képzők közül elsősorban az -ú/-ü képző tartozik ide, mely egyrészt a szófajváltásnak, másrészt a jelzővel (vagy jelzői értékű összetételi előtaggal) való kapcsolatnak, harmadrészt a birtoklás kifejezésének az eszköze. Körülményesen "jelzővel járó melléknévi származék"-nak neveztük, de javaslom - egy másik sajátosága, szerepe alapján -, hogy nevezzük röviden b i r t o k m e l l é k n é v - nek.³

1) A teljes személyragozási rendszert egységben tekinti át Lotz: 1967b. 249-54, ill. 1976a. 127-34.

2) Erről legutóbb Kiefer 1985b. 87-9, 110-4.

3) Ez az elnevezés már azért is találónak látszik, mert korábbi megfigyelők szerint az -ú/-ü melléknévképző azt fejezi ki, hogy a vele ellátott főnév a jelzett szóval jelölt személynek, dolognak "elidegeníthetetlen" birtoka, szemben az -s képzős melléknévvel, mely "elidegeníthető" birtoklást fejez ki. (Denis Creissels 1975/77. nyomán szól erről Kálmán Béla: 1983. 193-205). A megkülönböztetés ugor gyökerei Kálmán fejtegetései alapján teljesen meggyőzők, de a "szerves - szervetlen" elnevezés éppúgy nem fejezi ki a különbség lényegét, mint az "ina-

Az első irányban jellemzett bővítés nem szótári feladat. A személyragos, többesjeles, birtokjeles főnevek, fokjeles mellénevek további toldalékolása egyszerű szabályokban megadható (a szükséges és egyértelmű hangrendi szabályokkal). Nem kell, hogy egy szótár ragozási alapmintáiban felsoroljuk a főnévnek mind a 714 ragos alakját (melyre Keszler Borbála hivatkozott lektori véleményében, 1986. jún. 5.; l. még Antal 1961. 50-6.; helyesbítve Kiefer 1987.), hiszen ezt egy pillantásra áttekinteni sem tudjuk. A ragozási szótár nem teljes szóalak-szintézist akar adni (mint Papp 1975., különösen 237-52), hanem csupán azoknak a ragos vagy jellel végződő alakoknak az összességét akarja könnyen megalkothatóvá tenni, melyek a szótári tőtől függnek és csak arra a szóra - vagy a szavak kisebb-nagyobb csoportjára - jellemzőek.

A második irányban célszerűnek látszott bővíteni a paradigma fogalomkörét. Az igenevek más nyelvek grammatikáiban természetszerű részei az ige paradigmájának. A magyarban kissé más a helyzet. Igaz ugyan, hogy a főnévi igenév az időre való (aktualizálható) vonatkozás hiányán kívül szemantikailag alig különbözik az igtől, és a -ván/-vén képzős határozói igenév is nagyrészt igei természetű (közvetlenül sem személyi, sem idői vonatkozása nincs), ellenben a melléknévi igenevek teljesen hasonlóak a mellénevekhez (s könnyen át is csapnak a melléknév kategóriájába), a -va/-ve képzős igenév pedig a múlt században még többesjelet kaphatott (s ebben névszói természetűnek mutatkozott). De még a melléknévi igenév is (amíg valóban igenév s nem melléknév) őriz valami igei sajátsgot; igekötője tagadott alakban elválhat (át nem adó, át nem adott, át nem adandó, át nem adható). A melléknévi igenévtől csak egy lépés választja el a nyelvtanokban egyértelműen főnévnek tekintett cselekvésnevet (átadás: át nem adás), ezt tehát a szabályszerű

liénable - aliénable". A valódi okot Brassai és Kiefer kommunikációközpontú alapelvei szerint az előfeltevések közt kell keresnünk. Amihez -ú/-ű képzőt tesztek, annak birtoklását még rejtetten sem kell állítanom, mert eleve fölteszem a hallgatóról, hogy ő is tudja, természetesnek tartja, hogy az a dolog a rá következő főnévvel jelöltnek a birtoka vagy része: görbe lábú asztal (természetes, hogy az asztalnak van lába), egy nyelvű szótár (természetes, hogy a szótár valamilyen nyelven van). Ha azonban piroscsizmás lány-t mondok, ezzel azt is közlöm (rejtve), hogy a lányon csizma van, mert ez nem tartozik a természetes lényegéhez. Kettőségek olyankor vannak, amikor az előfeltevés nem tehető kötelezővé, mert a beszélő vagy fölteszi a hallgatóról a birtoklás ismeretét (piros ruhájú lány), vagy nem (piros ruhás lány).

generálhatóság mellett azért is ajánlatos belevenni az igei paradigmába, mert mondatbeli viselkedésében is őriz még valamit az igei természetből.⁴

Valahol azonban meg kell vonni a határt a grammatikai szerepű (s ezért az alapszó paradigmájához sorolható) és a lexikai szerepű (s a paradigmából kizárandó) képzők közt. Ezen a határon van az igék szenvedő alakja (melyet újabb nyelvtanaink mindig a származékok közt sorolnak fel, pedig idegen nyelvekben a cselekvő ige paradigmájához tartozik, még ha szókapcsolat formájú is) és a műveltető képzős alak, mely egyértelműen származék ugyan, de grammatikai szabályszerűséggel alkotható majdnem minden igéből, azonkívül alakilag szinte azonos a tisztábban nyelvtani jellegű szenvedő származékkal. Ezt a két alakot nem vettük be a ragozási szótár alapmintáiba, de szerepeltetjük a ragozási szótár alapjául szolgáló, egyelőre csak kézírásos kartotékrendszerű, bővebb részletezésű paradigmáiban és a négy példányban másolt teljesebb nyelvtani alakrendszerben, ill. az ebből létesült ideiglenes kódtáblázatban.

Semmiképp sem vettük be a nyelvtani alakrendszer paradigmába az igék -at/-et képzős főnévi származékát (mely ma már határozottan lexikai képzés, szemben a korábbi igenévi jelleggel: Károly 1956. 17), sem pedig a főnevek -s képzős melléknévi származékát, jóllehet ez a képző igen produktív, azonfelül bizonyos szintaktikai helyzetekben párhuzamos az -ú/-ű képzővel (vö. Kálmán B. 1983.), morfológiai szempontból pedig a -stul/-stül raggal. De ez már túlságosan elvitte volna a paradigmát a szóképzés lexikai vonatkozásai felé. Nem került be a melléknév paradigmájába a -ság/-ség képző, pedig ez a szófajváltásnak majdnem annyira általános, tipikus eszköze, mint a deverbális -ás/-és. (Hogy mégis valamivel kevésbé produktív, arról Károly említést tesz: 1965. 282.)

A paradigma tagjaiként bevett származékok, akárcsak az igenevek egy része, tovább ragozhatók. (A főnévi igenév személyragozásáról majd külön kell szólnom, mert szintaktikai környezetét tekintve közelebb áll ugyan a birtokos, mint az igei személyragokhoz, de egyáltalán nem azonos vele. Hasonlóan sajátos helyzetű az önállósult viszonyító elemekből alakult személyragos határozószók hat alakja.) A paradigmát nem

4) A grammatikai jellegű szóképzésről l. Károly 1965; az igenevekről uő: 1956. 10-18; Elekfi 1955; 1984. 350, 355-6.

befolyásolja az, hogy egyes ilyen tagjai önálló lexikai egységek is lehetnek. (Ez inkább szövegszavakból gyűjtött szótárak címszavazásakor, különösen pedig gyakorisági szótárakban probléma.)

Tágabb értelemben a paradigmához tartoznak a szókapcsolattal kifejezett (összetett) nyelvtani formák is; gyakorlatilag jóformán csak bizonyos igeidők, igemódok: ma csupán a jövő idő, a feltételes múlt. Ide tartozna a ma már ritka felszólító múlt idejű (és egyéb összetett múlt idejű) alakok is. Ezek azonban teljesen függetlenek a szótári tőtől, tisztán nyelvtani, nem szótári jelenségek, ezért teljesen szükségtelenek egy ragozási szótárban. (L. még: Lotz 1974. 345; 1976. 123.) De nem szerepelnek - pedig nagyon is ide tartoznának - az olyan egyszerű, de erősen régies, az élőnyelvben alig használt igealakok sem, mint az elbeszélő múlt vagy az egyszerű (-and/-end jeles) jövő.

3. A ragozási szótár igei paradigmái; több alak, mint helyszám

A ragozási szótár igei paradigmáiba tehát beletartozik az igeinek 61 toldalékos alakja (52 szoros értelemben vett igealak: a három személy egyes és többes számban jelen és múlt időben, feltételes és felszólító módban összesen 24, ugyanez tárgyias ragozásban 24, 2. személyű tárgyra vonatkozó alak 4; 9 származék: 1 főnévi, 3 melléknévi, 2 határozói ige-név, 1 ható ige, 1 ható igenév, 1 cselekvésnév). Csupán technikai egyszerűsítés az, hogy ezeknek nem mindegyike kapott külön "helyszámot" a paradigmán belül. Közös számon szerepel benne nyolc esetben két-két alak: a tárgyias ragozású egyes számú 1. és 2., a múlt idejű egyes szám 1. és 2., valamint a múlt többes 1. és 2. személyű alakja, a múlt idejű tárgyias ragozás többes 1. és 2. személyű alakja, ugyanígy a feltételes mód és a felszólító mód többes 1. és 2. személyű alakja, a feltételes mód tárgyias ragozásában is, végül a felszólító mód 1. személyének 2. és határozott 3. személyű tárgyra vonatkoztatott alakja. Három esetben három-három alak is közös helyszámot kapott: a múlt időben az egyes 1. személynek 2. személyű tárgyra és 3. személyű határozott tárgyra vonatkozó alakja és a 2. személynek határozott tárgyra vonatkozó alakja; ugyanez a három alak a feltételes módban; végül a felszólító tárgyias igeragozásnak mindhárom többes számú alakja. Ilyen egybevonások miatt a 61 toldalékos alak 47 különböző helyszám alatt van nyilvántarva szótárunkban.

Helyszámok nevezem azt az azonosításra szolgáló sorszámot, mely (táblázatainkban mindenütt dőlt szedéssel) ragozási rendszerünknek egy (de gyakorlati okokból néhol több) meghatározott nyelvtani alakját, mintegy a rendszerben betöltött helyét jelöli. E helyszámoknak a ragozási szótár alapmintáinak teljes táblázatában csupán tájékoztató szerepük van (ÉKsz. 1972. XIII-XV; vö. Elekfi 1972. 308-309, 412, 418; 1984. 352-353), de a részletesebb (kartoték-rendszerű kéziratos) paradigmátárban és a Nagyszótár rendelkezésére álló ideiglenes kódtáblázatban a pontos rögzítés szempontjából kulcsfontosságúak.

Ezeknek az egybevonásoknak az volt a rejtett célja, hogy az igeragozás helyszámai utalásszerűen magukba foglalják az igealak alanyának személyét, ahol erre mód van. Nem volt rá lehetőség a kijelentő mód jelen idejének tárgyias alakjaiban, hiszen a 7-es (a Lotz szerinti implikatív, azaz bennfoglaló -lak/-lek) alak után már a tárgyias ragozású alakoknak kell következniük, 8-as számú jellel, és még a múlt idejű alakokat sem sikerült ilyen motivált helyszám alá sorolni. De már a feltételes módnak 21 és a felszólítónak 31 helyszámmal kezdődő alakokra megfelelt ennek a kívánalomnak. Azokat az alakokat tettük közös szám alá, melyekben a todalékok mindig azonos módon kapcsolódnak a tőhöz. Ezt megtudtuk tenni még az olyan vagylagos alakok esetén is, mint a feltételes tárgyias -nánk v. -nök, mert a közvetlenül kapcsolódó -n- elem közös bennük. De már a felszólító egyes 2. személyt külön kellett tartanunk, mert állandóan számolnunk kell a módjel nélküli (ill. a személyrag nélküli) változattal.

Az igealakok sorrendje alapján véve a hagyományos: kijelentő mód jelen alanyi, majd tárgyias, múlt alanyi és tárgyias, feltételes, majd felszólító módú alanyi és tárgyias személyragok. Mivel egyszerű múlt alakok csak a kijelentő módban vannak, érvényes a leegyszerűsített szabály: a tő után vagy idő-, vagy módjel következik. A 2. személyű tárgyra utaló alakok helye nem volt mindig egyértelmű; mivel a hagyományos nyelvtan ezeket is tárgyiasoknak tekinti, Lotz János pedig nem (1974. 346; 1976a. 124; bővebben kifejtve: 1967a. 93-9, ill. 1976b. 179-84), legcélszerűbb volt az alanyi és a tárgyias alakok közé illeszteni őket. (Ennek aztán megvolt az a jelöléstechnikai előnye, hogy az alapmintától eltérő módon alkotott többes 3. személyű alak sajátos kapcsolásmódját rá is lehetett érteni, pl. ha mond+anak, akkor mond+alak; ha küld+enek(nek), akkor küld+elek(lek); az ettől való kisebb eltéréseket a ragozási szótár nem, csak a részletesebb kódtáblázat tünteti fel.) -

Még inkább morfológiai és technikai okból került a főnévi igenév a feltételes módú alakok sora után (s a felszólító alakok elé): rendszerint ugyanazokban a típusokban előhangzós a főnévi igenév képzője, amelyekben előhangzós a feltételes mód jele. (Alaki okokból lehetett volna a felszólító módot a feltételes mód elé tenni, hogy közelebb legyen a sokkal hasonlóbb - és némely tárgyias alakban egybe is eső - kijelentő formákhoz, de akkor is elválasztotta volna őket a múlt idejű alakok sora, mely mégsem kerülhetett volna a nem kijelentő alakok után. Akkor viszont a főnévi igenévvel kezdődött volna az igenevek sora.) A többi igenév sorrendje hagyományos: folyamatos, befejezett és beálló melléknévi igenév (s ez utóbbi az újra divatba jövő határozói értékében - a -ván/-vén képzőhöz hasonló, ragtalan használatban - már átvezet a határozói igenevekhez). A -hat/-het a tiszta képzők közt természetesen az első, hiszen jelentésénél fogva közel áll a módjelekhez⁵; a -ható alakilag ennek származéka (csupán jelentésében önállósult), az -ás/-és pedig már közvetlenül átvezet a lexikai származékokhoz.

4. A ragozási szótárbeli és a legteljesebb igei paradigma

Ha nem a szótári tőtől függő, hanem a legteljesebb paradigmát tekintenénk, akkor persze az igének sem 61, hanem jóval több alakja volna.

Az elbeszélő múlt beszámítása csak 13, az egyszerű - régies - jövőé is csak további 39 alakkal szaporítaná meg az igealakok számát; és ez együtt még alig haladná meg a százat; kisebb egybevonással, 2 nem igenévi származék elhagyásával meg is oldható kétjegyű helyszámok segítségével, pl. egy nagyszótári méretű részletes alaplombban. (Az elbeszélő múltnak egyetlen alakosora mégis bekerült a ragozási szótárba, de nem az alaplomb táblázatába, csupán egyedileg: a vala címszó mellé; alakilag be lehetne sorolni a volna társaságába.)

Ha azt vesszük számba, hogy bizonyos igenevek (többnyire névszóként) tovább ragozhatók, az 52 igealakhoz és a 9 igenévhez, ill.

5) A képzők felé eltolódott ragok közé sorolja Lotz (1976a. 121, 122). Különböző jelentései, melyekről Kiefer tett említést akadémiai székfoglalójában (1988. február 15.; vö. Kiefer 1985a), az igező jelentéséből és a beszédhelyzetből, ill. a beszédhátteréből erednek.

igei származékhoz (vagy az összesen 113 alakhoz) hozzá kell még adnunk:

a főnévi igenév személyragos alakjait	(6),
a folyamatos melléknévi igenév ragos alakjait, ezek többesjeles, -é birtokjeles és mindezek ragos alakjait	(36),
a befejezett melléknévi igenév mindeme ragos alakjait	(53),
a beálló melléknévi igenév hasonló ragos alakjait	(53),
a határozói igenév elavult többes számát	(1),
a ható ige alakjait, főnévi igenevét és egyik határozói igenevét	(54),
a ható igenév ragos alakjait	(53),
az igei főnév teljes paradigmáját	(714),
a műveltető származék teljes paradigmáját	(61, ill. 113),
a szenvedő származékok majdnem teljes paradigmáját	(58, ti. folya- matos és beálló, valamint ható mel- léknévi igeneve nem képzelhető el),

akkor összesen 1167 toldalékos alak tartozik egy teljes ragozású (tehát tárgyias) ige paradigmájába. (A régies alakok számbavételével ez még legalább 104 alakkal szaporodhatna, a ható és a szenvedő ige régies alakjait nem is számítva.)

Mindez rendszerszerűen adódik egyetlen ige tövéből, de voltaképpen túlmegy a szoros értelemben vett igeragozáson, belenyúlik a névszói alapparadigmákba (a melléknévi igenevek révén), sőt a teljes főnévi paradigmát is magában foglalja (a főnévi származék révén). Bizonyos hiányok, korlátok persze itt is vannak. A melléknévi igenevek paradigmái nem foglalják magukban a módhatározó alakot (-n, -an; -ul; -lag toldalék, melyek rag volta vitatható, vagy legalábbis további elemzésre késztet), kizárják a melléknév fokozott alakjait (ti. ha az igenévképzős szó fokozható, akkor már nem igenév, hanem melléknév), és - elvileg is alátámasztható gyakorlati megfontolásból - kizárjuk a melléknévi paradigmából is a birtokos személyragos alakokat, mert azok csak a főnévre jellemzők. (A főnév és a melléknév szófaji határkérdéseiről bővebben a névszói paradigma során kívánok szólni.) Teljes főnévi paradigmája csak az igei főnévnek (cselekvésnévnek) van. Hogy miért 714 alak (s nem több, amint Kiefer fejtegetéseivel egybehangzóan lennie kellene), azt az a sajátos megkötöttség magyarázza, hogy a cselekvésnévhez - amíg pusztán a cselekvés fogalmát jelenti s nem tapad

hozzá az 'eredmény' vagy más lexikai jelentés - nem járul -ul/-ül rag (hanem helyette esetleg a -ként).

Az igei származékok szintén mutatnak hiányokat az alapige teljes paradigmájához képest. A ható származék simán felveheti a főnévi igenév toldalékát (ennek személyragjait már alig), de nem veheti föl a melléknévi igenév képzőit (a -ható képző ugyanis inkább csak az alapige közvetlen származékának tekintendő), sem a határozói igenévet, sem újabb ható vagy más igeképzőt, a cselekvésnév képzőjét is csak kivételesen. (A nem szenvedő értelmű éghető, lehető típusú származékok lexikálisan erősen kötöttek, nem paradigmaticusak, a láthatás, megélhetés típusúak még inkább.)

Az említett korlátokat is figyelembe véve ezek az alakok (és paradigmaticus származékok) néhány szabály alkalmazásával megalkothatók, ezért szótári nyilvántartásuk fölösleges. De még a megmaradt 61 alak rendszeres nyilvántartása sem fér el ragozási szótárunk megszabott keretei közé. E 61 alak szemeltartásával kellett elkészítenünk egy olyan minimális paradigmátáblázatot, melyen a legjellegzetesebb eltérések mégis fel vannak tüntetve. (Elkészült - egyelőre háttéranyagként, más célokra felhasználhatóan - egy bővebb táblázat is, mely kb. négyszer annyi paradigmát különböztet meg.) Ez a minimális (a részletesebb változat összevonásával készült) táblázat is jóval több nyelvtani alakra ad pontosabb eligazítást, mint bármely más eddigi egy- vagy kétnyelvű szótárunk. (Ennek bemutatására a névszói paradigmák jellemzése után szeretnék visszatérni.)

5. A ragozási szótár névszói (főnévi, melléknévi, határozószerű) paradigmái

Az igei paradigma zárt rendszerével szemben a **n é v s z ó i p a r a d i g m a** nem annyira zárt és nem annyira egységes. Az ige és a névszók szófajának teljes szétválását az is mutatja, hogy az egész Kéziszótárban csak 14 olyan több szófajú címszó van, mely egyik szófajában ige. A névszói címszók közt azonban ezrével vannak kettős és többszörös szófajúak, legtöbbször főnév-melléknévek.

A legjellegzetesebb névszói paradigma a **f ő n e v e k é**. (Ez egyúttal legnépesebb szófaji csoportja a szavaknak.) A melléknévek szorosan érintkezik vele; sok olyan melléknév van, melynek paradigmája

nem tartalmaz több alakot, mint a főnév, hanem inkább kevesebbet: nincsenek birtokos személyraggal ellátott alakjaik. A melléknevek egy másik csoportjának sajátos melléknévi toldalékai lehetnek: módhatározói rag, fokjelek. A melléknevek esetragjai egyébként azonosak a főnevekével. (Alakilag persze jó néhány típusban eltérnek tőlük, szófaj-megkülönböztető értékkel.)

A névszói paradigmarendszernek egy egészen sajátos alcsoportja a határozószói személyragozás. (Ezek morfológiailag ragok, nem jelek; csupán etimológiai és jelentésbeli mozzanatok kapcsolják őket a birtokos személyragokhoz.) Ez a névszói paradigmákhoz kapcsolódik, de nem azonos a főnevek személyragozásával. A személyragos határozószókhöz esetragok nem járulhatnak. - A főnévi igenév személyragozása szófajilag és funkciójában megint sajátos alakosor; alaki szempontból mégis besorolható a határozószói személyragozás egy speciális típusának, gyakorlatilag bekerült - a személyragos határozószók után - egy olyan paradigmacsoportba, melyben lexikálisan elszigetelődött esetragos határozószók (önkezevel, névutószervek is, mint révén) csupán személyragokat váltogathatnak.

Igen kis csoportokat alkotnak az egyéb toldalékolható határozószók és nagyon hiányos ragozású névszók. Vannak fokozhatók, de nem ragozhatók (gyakran, vissza), fokozáson kívül néhány raggal is használhatók (hátrább, túl), nem fokozhatók, de néhány esetraggal használatosak (aznap, ma), ragtalan alakban alig előforduló főnevek, melyeknek ragos alakjai majdnem határozószók: eladósor (-ba, -ban), félbal (-ra, -ról), végül olyan esetragos névszók vagy ragtalan mondatszók, melyek csak személyragot kaphatnak vagy váltogathatnak: magára (magamra stb.), pá (-tok).

6. A főnév toldalékainak csoportosítása

A főnévhez járuló toldalékok közül teljesen grammatikai jellegűek (és szintaktikai vonatkozásúak) az e s e t r a g o k. Ezt a megnevezést most már bátran merem használni, mert Antal László meggyőző fejtegetései (1961) és Kiefer Ferencnek ezekhez fűződő helyesbítései (1987) után igazolva látom azt, hogy - ellentétben a magyar iskolai nyelvtani hagyománnyal és az akadémiai nyelvtan bizonytalankodásaival - a magyar főnévnek van esetragozása, mégpedig éppen 18 esete van. E több szempont-

ből is megokolható elhatárolásnak a ragozási szótár rendszerében egy igen egyszerű formális oka volt: amelyik rag egyaránt járulhat a szó egyes és többes számához, az esetragnak tekinthető, ezért a táblázatbeli toldalékok felsorolásában megelőzi a többesjelet. Hogy a ragozási alapmintákba mégis csak 16 ragot vettünk fel, az azért van, mert a ragtalan (0 ragú) alakot (alanyesetet) nem soroljuk fel külön, a -ként ragot pedig (melynek rag voltáról sohasem volt kétségem) azért hagytuk el, mert teljesen független a szótári vagy bármivel bővült tőtől: sem előhangzós, sem hangrendi változata nincs, közvetlenül a változatlan tőhöz járul, nincs tehát semmiféle szótározandó vonatkozása.

A kérdés irodalmában jelentős még Babos Ernő tanulmánya (1960, 1961). A fogalmi tisztázatlanság következménye az az évszázados vita, melyről ő rövid áttekintést adott (1960. 104). Következtetésével azonban (1960. 105; 1961. 42) nem érthetünk egyet, mert a viszonyszókkal jelölt "eseteket" szókapcsolatoknak tekintjük, nem eseteknek. A paradigma fogalmába - mint az igeragozásnál láttuk - tágabb értelemben beletartozhatnak szókapcsolattal jelölt alakosorok is, de a ragozás fogalmába nem, még kevésbé az esetek fogalmába. A paradigma lehet szélesebb, mint a ragos alakok együttese, a ragot is értelmezhetjük tágabban, mint az esetragot. Birtokos eset - melyet még Babos is, az akadémiai nyelvtan is számon tart - a magyarban nincs. (Az eset meghatározásában ui. nem az általa jelölt viszony minősége, hanem az alak az elsőrendűen döntő szempont.) Ettől eltekintve azonban a Babos-féle "alapesetrendszer" azonos azzal, amit Kiefer nyomán egyszerűen magyar esetrendszernek nevezhetünk. Ezzel a terminológiai és besorolási kiigazítással Babos fejtegetései igen tanulságosak és előremutatók.

A többesjel és a személyragos alak közé iktattunk két olyan toldalékot, mely csak az egyes számú alakhoz járulhat: -nként(-nkint) és -stul/-stül. Ezek morfológiai kötöttsége jelentéstartalmukból magyarázható: egyesítenek magukban egyes és többes számú jelentésmozzanatokat. A disztributív -nként csoportot bont fel egyedekre, a -stul pedig a társ megnevezésével és beleértésével csoportot alkot (vagy egyedeknek a csoporthoz, csoportnak az egyedhez való alkalmi tartozását fejezi ki). Ha ragaszkodunk hagyományos elnevezésükhöz, nevezhetjük ugyan ezeket is ragoknak, de semmiképp sem esetragoknak! Kiefer rendkívüli éleslátásáról tanuskodó érvelése nyomán azonban egyre inkább hajlandó volnék ezeket képzőknek tekinteni, vagy legalábbis rámutatni, hogy ezek képzőszerű ragok. Pontosabb elemzés kiderítheti, hogy -nként inkább képző, -stul inkább rag. Az előbbihez ti. képző is járulhat, akárcsak egy határozószóhoz: naponkénti, a -stul/-stül azonban terminális szuffixum. Az egyikbe beleérezhetjük a rag + képző tagolást (-n superessivusi rag +

-ként határozószói utótagból lett képzőszerű elem; történetileg is, bár második eleme különbözik a mai -ként ragtól, l. Berrár 1957. 40). A másikon fordítva: -s képző + -t locativus-modalis rag + -ul esetrag. (L. Antal 1961. 130; Berrár 1957a. 75-8.) Az eredetileg is raggal végződő toldalék nem vehet fel semmilyen más toldalékot, viszont jelzővel is előfordulhat, mint más esetregos főnév, pl. fekete köpenyestül. Ezt a másik raggal nem tehetjük meg; annak képzőszerűbb jellegéről helyesírásunk tanuskodik, amikor egybeírjuk ezeket: kétévenként (AKH. 1959. 171), háromhónaponként, háromnaponként (Deme - Fábrián 1961. 280), kéthavonként, kéthetenként, kéthónaponként (uo. 373), négyévenként, négyhónaponként (uo. 509), öttestendőként, ötévenként (uo. 553). Valódi esetraggal álló főnév ilyen egybeírására nincs ok; a helyesírási nyelvérzék azt tükrözi, hogy az évenként stb. nem főnév, hanem határozószó (s mint ilyen természetesen nem kaphat jelzőt).

Hogy az új elemzések eredményei miatt mégse kelljen egyszerre gyökeresen átalakítani a toldalékoknak nyelvtanainkban kialakult osztályozását és megnevezését, a következő felosztást javaslom (figyelembe véve, de nem követve Károly osztályozását: 1965. 277-278):

A névszói ragok három - nem egyformán viselkedő - csoportra oszlanak: a) esetragokra (számuk 17), b) képzőszerű ragokra (főnévhez -nként; -stul/-stül; -kor; számnévhez -szor/-szer/-ször; melléknévhez -an/-en, -lag/-leg, -ul/-ül, -képp v. -képpen, c) jelszerű ragokra (birtokos személyragok v. személyjelek). Az a) csoportbeliek bármilyen jellel bővített tőhöz járulhatnak, a b) csoportbeliek a tőn kívül csak az -é birtokjelhez, kivéve a -kor ragot, mely legközelebb áll az esetragokhoz (s csak névmási tövel alkot valódi határozószót, mely továbbképezhető), a c) csoportbeliek csak a tőhöz járuló, de ragozható jelek. A számhatározói rag határozószót alkot, továbbképezhető, tehát teljesen képzőszerű (csupán -szorta típusú bővített változata terminális szuffixum). A melléknévi határozóragok nem egyféleképp viselkednek: az -an/-en(-n) és az -ul/-ül ragszerűbbek, hiszen semmi sem jöhet utánuk, a -lag/-leg és a -képp, -képpen morfológiailag hasonlóképp viselkedik ugyan, képzőt csak kivételesen kaphatnak, de más - itt nem részletezhető - okokból kevésbé minősíthetők ragoknak.

A teljes főnévi paradigma tehát, ha figyelembe vesszük Kiefer korrekciójával egybehangzóan az -ul/-ül (főnévi) esetrag voltát és a képzőszerű ragokat is, nem az Antal-féle 714, hanem annál több alakból

áll, mégpedig:

tő + 17 esetrag	18
többesjel + 17 esetrag	18
12 személyragos alak esetragokkal együtt	216
- <u>é</u> birtokjeles alak többesjellel, esetragokkal együtt	36
12 személyragos alak - <u>é</u> birtokjeles esetekkel együtt	<u>432</u>
	720
Ehhez járul 2 képzőszerű rag, összesen	722.

Mivel pedig a birtokmelléknevet is a paradigmához számítjuk, annak 17 egyes és 17 többes számú esetével is bővül a szám (az -ul/-ül esetragéval nem, mert az nem járulhat melléknévhez):

$$722 + 34 = 756.$$

7. A ragozási szótár főnévi paradigmái; több alak, mint helyszám

Mindezzel szemben a ragozási szótár teljes főnévi paradigmába csak 34 alak tartozik (a ragok közé nem vett 0 ragú alanyeseten kívül 16 eset; többes szám; 2 határozószószerű ragos alak; 12 birtokos személyragos és 1 birtokjeles alak; birtokmelléknév). Itt azt a technikai egyszerűsítést alkalmaztuk, hogy azonos helyszámot kapott a 8 kétalakú ragos eset és a 2 mássalhangzó-hasonulásos eset. E miatt az egybevonás miatt (és mivel az alanyeset 0 helyszámú) a 33 toldalékos alakot 1-24 különböző helyszám alatt tartjuk nyilván szótárunkban.

A névszói toldalékos alakok sorrendjében nincs olyan hagyományos kötöttség, mint az igealakokéban. Ez azzal is összefügg, hogy sem nyelvtanaink, sem szótáraink nem törekedtek kialakítani a névszói ragozásra nézve olyan p a r a d i g m a t u d a t o t, amely az ige-
ragozásra nézve meglehetősen eleven (1., 2., 3. személy, egyes és többes szám, jelen és múlt stb.), és amely a latin-görög típusú deklinációkban (így az oroszban is) sokkal kialakultabb, mint a magyarban. (Erre nézve l. Babos 1961. 46.) Az indoeurópai nyelveknek jóval kevesebb esetből álló névszói paradigmái jórészt állandó sorrendűek, csupán a két első eset helye nem állandó; egyes nyelvtanokban az accusativus mindjárt a nominativust követi, másokban a genitivus áll második esetként, az accusativus pedig hátrább (rendszerint 4. esetként, a dativus után) következik.

A mi táblázatunkban nem a tárgyeset az alanyeset utáni első; de ennek nem elvi, hanem a morfológiai szabályokat figyelembe vevő jelöléstechnikai oka van: a tárgyeset a szótári tő vagy a toldalék alakváltoztatásával jár sok olyan paradigmában, melyben a határozóragok a változatlan tőhöz járulnak, a tárgyrag vagy a tő odaillesztése pedig igen gyakran azonos vagy analóg a többes számú alakéval. A tárgyragot megelőző határozóragos eseteket pedig célszerűnek látszik a hangrendi variánsok száma szerint csoportosítani: 8 kétalakú rag (1), 1 háromalakú rag (2: -hoz/-hez/-höz), 2 egyalakú rag (3: -ért, -ig), 1 négyalakú rag (4: -n, -on, -en, -ön), magánhangzóval kezdődő kétalakú rag (5: -ul/-ül; ezt jó volt külön tartani, mert több szó nál hiányzik), hasonló v- vel kezdődő 2 rag (6). Ezen belül nem a szokásos háromirányúságot vettük alapul, hanem tisztán az alaki szempontot: egy-egy helyszámon belül a betűrendet. (Bizonyos esetekben szótárak is alkalmazzák a toldalékok abc-sorrendjét, így Biró Izabella - Schlandt Henrik 1937. VII.) A nyolc kétalakú rag közül az első három így is egybeesik a belviszonyragok három irányával: -ba, -ban, -ból. Ebbe a betűrendbe beleesik a más nyelvekben is külön esetként használatos részeshatározó ragja; utána a -nál és a -tól közrefogja a jelentésbelileg is összetartozó -ra, -ról ragokat, de a -hoz mint háromalakú rag külön szám alá került, az -n - három előhangzós változatával - szintén. A többes szám és a birtokos személyragos alakok közé azért is célszerű volt beiktatni a két képzőszerű határozóragos alakot, mert előhangzós változatuk rendszerint olyan, mint a többesjelé és az egyes 1.-2. személyű alaké (gyakran a tárgyragé is); így könnyebb áttekinteni a paradigmátípusok egyes csoportjait tövéghangzós szemlélettel is.

A főnévi paradigmán belül is volt olyan mellékes szempont, hogy egyes alakok helyszámai kifejezők, motiváltak legyenek. A határozóragos alakok nagyobb mértékű egybevonásával sikerült annyit elérni, hogy a birtokos személyragozás alakjai 11-es helyszámmal kezdődjenek s így legalább egyes számban az utolsó számjegy kifejezze a birtokos személyét.

Legteljesebb névszói paradigmáról olyan értelemben nem beszélhetünk, mint az igei paradigmáknál. (Még az összetett igealakok analógiájára a névutós alakok felé való bővítéssel sem, ahogy Babos Ernő képzelte.) A főnévi paradigma, ha a szintagma jellegű viszonyjelölő morféma kapcsolatokat eleve kizárjuk, legtágabb értelemben - mint már említettem - 756 toldalékos alakot tartalmaz, de nem foglalja

magában a sajátosan melléknévi alakokat; a közép- és felsőfokot, a módhatározói alakot. Mihelyt ui. egy főnév fokjelet kap, már szemantikailag sem főnév többé, hanem melléknévi értelmű, még ha a szófajváltás teljesen alkalmi is (vagy frazeológiai kötöttségű: pápább a pápánál). A módhatározói toldalékok közül az -ul/-ül etimológiailag azonos ugyan az essivus esetragjával, a funkcionális és a disztribucionális elemzés azonban képzőszerű ragnak mutatja, mely szerepében már elszakadt az esetragtól. Még inkább elszakadt a melléknévi határozó -n(-an/-en) ragja a superessivusétól, mely nyílt tövéghangzós paradigmátípusokban is (ház;-at) mindig zárt előhangzójú (ház-on).

8. A ragozási szótár melléknévi paradigmái és a teljes melléknév-paradigma

A melléknévi paradigma nem egész számú többszöröse a főnévnek (mint Antal állítja: 1961. 50), mert gyakorlatilag kizárjuk a melléknévi paradigmából a személyragos alakokat. Ha egy melléknév birtokos személyragot kap, már alkalmilag főnévi értelmű, szófajváltással. Elvileg ugyan megengedhető volna, hogy a ráértéses használatot kiterjesszük a személyragos alakokra is (pl. Elvitte a ceruzámat, a pirosamat), de ez a használat egyrészt olyan ritka, hogy a paradigmarendszer szűkebb változataiban - melyek jelenleg ki vannak dolgozva - nem veszünk róla tudomást, másrészt egy árnyalattal közelebb áll a főnevesüléshez, mint a puszta esetragos melléknév (Elvitte a ceruzát, a pirosat). Hasonlóképp elhanyagoljuk a főnevesülést jelző -nként, -stul ragos alakot. Az esetragok használata mellékneveken ehhez képest eléggé természetes, de a főnevekéhez képest még mindig viszonylag ritka, úgyhogy a magyar nyelv értelmező szótára (1958 - 1962) nem is veszi figyelembe, egyéb szótáraink sem (néhány újabb nagy kétnyelvű szótárunkon kívül).

A fogalmak tisztázása végett meg kell jegyezni, hogy r á é r t é s nek (Erdélyi Lajos műszavával, l. Erdélyi 1898a. 61-70, 193; 1898b. 97-106, 115, 136; 1905. 385-392; de kissé szűkebben, úgyszólván csak a szövegen belül értve, szövegkohéziós jelenségként, l. Elekfi 1986. 122) azt a mondattani jelenséget nevezem, amikor a közvetlen mondat- vagy szövegelményben előfordult szót (paradigmatikus szempontból: főnevet) nem tesszük ki újból, hanem odaértjük a melléknévhez. Ilyen helyzetben a melléknév a saját szintaktikai környezetében (szó- vagy mondat szerkezeté-

ben) főnévi pozíciót tölt be, de szófajilag teljes értékű melléknév, és ezt sok típusban a sajátos melléknévi toldalékok is jelzik (nyílt előhangzós tárgyrag, többesjel). A ráértéses főnévi használatot semmiképp sem szabad főnévként szótározni. Értelmező szótárainkban melléknévi címszók alatt fordulnak elő. (Az esetleges személyragos, -nként, -stul ragos melléknév már valamivel több főnévi jelleget mutat, de ezek szótárainkban nem szerepelnek.) Ettől meg kell különböztetnünk a t a p a d á s (jelentéstapadás) jelenségét, mely abban áll, hogy a melléknév a szövegelőzménytől függetlenül is főnévi értelmű, mert valamilyen módon hozzátapadt egy főnévnek a jelentése. A tapadás nem szövegmondattani, hanem lexikai-jelentéstani jelenség (melynek egyik forrása a gyakori ráértéses használat is lehet). A tapadásnak különféle változatai, a főnevesülésnek különböző fokozatai vannak, ezért a nem egészen, csak többé-kevésbé alkalmilag vagy éppen tipikusan főnevesült melléknévek paradigmái különféle átmeneteket, sokszor ingadozást mutatnak a főnévre és a melléknévre jellemző paradigmátípusok közt. Bizonyos fajtái belekerültek értelmező szótárainkba (néhány jellegzetes típusuktól eltekintve meglehetősen következtelenül), más fajtái nem. E határkérdések részletezésével más alkalommal kellene külön foglalkozni.

Ilyen értelemben a teljes melléknévi paradigma a következő alakokból állna:

tő + 16 esetrag egyes és többes számban	34	(<u>-ul</u> eset-
<u>-é</u> + 16 " " " "	34	ragot mel-
		léknév nem
módhatározói (állapothatározói) alak	1	kap)
közép- és felsőfokú alak egyes, többes, <u>-é</u> jeles ...	136	
közép- és felsőfokú alak módhatározója	2	
Összesen	207	

Ehhez még hozzáadhatjuk a felsőfokból mechanikusan alkotható túlzófokot és a fokozott alakokhoz járuló -ik kiemelő jelet, melynek alakja szintén független a szótári tőtől. (Ez utóbbit Lotz - még kialakulatlan terminológiával - megjelölő ragnak nevezi s a -hat/-het-hez hasonlóan a képzők felé eltolódottnak tekinti: 1974. 344; 1976a. 122.)

Ez a további 136 alakkal bővült, tehát 443 alakot tartalmazó

paradigma csak olyanféleképp tágítható tovább, mint ahogy az ige paradigmájához számíthatjuk legtágabb értelemben az igenevek és a cselekvésnév névszói alakjait is: ha kiegészítjük főnevesült használatuk személyragos alakjaival. Akkor valóban elérhetünk egy jóval nagyobb számot, ti. az eddigiekhez hozzá kell adnunk a közép-, felső-, túlzófokú melléknév, valamint a fokozott formák -ik jellel bővült teljes paradigmáját, azaz $6 \times 444 = 2664$ alakot, és ez az alapfokú paradigmával együtt 3108 alak. (Jóval több, mint az Antal-féle 1428.) Ez azonban inkább spekulatív úton kapott fiktív szám. Az -ik jeles alakok közül gyakorlatilag jóformán csak a 3. személyű alakok fordulnak elő (egész - rész viszonylat jelölésében), ezek számát harmadára kellene csökkenteni. (Antal bővebben itt nem is foglalkozik a melléknév problémáival.) - Ha csak a közvetlen személyragos és a képzőszerű ragokkal ellátott alakokat vennénk hozzá, akkor csupán $3 \times 14 = 42$ alakkal kapnánk többet: 249. Ezért a ragozási szótár gyakorlatában nem a melléknevet tekintjük a legteljesebb névszói paradigma tipikus szófajának.

A melléknevek jórésze nem képezhető határozószóvá és nem fokozható. Azért többnyire ezek is teljes értékű melléknevek, nem tekintjük őket hiányosaknak (annyira sem, mint a tárgyatlan igéket). Az imént módhatározónak nevezett alak voltaképpen módhatározó is, állapothatározó is lehet a mondatban (részben szótári jelentésétől is függően). Ezek toldalékai a leginkább képzőszerűek a vitatható toldalékok közül. Nem tartoznak a szűkebb értelemben vett paradigmához, ahogy a fokjeles alakok sem.

A melléknévi mód-, ill. állapothatározói alakokat csak gyakorlati egyszerűsítés végett kezeljük a paradigmát kiegészítő kategóriaként. Az -n, az -ul/-ül, a -lag/-leg és a -képp, -képpen eredetüket és voltaképpen funkciójukat tekintve sem azonosak, egymásnak nem alakváltozatai, hanem igen sok esetben csak funkcionális alternánsai. Bizonyos végződésű vagy képzős melléknevekhez csak az egyik vagy a másik toldalék járulhat, de vannak melléknevek, melyeknél szinonim toldalékokként változhatnak kettő-három közülük, és olyan melléknevek is vannak, melyeknél funkciójuk differenciálódik, pl. vadon (él) állapothatározó, de vadul (nekiront) módhatározó; csúful (rászed) módhatározó, de csúfan 'megcsúfítva, csúf állapotban'; zeneien 'zenére jellemző módon' (kezeli az anyagát): módhatározó, zeneileg 'zenei szempontból' (képzett): tekintethatározóféle.

9. Egyéb névszófélék paradigmái

Legteljesebb névszói paradigmájuk a számnéveknek (pontosabban: tőszámneveknek) van, de csak azért, mert a Kézisztár rendszerint nincs tekintettel a számnév önálló (főnévi) használatának és főnévvel kapcsolt (melléknévi) használatának a különbségére. (Ezt a különbséget az ÉrtSz. következetesen feltünteti, mégpedig Kelemen József dolgozata nyomán, mely tíz éven át a szerkesztőség tagjai közt közkézen forgott: 1951/1952. 3-4.) Így a számnévek, főnévi használatánál fogva, megvan a személyragozása (bár a tízeim típusú többes számú sorozat igen ritka, sok számnév mellett nemlétezőnek tekinthetjük) és megvan a módhatározó alakjuk (számállapothatározó értelemben: tízen). Fokozott alakjaik azonban nincsenek.

A tőszámnevekhez nagyon hasonlóak a törtszámnevek, de ezeknek számállapothatározójuk nemigen van. - A sorszámnevek voltaképpen számnévből képzett melléknevek; szófajjelölésüket meghagytuk ugyan a ragozási szótárban is, de tudnunk kell, hogy olyan melléknevekként viselkednek, melyek bizonyos (lexikailag meghatározott) szavakban főnevesülhetnek (a harmadikban tanít; huszadika van).

A névmások vagy főnéviek, vagy melléknéviak, esetleg számnéviak, tehát ezek valamelyikének paradigmakategóriába illenek bele. Az utóbbiak közül a mennyi egyaránt lehet főnévi és melléknévi (s ezért paradigmája is teljes), a hány inkább csak melléknévi (s nemigen személyragozható). A személynévmások határozóesetei kiegészüléssel alakok: beletartoznak az egyes személyragos határozószók paradigmáiba is, a legtipikusabban kereszteződő szófaji értékűek. Az énbennem típusban a második tő utótagként valamivel ragszerűbb, mint kezdő tőként a bennem határozószóban.

10. Igei paradigmák a ragozási szótárban és egyéb szótárakban

A ragozási szótár paradigmái még a részletes paradigmák nagymértékű összevonása után is jóval több igealakra nézve adnak eligazítást, mint bármelyik korábbi szótár. Pl. a piroslik ige egyes számú 2. személyű alakját (vö. Elekfi 1984. 349) a 16a jelzés a romlik mintájához utasítja (vö. Elekfi 1972. 417), ott pedig ezt találjuk: ~asz(romolsz), azaz hogy a romlasz köznyelvi alak mellett a romolsz sokkal ritkább. Ha a piroslik 2. személyét ehhez igazítjuk, a piroslasz alakot kapjuk mint elsősorban

helyeset, és csupán arról nem igazít el a ragozási szótár, hogy maga ez a 2. személyű alak is ritkán használatos, és hogy az amúgy is ritkább romolsz analógiájára inkább ne is próbálkozzunk itt ezzel a tőváltozattal. Hogy egyáltalán -sz személyrag kell ide, arra nézve szótáraink hallgatnak, csupán arról a nyelvtani (morfolaktikai) szabályból következtethetjük ki, hogy tővégi -l után nem használunk -l személyragot, továbbá az ÉrtSz. paradigmajelöléséből (-ott, -ana; -ani) azt, hogy ez a szótári alakjában -ik ragot tartalmazó ige a ragozásban iktelenként viselkedik (azaz ál-ikes ige). Az ÉrtSz.-ban még azt a megjegyzést is olvashatjuk: rendsz. csak 3. sz.-ben.

Sauvageot Magyar-francia szótárában (1942.²), Országh László nagy Magyar-angol szótárában (1963.², 1969.³) csak ennyit találunk: -ani, -ott. Az iktelen ragozásra nézve semmit. Czuczor - Fogarasinál (V. 1870. 245) is csak ez van, de fordított sorrendben. (Célszerűbb lett volna a főnévi igenév helyett a feltételes 3. személyt megadni, mert abból az igenév-képző előhangzós változatára is következtethetünk, de a főnévi igenév semmi utalást nem tartalmaz az iktelen ragozásra.)

Eckhardt (1958., 1978.² II.), Koltay-Kastner (1963., 1981.² II, 1100) még a főnévi igenevet sem adja meg, csupán az előhangzós múltidőjelet: -ott. Országh azonkívül jelzi az ige tárgyatlan voltát, Sauvageot, Eckhardt, Koltay-Kastner nem.

Valamivel több van Kelemen - Thienemann Magyar-német nagyszótárában (1942.⁴ 704): -ani/-ott/pirosoljon, tehát a teljesebb tőváltozatra legalább a felszólító alak utal, ahol ez a tő kötelező, továbbá a személyrag jelzi a paradigma iktelenségét. Halász Előd Magyar-német szótára (1964.² 648; 1970.³) szintén megadja a teljesebb tőváltozatot, a főnévi igenév helyett pedig a feltételes mód egyes 3. személyét, de tévútra vezet: nem veszi figyelembe az álikességet, az élő nyelvszokást és a történeti hagyományt⁶, hanem minden -ik végű igét az állandó ikések szerint ragoz. Sajnos, ugyanez a hibája Hadrovics - Gáldi Magyar-orosz szótárának (1964.²), sőt a Gáldi László főszerkesztésében megjelent nagy Magyar-orosz szótárnak is (Moszkva - Bp., 1976).

Még ennyi támpontot sem találunk szótárainkban a piroslik ige

6) L. Ferenczy Géza kéziratos összeállítását régebbi szótáraink figyelembevételével: 1954. (5 példányban gépelve.) További részletezés és szakirodalom: Kovalovszky 1980. 1013-1014.

többes számú 2. személyéről. Igaz, az még az egyes 2. személyű alaknál is ritkábban használatos, de egyáltalán nem tilos. A ragozási szótár 16a mintájában ezt is megtaláljuk: romlotok v. romoltok, és az az eltérés már elhanyagolható, hogy a pirosoltok a másik alakhoz képest is ritkább. (A romlik igének teljesebb romol töve az ÉrtSz. tanúsága szerint önállóan, azaz kijelentő jelen egyes 3. személyű igeiként is előfordult régebben, a pirosol alakról nincs ilyen adatunk.)

A mosdik ige, melynek paradigmajelölése Czuczor - Fogarasinál (IV. 1867: mosd-ott ... -ni v. -ani), Sauvageot-nál, Országgnál (-ani, -ott, -jon, -jék) majdnem a piroslik-ével egyezik (Cz-F. -ott... -ani; Sauv., Országgh -ani, -ott), a kérdéses 2. személyű alakokban eltér tőle: 1) Egyaránt használatos mind a három személyben. Ez ugyan kiderül Koltay-Kastner (1981. II, 962) és Eckhardt (1958. 1516) jelöléséből: feltüntetik az 1. személyű -ottam alakot (s emellett a 3. személyű -ott voltaképp fölösleges, mert ha a múlt idő egyes 1. személye előhangzós, akkor a 3. személye is az), de Országghéból nem. - 2) Nem ál-, hanem ingadozó ikes: egyes számában egyaránt használatos ikes és iktelen ragokkal. Erre Országgh is, Koltay-Kastner is utal a felszólító mód 3. személyével: "-jon, -jék" (a magyar-olasz szótárban fordított sorrendben és a vagylagosság világosabb jelölésével), de a felszólító módú változatokkal a kijelentő mód 1. és 2. személyű alakjai nem mindig párhuzamosak, a ^xpirosolol alak irreális voltával szemben a mosdol egészen természetes, gyakori és helyes változat, a ragozási szótár ajánlása szerint megelőzi a mosdasz változatot. Az iktelen -sz előhangzójára azonban csak igen távoli utalás az, hogy a főnévi igenév képzője is -a-előhangzós. (Eckhardtnál, Koltay-Kastnernél ez nincs.) - 3) A többes 2. személy előhangzós -otok ragja nem következik egyik korábbi szótárunk jelöléséből sem. Erre csak hangtani szabályt lehetne adni, de az is csak az esd igeire lenne kiterjeszthető, hiszen a kér, küld, mond előfordul előhangzó nélküli -tok/-tek/-tök raggal is. A piroslik bővebb töváltozata miatti puszta rag: (..ol)tok - a mosd mellett szóba sem jöhet.

11. Névszói paradigmák az Értelmező Szótárban és a ragozási szótárban

Nézzünk meg összehasonlítva néhány névszói alakot is! Az ácskapocs super-essivusa ácskapocson (ritkán ácskapocson), akárcsak az egyszerű kapocs-é. A ragozási szótárban az összetétel határjele és a paradigmajelzés hiánya

arra utal, hogy az összetett szót az utótag mintájára ragozzuk. Ámde az utóagnál megvan ez a sajátos ingadozás, melyet egyetlen szótárunk sem tüntet fel, mert az -ŋ superessivusi ragra nincsenek tekintettel. Pedig ez a váltakozó tövű névszóknál nem okvetlenül párhuzamos a tárgyesettel, még kevésbé a testesebb ragokkal alkotott határozóesetekkel. A ragozási szótár azonban pontosan tartalmazza ezt is, akár a paradigmátípusok közt, ha több azonos mintájú szó tartozik oda (mint bagoly, kapor), akár a címszó mellett (amilyen az egyedi ragozású kapocs).

Az ÉrtSz. szerkesztői sem figyeltek fel eléggé arra, hogy vannak főnevek, melyeknek többes számú személyragos alakjai nem egészen párhuzamosak az egybirtokú 3. személyű alakokkal. Ti. a j nélküli (mondat: mondata, mondatuk; mondatai) és az állandóan j-s típus (nap: napja, napjuk; napjai) mellett és az ingadozó típus mellett - mint kamat: kamata(kamatja), kamatuk(kamatjuk), kamatai(kamatjai) - olyan típus is van, mely az egyes számban ma már mindig j-vel bővült ragokat kap, csak a többes -i előtt ingadozik: korlát: korlátja: korlátai v. korlátjai; rend: rendje: rendjei(rendei); fűrt: fűrtje: fűrtjei(fürtei). Az ÉrtSz. ezeknél vagy csak a j-s személyragot tünteti fel (pl. korlát), vagy az egyes számbeli ingadozást jelzi (ahol a j-tlen alak már nemigen él: alkalmazott; fűrt; rend), olykor a j nélküli változat külön minősítésével, holott a j nélküli alak a többes -j előtt ezekben ma sem olyan ritka, mint az egyes számú -a, -uk stb. rag.

Következetlen és félrevezető a Sauvageot-tól az első Országsh-szótárakig, sőt Halász Előd kétkötetes Magyar - német szótáráig (1970) alkalmazott szokás, hogy a pityergés típusú főneveknél csak -t tárgyrag és -e személyrag szerepel, és ebből nem tudni: a többes szám hiányzik-e vagy a tárgyeset mintájára alakul.

A melléknevek ragozására az ÉrtSz. egyáltalán nincs tekintettel, csak a fokozásukra és módhatározói alakjukra. Erre nézve sokkal több tájékoztatást adott már Czuczor - Fogarasi, és adnak nagyobb kétnyelvű szótáraink: Sauvageot 1942.², Országsh 1963.², Eckhardt 1958., 1978., Koltay-Kastner 1963., 1981.; a tárgyragos alakot még Hadrovics - Gáldinál is megtaláljuk (1964.²), bár igen hézagosan. A melléknevek tárgyragos és többesjeles alakjait mindezek többé-kevésbé feltüntetik, de ingadozás esetén gyakran csak az egyik változatot (néha két szótár két különbözőt). A változatok megadásával még a melléknévi tárgyragos és többesjeles alakot következetesen feltüntető nagy Magyar-orosz szótár (Gáldi 1976.)

is fukarkodik.

A melléknév-ragozási típusok többsége beleillik a főnévragozási típusokéba (kiegészítve a sajátos melléknévi toldalékokkal), csupán a gyakoriság tolódik el az előhangzóval bővült típusok felé.

Sikerült a főnévragozással összehangolt rendszerbe foglalni a számnevek és a névmások ragozási típusait is. Ennek az volt a módja, hogy a főnévragozási típusok 1-10. csoportja és a melléknéveknek ezzel nagyrészt párhuzamos 11-20. csoportja mellé megnyitottunk egy vegyes névszói csoportthalmazt is: a 21-30. csoportok valamelyikébe soroltuk egyrészt azokat a főneveket, melyek igen hiányos ragozásúak (a személyraggal nem használatos pityipalkó-tól kezdve a percnyi és a jotta főnévig és a csak személyraggal használatos főnevekig), vagy éppen olyan többletet mutat, mely a melléknévekre jellemző (nyugat : nyugatabbra), másrészt azokat a számneveket és névmásokat, melyek paradigmájában együtt vannak a főnévi és a melléknévi használatra jellemző toldalékok.

A pityipalkó és néhány más, ma már egyre kötöttebb használatú összetétel esetében kevésbé baj, ha egy szótár elhanyagolja a személyragozás hiányának jelölését, mint a többi, még kötöttebb használatú, még kevesebb ragos alakban előforduló főnévnél. Pl a percnyi azok közé az embrionális főnevek közé tartozik, mely éppen csak hogy túllépett a ráértétes főnévi használaton: csak néhány ragos alakban lett melléknévből tapadás útján főnévvé: tíz percnyire lakik, néhány percnyit késett ('percnyi távolság', ill. 'percnyi idő' értelemben). Ezt a főnévi használatot egyáltalán nem tartalmazza Sauvageot (1942. 938), Kelemen - Thienemann (1942, 699), Eckhardt (1958. 1717; 1978. II.), Halász (1964.², 1970.³ II, 637), Koltay-Kastner (1963., 1981.² = 1986.³). Ahol megvan a főnévi szófaj (mint Hadrovics - Gáldi 1964.² II, 2008), nincs utalás arra, hogy e két ragon kívül főnévként más raggal nem használatos, másutt pedig a főnévi használat szófaji megjegyzés nélkül be van sorolva a melléknévi példák közé (Ország 1963.² 1595; 1969.³ II, 1596; Gáldi 1976. 613).

12. A ragozhatatlan szók

A ragozhatatlanságról szótáraink csak itt-ott adnak némi tájékoztatást. Az ilyen szavak rendszerét a Magyar ragozási szótár alapjául szolgáló paradigmátárban dolgoztuk ki elsőnek. Vannak először is olyan szavak, me-

lyek szófajuknál fogva ragozhatatlanok. Ilyenek az indulatszók (pl. á) és egyéb mondatszók (pl. bumm); határozószónak is felfogható, mert a ragot már magukban foglaló névmások (pl. abban), igekötők (pl. agyon, be), ragos vagy ragtalan határozószók (pl. akképpen, akaratlan), névutók (pl. óta), névelők (a), kötőszók (azonban). Ezek mellett a szófajjelzés tájékoztat a ragozhatatlanságról. A kivételeket - melyek főleg a határozószók közt gyakoriak - jelzi szótárunkban az, hogy mégis van mellettük egy-két toldalék, esetleg paradigmajelzés. A több szófajúaknál is pontosan utána néztünk: melyik szófajban ragozható mégis. Pl. az át sem határozószóként, sem névutóként, sem igekötőként nem ragozható. A borzasztó melléknév melletti paradigmajelzés és a határozószó szófajjelzése mellett ennek hiánya azt jelzi, hogy csak melléknévként ragozható. Amelyik főnév ragos alakban lett szótári címszó, mint "cigányútra hat-ragos fn", ott már ez a kombinált szófajjelzés mutatja, hogy tovább nem ragozható. Ragozhatatlanságot jelez az "igealak" megjelölés is, pl. a bocsá' mellett. Vannak - nagyon kis számban - olyan melléknévek, melyek azért nem ragozhatók, mert csak állandósult szókapcsolatokban, jelzőként állhatnak. Pl. elővásárlási. Itt a "mn" szófajjelzés után zárójelben szerepel az a kifejezés, amelyet a Kéziszótár értelmez: "(~ jog:)"; ez a szókapcsolat és a paradigmajelzés hiánya együtt jelenti azt, hogy ez a melléknév ragozhatatlan. Nagyon kivételesen még szófajjelzés sincs, hanem helyette a szó szerkezetbeli szerepre a "(jelzőként)" megjegyzés utal, pl. hánydel-vesdel "(jelzőként) ~ módon v. módra".

Természetesen ragozhatatlannak tekintjük a ragozhatatlan utótaggal összetett címszót akkor is, ha az összetétel is tipikusan ragozhatatlan szófajú. Pl. ilyen az az|alatt mut hsz, hiszen az alatt névutó is ragozhatatlan. (Az alatta személyragos határozószó ettől különböző lexikai egység, önálló címszó.) Ilyen az alig-alig hsz, az ámbátor ksz stb.

Vannak olyan összetett címszók, amelyeknél a ragozhatatlanságot külön meg kell jelölni, mert utótagjuk önmagában ragozható. Pl. addig-addig "mut hsz 0" (az addig ui. ragozható: addigra). Ugyanígy meg kellett jelölni a ragozhatatlan melléknevet, ha nem csupán néhány állandósult kifejezésben használatos, pl. aszályverte.

(E ritka típusoknál előforduló szabályszerűségek feltárása és szófajjelzésük rendszerének megokolása külön tanulmányba kívánkozik.)

Az így ragozhatatlannak jelölt szavaknak előtagokkal alkotott

összetételei megint nem kaptak 0 jelzést, ha utótagjuk ugyanolyan szófajú és ragozhatatlan. Pl. az adta mn ragozhatatlansága jelölve van, de az ebadta, eszemadta összetételeknél az összetétel határjele és az utótag ragozhatatlansága úgyszólván jelzi, hogy az összetétel az utótag mintáját követi, azaz ragozhatatlan.

Kétnyelvű szótárainkban annyira következetlen a kevés raggal használatos és a teljesen ragozhatatlan határozószók, melléknevek, mondatszók, névutók elhatárolása, hogy erre nézve pontos tájékoztatást a ragozási szótár megjelenéséig nem találunk.

13. Összegezés

Azt gondolom, hogy a tő és a kötőhangzó minőségén és váltakozásain alapuló rendszerezésünk - melynek egy részét más osztályozási vezérszemponatok szerint Grétsy László foglalta rendszerbe (1985., további irodalommal) - a gyakorlatban sokkal pontosabban eligazít (keresztezve a hangrendi osztályokkal), mint a kevés számú konjugációra és deklinációra való osztás, melyre utoljára Alo Raun tett - három évszázados előzményre való rövid visszatekintés után - kísérletet: 1967. 278-81.

- AkH. 1959 = A magyar helyesírás szabályai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Tizedik kiadás, harmadik lenyomat.
- A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz.) I-VII (1958-1962). Budapest,
Akadémiai Kiadó.
- Antal L. (1961), A magyar esetrendszer. Budapest, Akadémiai Kiadó.
Nyelvtudományi Értekezések 29.
- Babos E. (1960), A magyar és az orosz főnévragozás rendszere. Az idegen
nyelvek tanítása 3: 103-109.
- Babos E. (1961), A magyar és az orosz főnévragozás rendszere II. Az
idegen nyelvek tanítása 4: 40-48.
- Balázs J. (1973), Funktionswerte der Pronominalität. Budapest, Akadémiai
Kiadó.
- Balázs J. (1978), Az indo-uráli nyelvrokonság elmélete tipológiai
szempontból. Általános nyelvészeti tanulmányok XII, 5-27.
- Berrár J. (1957a), Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Budapest,
Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 13.
- Berrár J. (1957b), Magyar történeti mondattan (Egyetemi Magyar
Nyelvészeti Füzetek.) Budapest, Tankönyvkiadó.
- Biró I.- Schlandt H. (1937), Szólások és fordulatok magyar-német
gyűjteménye. Budapest, M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedés.
- Creissels, D. (1975/77), Notes sur la distinction aliénable-inaliénable
dans l'expression de la possession en hongrois. Études
Finno-Ougriennes 12: 151-169.
- Czuczor G.- Fogarasi J. (1867), A magyar nyelv szótára. Negyedik kötet.
Pest, Emich Gusztáv.
- Czuczor G.- Fogarasi J. (1870), A magyar nyelv szótára. Ötödik kötet.
Pest, Athenaeum.
- Deme L.- Fábián P. (1961), Helyesírási tanácsadó szótár. Budapest, Terra.
- Eckhardt S. (1958), Magyar-francia szótár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eckhardt S. (1978), Magyar-francia szótár I-II. Második, függelékkal
bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKSz. 1972. = Magyar értelmező kéziszótár, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi L. (1955), (hozzászólás Országh László előadásához). A Magyar
Tudományos Akadémiai Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának
Közleményei 6: 175-177.

- Elekfi L. (1972), A magyar szóvégek és toldalékok rendszere. Magyar Nyelv 68: 303-309, 412-429.
- Elekfi L. (1984), Hamarosan elkészül a magyar ragozási szótár. Magyar Nyelvőr 108: 349-360.
- Elekfi L. (1986), Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Budapest, Akadémiai Kiadó. Nyelvészeti tanulmányok 27.
- Erdélyi L. (1898a), Mondattani tanulmányok. Nyelvtudományi Közlemények 28: 55-70, 185-198.
- Erdélyi L. (1898b), Az összevont mondat (az összevont, kihagyásos és a rövidített mondat s közben több nyelvtani kérdés) modern szempontból. Külön nyomás a Nyelvtudományi Közleményekből gyakorlati alkalmazással is kiegészítve. Budapest, Franklin-társulat.
- Erdélyi L. (1905), Egy érdekes mondattani jelenségről. - A ráértésről. Magyar Nyelvőr 34: 385-392, 454-461.
- Ferenczy G. (1954), Az ikes igék ragozott alakjai. Kézirat (a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályán).
- Gáldi L. (főszerk. 1976), Magyar-orosz szótár. Moszkva - Budapest.
- G[rétsky] L. (1985), Tő- és kötőhangzó-váltakozások. Nyelvművelő kézikönyv II. 1047-1088.
- Hadrovics L.- Gáldi L. (1964), Magyar-orosz szótár. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halász E. (1964), Magyar-német szótár II. Második - függelékkal bővített - kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halász E. (1970), Magyar-német szótár II. Harmadik - függelékkal bővített - kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hirt, H. (1928), Indogermanische Grammatik IV. Heidelberg, Winter (Indogermanische Bibliothek 1. Abt.).
- Kálmán B. (1983), A szerves és szervesetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben. Bereczky G.-Domokos P. (szerk.): Uralisztikai tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére) 193-205. Budapest.
- Károly S. (1956), Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Budapest, Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 10.
- Károly S. (1965), A szóképzés grammatikai jellegéről, suffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. Nyelvtudományi Közlemények 67: 273-289.

- Kelemen B.- Thienemann T. (1942), Magyar-német nagyszótár. Negyedik kiadás. Budapest, Athenaeum.
- Kelemen J. (1951/1952), A szótári értelmezés főbb kérdései. Kézirat (a Nyelvtudományi Intézet szótári osztályán).
- Kiefer Ferenc (1985a), A -hat/-het képző jelentéstanához. Az episztemikus -hat/-het. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVI, 131-153.
- Kiefer F. (1985b), The possessive in Hungarian. A problem for natural morphology. Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae 35: 85-116.
- Kiefer F. (1987), A magyar főnév esetei. Magyar Nyelv 83: 481-486.
- Koltay-Kastner J. (1963), Magyar-olasz szótár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Koltay-Kastner J. (1981), Magyar-olasz szótár I-II. Második, függelékkel bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Koltay-Kastner J. (1986), Magyar-olasz szótár I-II. Harmadik kiadás. A második kiadás változatlan lenyomata. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- K[ovalovszky] M. (1980), Ikes és iktelen ragozás. Nyelvművelő kézikönyv I, 1008-1014.
- Lotz J. (1967a), A{-lak} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozásban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 93-99.
- Lotz J. (1967b), A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. A magyar nyelv története és rendszere (szerk. Imre S. és Szathmári I.) 249-255. Nyelvtudományi Értekezések 58. - Újra: Szonettkoszorú 1976. 127-134.
- Lotz J. (1974), A magyar nyelv grammatikai kategóriái. Jelentéstan és stilisztika (szerk. Imre S.- Szathmári I.- Szűts L.) 344-347. Nyelvtudományi Értekezések 83. - Újra: Szonettkoszorú 1976. 121-126.
- Lotz J. (1976a), A magyar nyelv grammatikai kategóriái. Szonettkoszorú a nyelvről 111-196. Budapest, Gondolat.
- Lotz J. (1976b), A -LAK bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében. Szonettkoszorú a nyelvről 179-184.
- Országh L. (1963), Magyar-angol szótár. Második, teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Országh L. (1969), Magyar-angol szótár I-II. Harmadik, függelékkel bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp F. (1975), A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Raun, A. (1967), A magyar deklinációkról és konjugációkról. A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (szerk. Imre S. és Szathmári I.) 278-281.

Sauvageot, A. (1942), Dictionnaire général. Második rész: Magyar - francia. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, Dante.

IV. szám, 1988. augusztus

FELFÖLDI LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG TÁNCKULTÚRÁJÁNAK
KUTATÁSÁRÓL

Az MTA Zenetudományi Intézete
1250 Budapest, Táncsics utca 7.

A tanulmány a Cigánykutatásokat Koordináló Tudományos Tanács fölkérésére készült 1985-ben. A magyarországi cigányság tánc kultúrájának kutatástörténetét foglalja össze. Részletesen ismerteti a nagy kutatóegység munkásságát és tudományos eredményeit, majd fölvezolja az elkövetkező évek tudományos feladatait.

A cigányság táncainak és tánczenéjének rendszeres gyűjtése és vizsgálata az 1950-es években meginduló módszeres néptáncutatással kezdődött. Természetesen a cigány táncok iránti tudományos érdeklődés ennél sokkal régebb keletű.

A múlt században a magyar népi kultúra gyökereinek és rokonságának lázas keresése idején fogalmazta meg Liszt Ferenc sokak által vitatott véleményét a magyar és a cigány népzene, illetve néptánc kapcsolatáról. 1861-ben magyarul is megjelent írásában úgy véli, hogy a magyarok az országukba települt cigányok zenei tehetségét és felsőbbségét felhasználva, nemzeti táncukat észrevétlenül a cigány dallamokhoz alkalmazták, s eredeti táncmozdulataikat a cigányokéval "elegyítették" (Liszt, 1861).

Réthei Prikkel Marián 1924-ben megjelent jelentős tánc történeti összefoglalásában élesen bírálta Liszt véleményét, s állítását megalapozatlannak, a költői fantázia szüleményének tartotta. Sajnos, Réthei táncismerete s a századforduló körül megélnékült cigánykutató szegényes táncadalékaik még nem adtak elég alapot ahhoz, hogy a korabeli cigány táncokról Lisztnél világosabb képet festhessen. Így az ő megalapozatlan véleményével saját, hasonlóan elfogult véleményét állította szembe, amikor ezt írta: "Különbözik pedig, aki ismeri az eredeti cigánytáncot, az tudja, hogy az annyira zavart, összevissza való ugrálásokból és forgásokból áll, hogy legföljebb ha a dervisek extatikus táncával vethető egybe, s mint ilyen a szó szoros értelmében alkalmatlan rá, hogy valamely műveltebb nép sajátjának fogadja vagy a maga táncával elegyítse." (Réthei Prikkel, 1924).

Az 1930-as években megindult mozgófilmes gyűjtés már lehetővé tette, hogy a kutatók a megörökített táncok elemzése alapján vonják le következtetéseiket. Az első ilyen példa a magyarországi cigányság táncainak esetében a porcsalmi cigányok botoló tánca volt, amelyet Luby Margit fölfedezése és Lajtha László helyszíni földerítése nyomán Gönyey Sándor vett filmre 1934-ben. A párosan (nővel) járt, különös szépségű botoló táncváltozat rajzokkal illusztrált leírását a Magyarország Néprajza "Tánc" fejezetében olvashatjuk: "Valamennyi botostánc között a legtökéletesebb a Szatmár megyei porcsalmi botoló. Ebből kétségen kívül kitetszik, hogy a bot kardot helyettesít. Rendkívül becsesek a mozdulatok ősi, szertartászerűnek látszó vonatkozásai. A táncfigurák és a botmozgatás változatosságát nézve ez a leggazdagabb botostáncunk. Ketten táncolják: egy férfi

és egy nő. Egymással szemben állanak fel. Botja csak a férfinek van, aki azzal kezdi, hogy kétkézre fogott bottal úgy tiszteleg, ahogy a pallossal szokás. Ezután hol egymáshoz közeledve, hol távolodva táncolnak. A férfi a botot hol ujjai között pörgeti gyorsan, hogy alig látszik, hol különböző kardvágásszerű mozdulatokkal táncol. A boton nem csak ő ugrál, hanem a földre tett botot a nőnek is át kell táncolnia. A mozdulatok hevessege fokozódik. A férfi gyorsan a nőhöz táncolva, annak feje fölött gyors és nagy köröket vág a bottal, majd teste két oldalán végigsuhint. Ez a közeledés-távolodás mindig fenyegetőbb ritmusú, a pörgetés és suhintás szenvedélyesebb ütemű. A táncnak kétféle befejezése van: 1. a táncos a bottal lendületesen odasuhint, de a mozdulat végét letompítja, és a botot egyszerűen a táncosnő nyakára ereszti, 2. a nő háttal a férfi felé táncol, aki lassan közelíti meg a táncosnőt, míg annak háta szinte a mellét éri, és akkor a vízszintesen tartott botot a táncosnő nyakszirtjére teszi." Gönyey Sándor és Lajtha László a leírást követő elemzésben tulajdonképpen elismeri a páros cigány botoló különlegességét s az addig ismert magyar eszközös táncoktól való különbözőségét, mégis úgy ítéli meg, hogy e tánc a régi magyar szertartásos kardtáncok hagyományában gyökerezik. (Gönyey - Lajtha, 1941).

A felszabadulás után felnövő új kutatónemzedék, az elődök tapasztalatait is fölhasználva, azt vallotta, hogy a cigányság táncgyógyományának kutatása nemcsak önmaga számára fontos, hanem a befogadó népek számára is. Ugyanis a befogadók kulturális életében játszott sokrétű szerepénél fogva a cigányság hagyománya (benne a tánc is) fontos adalékokkal szolgálhat a kelet-európai nemzeti kultúrák alakulásáról és kapcsolataik létrejöttéről való ismereteinkhez.

Az első jelentős eredményeket e téren a Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka hozta meg, melyről az első részletesebb beszámoló 1958-ban jelent meg az Ethnographiában (Martin - Pesovár, 1958). A gyűjtött anyag egy része beépült Kaposi Edit és Maác László ugyancsak 1958-ban megjelent könyvébe, a teljes kiadás azonban még mindig várat magára.

Martin György és Pesovár Ernő, a beszámoló írói, Szabolcs-Szatmár megye táncgyógyományának ismertetése során két alkalommal - a botolóknál és az ún. "cigánytáncoknál" - szólnak a cigányok táncgyógyományáról.

A gyűjtés során filmre vett 250 új botoló változat (melyek közül 200 kifejezetten cigány környezetből való) nagyobb lehetőséget adott e

táncfajta módszeres elemzésére. A kutatók véleményét a következőképpen összegezzük: a botoló táncok funkcionális, formai és zenei sajátosságait figyelembe véve, a két legarchaikusabb típusnak a nővel járt páros formát és a férfival járt küzdő formát tekinthetjük. E két archaikus típus ma elsősorban a régiesebb tánc kultúrát őrző cigányoknál és a pásztorság elszigeteltebb, idősebb rétegénél található meg. A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a formák a századforduló táján még elevenen éltek a Felső-Tisza vidéki nyírségi, szatmári és beregi pásztorok körében.

A nővel járt formában a férfi a küzdő forma sajátos forgató, vágó, ütő mozdulatait végzi a nő teste körül. A botoló dallamok szövege is alátámasztja azt a föltevést (ld. Gönyey - Lajtha 1943:110), hogy elhomályosult tartalmú, kultikus táncsal állunk szemben.

A férfiak által járt küzdő forma koreográfiai sajátosságait a küzdelem határozza meg. Itt az eszközkezelés virtuozitása sohasem öncélú, hanem a tánc lényegét, a küzdelmet szolgálja. Az eszköz fogásmódjai, a forgatás, vágás, ütés módjai, ha sok esetben játékos, stilizált formában is, de mindig fegyverszerűek. A lábmozgások táncszerűségét nagymértékben háttérbe szorítja a párbaj. A megszokott, határozott ritmusú, kikristályosodott motívumok helyett laza ritmusú, időtartamú és tempójú lépések, előre-hátra rohanások, ugrások, térdelések, guggolások és forgások alkotják a táncfolyamatot.

A botoló variánsai közül másodlagosnak tekinthetők azok a szóló változatok, amelyekben a játékos, virtuskodó, mutatványos elemek dominálnak. E típusban már fontosabb szerephez jutnak a táncszerű lábmozgások, a határozottan kikristályosodott, visszatérő motívumok. E másodlagos forma, bár előfordul a cigányoknál is, a pásztoroknál gyakoribb.

A cigányság önálló táncéletének kutatása során derült fény arra, hogy tánc kultúrájukban olyan elemek is vannak, amelyek e terület pásztor- és paraszti tánc kultúrájából teljesen hiányoznak. Ezek esetében tehát nem egyszerűen a helyi tánc hagyományok továbbörzéséről van szó, hanem látszólag teljesen önálló cigány táncanyagról. E különálló tánc típusnak (közismert nevén "cigánytánc"-nak) két formája különböztethető meg: a szóló és a páros. A férfiszóló motívumkincse, szerkezeti fölépítése, tempója, zenei kísérettípusa tekintetében feltűnő egyezéseket mutat a közép-erdélyi magyarok és románok "legényes", "pontozó", "fecioreasca"

nevű táncaival. Szerkezeti szempontból a "cigánytánc" ősbibb formát képvisel az erdélyi legényes félig kötött, tisztább, fejlettebb szerkezetével szemben; tulajdonképpen a legényesek egy korábbi fejlődési szakaszáról tanúskodik. A felületes szemlélő számára azonban a cigánytánc és a legényes azonossága nem egészen nyilvánvaló. Ennek oka elsősorban abban kereshető, hogy a cigányok mozgásmódjának, előadásmódjának, táncbéli magatartásának sajátos vonásai eltérnek a legényes táncosokétól.

A páros cigánytánc a páros táncok fejlődésének azt a fokát őrzi, amikor a férfi és a nő tánc közben nem fogószik össze, hanem egymással szemben, egymás körül táncolnak, egymás érintése nélkül. E táncfajta lényeges mozzanata a játékos csalogatás, az ún. "megcsalás". Ez úgy történik, hogy a férfi és a nő tánc közben hirtelen irányváltásokkal, zavartkeltő mozdulatokkal, a másik háta mögé kerüléssel törekszik arra, hogy párját becsapja, "megcsalja". Az ilyenfajta tartalmi és koreográfiai mozzanatok a csárdás régi formájában, a párelengedős, csalogató részekben országsherte megvoltak. A páros cigánytánc tehát a korábbi magyar párostáncok formakincsének lényeges jegyeit is megőrizte számunkra (Pesovár, 1977).

A Felső-Tisza vidéki cigányság tánc kultúrájának föltárása és kutatásának elméleti tanulságai jelentősen hozzájárultak a magyar néptánc-kutatás továbbfejlődéséhez. A botolónak fontos szerepe volt pásztortáncaink történeti rétegeinek föltárásában, a középkori fegyvertáncokkal való kapcsolat felismerésében. A hajdútánc gyér történeti forrásanyagával való összevetése segítette a történeti táncfajtánk mozgásvilágának meghatározásában, s ezzel a kelet-európai eszközös és ugrós táncok kapcsolatainak földerítésében (Martin, 1964). A páros botolók és a magyar nyelvterületen szórványosan előforduló eszközös párostáncok elemzése révén Pesovár Ernőnek sikerült a küzdő karakterű szerelmi párostáncok egy egész Európában elterjedt, középkori gyökerű típusát kimutatni tánc hagyományunkban (Pesovár 1973; 1977).

A botoló sajátos önálló kísérodallamai, az ún. "bot alá való nóták" számos meglepetéssel szolgáltak tánczenénk történetének kutatói számára. Martin György kutatásai alapján kiderült, hogy háromnyolcados beosztású, aszimmetrikus ritmusú dallamok és páros lüktetésű párjaik szoros kapcsolatban állnak az erdélyi tánczene hasonló ritmusú dallamaival, s így történetileg a késő középkor és a reneszánsz

jellegzetes tánczenei gyakorlatában gyökereznek (Martin, 1968; 1980b).

A tánc- és zenetörténeti kutatások során előkerült "cigánytánc" említések és dallamfeljegyzések azt mutatják, hogy a cigányok páros tánca a XVII-XVIII. században széles körben elterjedt divattánc volt (Seprődi, 1909; Falvy, 1957). A tánc történeti adatok tanulságainak vizsgálata a további kutatás feladata.

A cigány táncok gyűjtése a későbbiekben kiterjedt az egész magyar nyelvterületre. Így egyre jobban kirajzolódtak a magyarországi cigány táncok táji különbségei, formai, funkcionális és zenei eltérései. Szükséggé vált a cigány tánc kutatás önálló tanulságainak összefoglalása. Erre a feladatra vállalkozott Martin György 1980-ban megjelent tanulmányában. Ez az írás tulajdonképpen részletes elvi összefoglalás, a cigány tánc hagyományok megismerése során kialakult jól megalapozott munkahipotézis (Martin, 1980b; 1983). Martin a nemzetközi tánc kutatás eredményeinek ismeretében szemléletesen mutat rá a cigányság sokrétű: megőrző, színező és összekötő szerepére a kelet-európai népek tánc kultúrájában. Véleménye szerint a nem zenész cigányok (a hagyományőrző rétegek) híven őrizték a befogadó népek tánc kincsének archaikusabb rétegét. Ezzel biztos fogódzót teremtettek a tánc történeti vizsgálódások számára. A több évszázados együttélés során a cigányok nem egyszerűen lemásolták az egyes tánc kultúrák elemeit, hanem önmagukon átszűrve, alkotó módon formálták magukévá. Így a pusztá átvétel és őrzés helyett e tánc típusok cigány verzióinak kialakulásáról kell beszélni. Korábbi állandó migrációjuk révén a cigányok elősegítették bizonyos kulturális elemek vándorlását, cseréjét is. Ezáltal számos közös kelet-európai folklórjelenség széleskörű elterjedése talán éppen nekik köszönhető.

A zenész cigányok (a polgárosultabb, asszimiláltabb rétegek) ugyanakkor nagy szerepet vállaltak a befogadó nemzetek zenei és tánc stílusának kialakításában és gyors népszerűsítésében (Sárosi 1971). Martin György hangsúlyozza, hogy ilyen módon a cigányság ma is élő tánc kultúrája szervesen összefonódott a kelet-európai népekével.

Ezért a további kutatás feladata kettős: egyrészt a különböző népekkel együttélő cigányság tánc hagyományának további alapos gyűjtése és egybevetése a befogadó népek tánc hagyományával, másrészt a különféle kelet-európai cigány csoportok tánc hagyományának módszeres összevetése szükséges. Az első feladat megoldása révén fény derülhet az illető csoportok hagyományőrző tevékenységére s ezzel a befogadó népek

táncagyományának archaikusabb rétegeire. A másik feladat elvezet majd a kelet-európai cigányság általános, összefoglaló táncbeli jegyeinek föltárásához.

A helyes következtetések levonásához nagy segítséget jelentene a cigányság település-, illetve vándorlástörténetének tisztázása. E körülmények ismeretében biztosabban ítélnék meg a cigányság feltételezett kultúraközvetítő szerepét is. A magyar néptánc kutatás feladata az elkövetkező években a cigány táncagyomány kutatása terén a gyűjtésben mutatkozó fehér foltok felszámolása, s a cigány táncagyományok közzététele.

- Andrásfalvy B. (1963), Párbajszerű táncainkról. Ethnographia LXXIV. 55-83.
- Falvy Z. (1957), A Linus-féle XVIII. századi táncgyűjtemény. In: Szabolcsi B. - Bartha D. (szerk.) Zenetudományi Tanulmányok VI. Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Budapest, 407-444.
- Gönyey S. - Lajtha L. (1943), Tánc. In: Magyarság Néprajza IV. Budapest, 76-131.
- Kaposi E. - Maác L. (1958), Magyar népi táncok és táncos népszokások. Budapest.
- Liszt F. (1861), A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. Pest.
- Martin Gy. (1964), Magyar tánc típusok kelet-európai kapcsolatai. In: MTA I. Osztályának Közleményei XXI. 67-96.
- Martin Gy. (1965), Beszámoló a Népművészeti- és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről. Ethnographia LXXVI. 251-259.
- Martin Gy. (1968a), A botoló nóta. Proporcio gyakorlat nyomai a magyar néptáncban és népi tánczenében. In: Bónis F. (szerk.) Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Budapest, 201-221.
- Martin Gy. (1968b), Páratlan és aszimmetrikus ritmusok tánczenénkben. Táncművészeti Értesítő No. 2: 26-42.
- Martin Gy. (1970-72.), Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Budapest.
- Martin Gy. (1977), A magyar néptánc kutatás egy évtizede (1965-75). Ethnographia LXXXVIII. 165-183.
- Martin Gy. (1980a) A botoló és zenéje. In: Lelkes L. (szerk.) Magyar néptánc hagyományok. Budapest, 125-145.
- Martin Gy. (1980b), A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánc kultúrájában. Zenetudományi dolgozatok 67-74.
- Martin Gy. (1983), A cigányság tánc kultúrája. In: Szegő L. (szerk.) Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak? Budapest, 220-229.
- Martin Gy. - Pesovár E. (1958), A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. Ethnographia LXIX. 424-436.
- Pesovár E. (1969), Der Tandel-Tschardasch. Acta Ethnographica Tom. XVIII. Budapest, 153-185.
- Pesovár E. (1972), A magyar tánc történet évszázadai. Budapest.

- Pesovár E. (1973), Die Geschichtliche Probleme der Paartanze im Spiegel der Südosteuropaischen Tanzüberlieferung. Studia Musicologica XV. 141-163.
- Pesovár E. (1977a) Küzdő karakterű párostáncaink. Népi kultúra - népi társadalom IX. 329-355.
- Pesovár E. (1977b), Az ugrós páros. Tánc tudományi Tanulmányok 243-263.
- Pesovár E. (1980), Páros táncok. Régi páros táncaink főbb típusai. In: Lelkes L. (szerk.) Magyar néptánc hagyományok. Budapest, 283-294.
- Réthei Prikkel M. (1924), A magyarság táncai. Budapest.
- Sárosi B. (1971), Cigányzene... Budapest.
- Seprődi J. (1909). A Kájoni-kódex irodalmi s zenei adalékai. Irodalomtörténeti Közlemények XIX. Budapest.
- Szabolcsi B. (1964.) Az Aponyi kézirat. Magyar Zene V. Budapest

IV. szám, 1988. augusztus

GYŐRI-NAGY SÁNDOR

ZUR ONTOGENESE DER DOMINANZWECHSELNDEN
MINDERHEITENZWEISPRACHIGKEIT IM
KARPATENBECKEN

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

E tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetében "A nyelv történeti változásának elméleti kérdései, különös tekintettel a szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai tényezőkre" címmel folyó OTKA kutatási téma keretében készült. Azon Kárpát-medencei nemzeti kisebbségekkel foglalkozik, amelyek kétnyelvűségének m a g y a r az egyik komponens nyelve. Olyan szocio- és pszicholingvisztikai gondokra összpontosít, amelyek befolyásolják az anya- és/vagy a másodnyelvű ismeret-elsajátítást. Ezek feltárására és értelmezésére javall olyan újszerű közelítési módokat, amelyek a térség kétnyelvű empiriájából leszűrve szomszédállami együttműködésben is továbbfinomíthatók.

1. Zweisprachigkeit im Brennpunkt^x

Für nationale Minderheiten moderner Industriegesellschaften ist es eine Selbstverständlichkeit, daß heute keine Einsprachigkeit mehr im Sinne früherer - präurbaner - Gesellschaftsentwicklungsstufen möglich ist (Györi-Nagy 1984a:68).

Weltweit läßt sich bei Minderheiten ein Trend zur Mehrheits-sprachlichkeit beobachten. Im Karpatenbecken kann seit den 60-er Jahren ein ähnlicher Prozeß verstärkt registriert werden, der durch die spontane Schrumpfung der Basis von muttersprachlich-einsprachigen Kindergärten und Schulen gekennzeichnet ist (Triber 1987:5).

Der Weg zur Zweitsprache führt(e) natürlich über einen spontanen Bilingualisierungsprozeß von Minderheiten. Für diese Zweisprachigkeit war und ist jedoch eine auffällige Labilität kennzeichnend.

Aus diesem Grund sahen sich viele Forscher veranlaßt, die heutige labile Zweisprachigkeit als die Vorstufe zu einer kaum vermeidbaren mehrheitssprachlichen Monolingualisierung anzusehen (Sozan 1974:165 und Gál 1974:177).

Andererseits mußten sich Minderheitenvertreter mit dieser labilen Zweisprachigkeitsform als vorläufigem Existenzrahmen der Minderheiten-muttersprache abfinden. Ihre Bestrebungen waren nun darauf gerichtet, diese spontan entstandene Zweisprachigkeit zu stabilisieren.

2. Argumente für und gegen Zweisprachigkeit

2.1. Seitens der Minderheitenverbände ist dies hauptsächlich in zwei Ebenen versucht worden.

Erstens und vor allem bedeutete es eine systematische Sprachbe-wußtseins- bzw. Gruppenidentitätsverstärkung in erster Linie mit propa-gandistischen Mitteln. Dabei ist Zweisprachigkeit der Einsprachigkeit

^xDie vorliegende Veröffentlichung soll als Aufruf zur Forschungs-kooperation an bildungslinguistisch interessierte Institutionen bzw. Fachleute der Karpatospracharea und zugleich als erster Beitrag zur gemeinsamen Herausformung neuer Prinzipien in der Minderheits-sprachforschung der Region verstanden werden. Eine Begriffskonfrontation mit der englisch-sprachigen Fachliteratur der Bilingualismusforschung wird demnächst erfolgen.

gegenübergestellt und als wertvoller dargestellt worden. Fast bei jeder Minderheit der Region hieß es: "Mit mehr Sprachen hat man mehr Chancen".

Oft werden auch große Persönlichkeiten der jeweiligen Minderheit zitiert, die als Zweisprachige große Erfolge erreicht haben.

Es wird auch die geistig-traditionsmäßige Verbindung mit Vorgängergenerationen in den Vordergrund gerückt, die durch Zweisprachigkeit der Nachkommen gesichert werden könne.

Ähnlich ist andererseits auch die propagandistische Begründung der heute noch in den Kinderschuhen steckenden zweisprachigen Kindergarten- und Schulversuche, indem es heißt: durch die hier vermittelte Zweisprachigkeit lerne man zwei Welten kennen (Kerčmar 1979:45 und Merki 1984:64).

2.2. Der Verbandswerbung für Muttersprache und Zweisprachigkeit steht bei den Minderheitenmassen oft eine tatsächliche Muttersprachflucht gegenüber, die häufig von widersprüchlicher Verbalität überdeckt wird. Sie fällt adressatenabhängig mal muttersprachfreundlich, mal muttersprachfeindlich aus.

Tatsache bleibt jedoch dabei die schrittweise Abschwächung von muttersprachlichen Fertigkeiten bei immer stärkerer Zweitsprachlichkeit (Hutterer 1961 und Deréky 1984:142).

Dahinter versteckt sich oft eine bewußte Nichtweitervererbung der Muttersprache oder ihre beschränkte Weitervererbung in Form eines zweitrangigen Herkunftssignals, dem jedoch keine kognitiv-kommunikativen Funktionen zugesprochen werden.

Elterlicherseits geschieht es aus der Absicht, die zweitsprachlichen Berufsaussichten der Kinder zu begünstigen (Imre 1971:6).

3. Probleme der gegenläufigen Einstellungen

Dabei sind beide Einstellungen als problematisch zu werten.

Einerseits schreitet die Verschiebung des Dominanzverhältnisses der Minderheitenzweisprachigkeit zugunsten der Mehrheitssprachen bei forschungsarmer Zweisprachigkeits- und Muttersprachwerbung der Minderheitenverbände.

Andererseits ist es unangebracht, die obenbeschriebene zweitsprachenforcierte Sozialisationspraxis in Minderheitenfamilien glattwegs

zu verurteilen. Solange Forschung und Minderheitenpolitik nicht imstande sind, einen massenhaft gangbaren Ausweg zu weisen, trifft es vielmehr zu, diese spontane Elternreaktion als muttersprachlichen Selbstmord aus Ratlosigkeit zu betrachten.

3.1. Für die breiten Minderheitenmassen sind nämlich Verbandsargumente für Zweisprachigkeit im wesentlichen unbefolgt.

Erstens ist es für jeden einleuchtend, daß Beispiele großer zweisprachiger Persönlichkeiten der Minderheit für den "kleinen Mann" kaum maßgebend sein können.

Zweitens bleibt die Tatsache der Basis wohl kaum verborgen, daß die Zweisprachigkeit hauptsächlich nur für einen Teil der Minderheitenintelligenz wirkliche Beschäftigungsvorteile mit sich bringt.

Drittens kann zwar stimmen, daß die Zweisprachigkeit eine teilweise Kenntnis zweier Welten ermöglicht, aber ein Durchschnittsangehöriger einer Minderheit braucht die möglichst vollkommene einer oder der anderen, die ihm jedoch weder die spontane Zweisprachigkeit noch die heutige Form der zweisprachigen Ausbildung gewährt. Dadurch wird für ihn die Zweisprachigkeit zum Hindernis im Wege verschiedener schichtenspezifisch-selbstgesteckter Lernziele in einer oder der anderen, meist aber in der Zweitsprache (Györi-Nagy 1985c:170-172).

Viertens sichert die bei der heutigen Form der institutionalisierten Minderheitenzweisprachigkeit angestrebte Standardvarietät der Muttersprache keineswegs die muttersprachliche Kontakterhaltung zwischen jüngeren und älteren Minderheitengenerationen. Die Muttersprachvarietät der letzteren unterscheidet sich nämlich mindestens von der der Nachkommen dadurch, daß sie ausgesprochen dialektal (gewesen) ist. Deshalb erfährt die Standardvarietät auch keine innere Bestärkung durch die Familie (Györi-Nagy 1987a: 544-551).

3.2. All dem gegenüber baut die - bei eventueller verbaler Muttersprachfreundlichkeit - fortwirkende muttersprachenbenachteiligende Massenpraxis in die ohnehin fallreiche Minderheitensprachsozialisation weitere psycholinguistische Fallen ein.

Diese hängen mit der Absurdität zusammen, daß zweisprachige Eltern ihre Kinder zunehmend nicht in ihrer stärkeren Koosprache, der Muttersprache sozialisieren, sondern ihnen ihre oft schwächere Zweit-

sprache beibringen wollen, wodurch sie zwangsläufig ihre Absicht verfehlen, das Kind auf ein höheres Zweitsprachenniveau und damit zu besseren Kognitionschancen zu bringen. In dieser psycholinguistischen Falle ist ein Scheitern ähnlich sozialisierter Minderheitenkinder vor ihren Berufszielen bereits vorgezeichnet.

4. Grundwiderspruch

4.1. Dabei liegt der Grundwiderspruch zwischen Aktionsrichtung von Minderheitenverbänden und Reaktionsformen der Minderheitenbasis betreffs des Phänomens der Zweisprachigkeit ganz woanders. Dies wird sofort offensichtlich, wenn man eine soziolinguistische Kategorisierung der Minderheitengruppen im Karpatenbecken in der Korrelation mit Berufserwartungen vornimmt.

a) Am schlechtesten ist (bzw. wäre) dabei die immer dünner werdende Schicht der muttersprachlich-monolingualen Angehörigen der Minderheiten daran, was vor allem ältere bzw. älteste Generationen bedeutet.

b) Der überwiegende Teil der Minderheitenmassen ist zweisprachig, aber repräsentiert hinsichtlich beider Sprachen bzw. allgemein kognitiv ein niedrigeres Niveau als eine einsprachige Vergleichsperson, die derselben sozialen Schicht angehört. Dies allein verbirgt - sogar schichtenidentischen Einsprachigen gegenüber - verminderte Berufschancen in sich.

c) Jede nationale Minderheit der Karpatenbeckenregion hat auch große scheinmonolingualisierte - d.h. latent zweisprachige - Gruppen. Dieser Zweisprachigkeitszustand ist fast für so breite Schichten charakteristisch wie die oben genannte Teilzweisprachigkeit. Scheinmonolingualisierte (bzw. latent zweisprachige) Minderheitenangehörige haben jedoch meist auch keine besseren Berufserwartungen in der Zweitsprache als Teilzweisprachige, für die sie ihre Muttersprache aufgegeben haben.

d) Schließlich gibt es eine sehr dünne Schicht von Minderheitenangehörigen mit einer relativ hochfunktionstüchtigen Zweisprachigkeit, die sich durch eine kognitive Zuverlässigkeit auszeichnet, welche sich oft auch mit der von Einsprachigen messen kann.

4.2. Wenn man sich nun diese flüchtige Zweisprachigkeitstypologie von Minderheiten des Karpatenbeckens ansieht, wird einem sofort klar, warum in der gegenwärtigen Situation Verbandsargumente für Zweisprachigkeit für breiteste Minderheitenmassen unbefolgbar sind.

Propaganda und Ratschläge kommen von einem Zweisprachigkeitstyp ausgehend, der sich typologisch von der Zweisprachigkeit der Minderheitenmassen grundsätzlich unterscheidet. Mit anderen Worten stehen sich hier der als Intelligenzlerbilingualismus wertbare Zweisprachigkeitstyp d) bzw. die Unterschichtenzweisprachigkeitstypen b) und c) gegenüber.

Dabei kann weder die eine noch die andere Seite für die Eigenart ihrer mitbekommenen Zweisprachigkeit, d.h. beide sind ihrer Herausformung nach im Grunde genommen spontan.

4.3. Hinzukommt die mutternational-einsprachige Hilfeleistungsbereitschaft auf hochsprachlicher Basis, die mit Vorhandensein und Eigenarten des tatsächlichen Zweisprachigkeitscharakters breitester Minderheitenschichten als einzig möglicher Ausgangsbasis jeder Zweisprachigkeitsstabilisierung keineswegs feinmaschig genug rechnen kann.

Dies alles hatte in den letzten Jahrzehnten die Praktizierung einer psycholinguistisch undurchdachten Bildungszweisprachigkeit zur Folge, die unserer Tage beispielsweise in Slowenien zu Recht Krisenzeiten erlebt (Varga 1987:6).

5. Grundfrage

5.1. Die Grundfrage lautet demnach: Wie ist denn die eigentliche Zweisprachigkeit der Minderheitenbasis, für die nun eine gutfunktionierende muttersprach- bzw. zweisprachigkeitsstabilisierende Massenbildungsform eingerichtet werden sollte?

Dies ist natürlich eine psycholinguistische Fragestellung mit weitverzweigten soziolinguistischen bzw. sozialpsychologischen Begleitfaktoren. Die letzteren zwei sind deshalb so wichtig, weil sie die Zweisprachigkeitsdynamik von Minderheiten im gesamten Karpatenbecken auf eine Art bestimmen, die in dieser Konstellation nur für diese historisch-kulturelle Region charakteristisch ist.

Allerdings müssen wir sie diesmal aus unseren Betrachtungen ausklammern und uns lediglich den psycholinguistischen Fragen nach der Beschaffenheit und Funktionierung der Minderheitenzweisprachigkeit in unserer Region zuwenden.

5.2. Die Frage, wie die Zweisprachigkeit der Minderheiten zwischen

unseren historisch-kulturellen Längen- und Breitengraden ist, steht also in unmittelbarer Verbindung mit der Frage, wie sie werden sollte, um stabil, d.h. vererbbar zu sein?

Dieser letztere, dynamische Zukunftsaspekt macht jedoch auch synchron sowie diachron statt eines beschreibend-statischen Modells ein dynamisches erforderlich (Györi-Nagy 1985a). Wir werden also statt "Wie ist die Minderheitenzweisprachigkeit?" fragen: "Wie wurde bzw. wird sie dazu, was sie ist?" Anders formuliert: Welche psycholinguistisch-kognitiven Faktoren spielen im Werdegang der heutigen Minderheitenzweisprachigkeit mit, infolge deren die spezifisch-labile Minderheitenzweisprachigkeit unserer Region entsteht.

Diese dynamische diachron-synchrone Fragestellung läßt sich nun auf die Perspektive folgendermaßen rückübertragen: Welche Faktoren müssen und wie müssen sie verändert werden, um eine Zweisprachigkeitsstabilisierung herbeizuführen?

6. Die Lehren der monolingualen Sprachentwicklung für die Zweisprachigkeitsontogenese

6.1. Zum Verständnis der Spezifika vom Bilingualismus heutiger Minderheiten im Karpatenbecken bedarf es auch eines Vergleichs individueller Sprachentwicklungswege von soziolinguistisch vergleichbaren mono- bzw. bilingualen Personen. Da der Vergleich von einer ungewöhnlichen Warte der Minderheitenzweisprachigkeit aus angestellt wird, werden oft Momente der monolingualen Ontogenese hervorgehoben, deren Wichtigkeit für die Sprachentwicklung überhaupt erst bei dieser umgekehrten, bilingualen Optik hervortritt.

Dabei wird unter anderem klar, daß Tendenzen des kindlichen Sprachcharakters in verschiedenen Etappen der individuellen Sprachentwicklung dem erwachsenen Muttersprachcharakter scheinbar kraß widersprechen können, was bei einer psycholinguistisch fundierten Kindergarten- bzw. Schulstrategie von Zweisprachigkeit und Mutterspracherhaltung völlig neuartige Möglichkeiten öffnen könnte (Györi-Nagy 1985b:348).

Ferner werden dadurch auch die Rolle sowie die Bedeutung der Erwachsenen in den einzelnen Perioden der Sprachontogenese in ein anderes Licht gerückt.

Schließlich sprechen wichtige Erscheinungen der bilingualen

Minderheitensprachentwicklung dafür, die Sprachontogenese als eine Ausgleichsfolge ontogenetischer Muttersprachvarianten aufzufassen (Györi-Nagy 1984b:237). Demnach sind ontogenetische Muttersprachvarianten phasenspezifische Muttersprachbestände der persönlichen Sprachentwicklung, die sich je nach Entwicklungsstadium mit charakteristischen quantitativ-qualitativen Merkmalen umschreiben lassen.

Der Übergang von einer ontogenetischen Muttersprachvariante zur höheren erfolgt in den verschiedenen Funktionsebenen der Sprache etwa dem Wortschatzerweiterungsmodell der Sprachalterssequenzentheorie entsprechend (Pregel - Rickheit 1987:20-21).

6.2. Die Ausgangsvariante wird in der Grundphase der Sprachsozialisation, der innerfamiliären Sozialisationsphase geschaffen. Ihrer Quelle nach kann sie die Familiensprachvariante genannt werden. Ihr folgen nach dem ontogenetischen Gesetz "der nächsten Entwicklungszonen" (Vigotskij 1967: 271-280), verschiedene soziale und geographische Sprachvarietäten als logische Glieder einer lektalen Kette (Lydi - Py 1984:97) sowie die Bildungssprachvariante der außerfamiliären Sprachsozialisation.

Die Familiensprachvariante des Kindes trägt unverkennbare Merkmale der auf das Kind zugeschnittenen Adressatenbezogenheit der Sprachverwendung von engsten Familienangehörigen, woraus einerseits der außerordentliche Universalienreichtum der frühkindlichen Rede (Ruke-Dravina 1976) resultieren kann. Bei aller Adressatenbezogenheit des Sprachgebrauchs der erwachsenendominierten Kleingemeinschaft bekommt jedoch das Kind in seiner Familiensprachvariante bereits eine begrenzte Vorstellung vom Individualitätsprinzip jeden Sprachgebrauchs mit.

Funktional ist für diese erste ontogenetische Muttersprachvariante eine die nachfolgenden in jeder Sprachebene vorbereitende Gesamt-embryonalität kennzeichnend. Sie funktioniert hier bezüglich aller Sprachebenen schon als Anfangsform des Hauptprinzips jeder Sprachaneignung, nämlich die der Basisgebundenheit (Györi-Nagy 1987b:15).

Basisgebundenheit der Sprachaneignung bedeutet, daß Sprachliches nicht einfach "gelernt" oder "eingeprägt" wird, sondern an vorhandene Gedächtnisstützen emotionaler, situativer und/oder sprachlicher Art anschließt. Hiervon ausgehend wird es - durch Verwendung semantisch-syntaktisch voll erschlossen - der Basis (dem Individualbestand jederzeit aktualisierbarer Sprachkenntnisse) zugeführt. Im ontogenetischen Aus-

gleichsprozess heißt es soviel, daß jede höhere Ausgleichsstufe basisfesteste Erträge aller Sprachebenen von vorangegangenen Phasen als unerläßliche Fixierungs- und Funktionierungsgrundlagen voraussetzt.

Bedeutendster psycholinguistischer Erfolg der ersten ontogenetischen Ausgleichsphase zu Beginn der außerfamiliären Sprachsozialisation ist die Erstentfaltung der Frühkenntnis vom Individualitätsprinzip der Sprachproduktion zu einem breiteren Variantenverständnis. Es entsteht im Ergebnis des Aufeinanderwirkens funktional annähernd gleichwertiger, bestandsmäßig jedoch in allen Sprachebenen voneinander abweichender Familiensprachvarianten der Kinder in (Krippen- und) Kindergartengemeinschaften.

Die tatsächliche spracherzieherische Wirkung der Erwachsenen ist jedoch in diesen kinderdominierten Spiel- und Sprachgemeinschaften unvergleichlich geringer als die, welche Erzieherinnen und Kindergärtnerinnen laut Erziehungsdokumenten und monolingualer Fachliteratur beigemessen wird. Der Grund liegt in einem psycholinguistischen Hemmungsphänomen, das zuerst bei Zweisprachigen beobachtet worden war.

Der Varianteneffekt führt nämlich bei einer dialektalen Verschiedenheit der Muttersprachen unter Zweisprachigen zu einem Kode-switching zugunsten der Zweitsprache. In der monolingualen Kommunikation verursacht er bei wesentlichen Sprachentwicklungsunterschieden der Gesprächspartner (z.B. bei einer Interaktion "Erwachsener - Kind") eine Sprachleistung unter dem eigenen Durchschnittsniveau, die jedoch im allgemeinen auf die ungleiche Sprachrollenverteilung solcher Situationen (Wagner 1974:219), bzw. sonstige sozialisationsspezifisch-soziolinguistische (Bíró 1984:54), oder gar auf rein soziologische Faktoren (Bourdieu 1978:10) zurückgeführt wird.

Sprachontogenetisch steht jedoch fest, daß Erwachsene Kindern unzählige Ausgleichsstufen voraus sind, während sich ontogenetische Unterschiede der mitgebrachten Familiensprachvarianten in den kindlichen Spielgemeinschaften im Rahmen einer Integrationsvariante aller Familiensprachvarianten leicht überbrücken lassen.

Die Integrationsvariante von Kindergarten Gemeinschaften stellt jedoch nicht einfach eine um die Einzelunterschiede erweiterte gemeinsame Sprachvariante dar, welche den anfänglich noch die Kommunikation hemmenden Varianteneffekt allmählich aufhebt und den Sprachgebrauch gemeinschaftsbezogen vereinheitlicht. In ihr verkörpert sich der riesige psy-

cholinguistische Gewinn des ersten ontogenetischen Variantenausgleiches. Das dabei erstmals integrierte Variantenverständnis bereitet schon durch die Ausweitung der sprachlichen Basis und der Elastizität des Hörverständnisses die nächste Ausgleichsstufe vor. Damit sind nicht nur sprachbewußtseinsmäßig, sondern auch hinsichtlich der Mittel die sich basisgebunden weitergenerierenden Grundlagen einer immer tiefergreifenden und immer schneller voranschreitenden ontogenetischen Ausgleichsfolge geschaffen.

Die standardsprachliche Finalphase der individuellen Sprachentwicklung wird also durch eine ontogenetische Ausgleichsfolge organisch vorbereitet und erst durch die dominante Einführung der Bildungssprachvariante im Unterricht erreicht, jedoch noch bei weitem nicht im Grundschulalter vollendet.

7. Ontogenese der Minderheitenzweisprachigkeit

Die Ontogenese der spontanen Zweisprachigkeit dialektsprechender Minderheiten des Karpatenbeckens stellt eine viel komplexere psycholinguistische Erscheinung unter Verhältnissen monolingualisierungstendierter Zweisprachigkeitsdynamik der Gegenwart dar.

7.1. Die innerfamiliäre Sozialisation zweisprachiger Minderheitenkinder der Region erfolgt - dank dem vielerorts noch bestehenden Großfamilienrahmen - heute noch vorwiegend im Muttersprachdialekt. Die Zweitsprache spielt in dieser monolingual-muttersprachlichen Frühperiode der persönlichen Zweisprachigkeitsgeschichte infolge heutiger familiensoziologischer Umstände auch bei einem anderssprachigen Elternteil keine entscheidende Rolle (Györi-Nagy 1985c:131-138 bzw. 173-180).

Bei Kindern aus Minderheitengruppen mit Zweisprachigkeitstypen b) und c) kommt es jedoch zum ersten ontogenetischen Ausgleich dialektaler Familiensprachvarianten meist nicht mehr. Der muttersprachliche Variantenausgleichsprozeß bricht infolge der Staatssprachlichkeit bzw. undurchdachter Zweisprachigkeit von Krippe und Kindergarten kurz nach Beginn der außerfamiliären Sprachsozialisationsphase vor seiner ersten Entfaltung ab.

So bleiben auch seine wichtigsten psycholinguistischen Ergebnisse wie Ausbau des Variantenverständnisses oder die Ausweitung der mutter-

sprachlichen Basis sowie der Elastizität des Hörverstehens aus, welche jedoch zur Erreichung höherer Ausgleichsphasen der Muttersprachontogenese unbedingt nötig wären. Da aber nach Auslaufen der familiensprachlichen "Startkraft", keine weiteren muttersprachlichen Beschleunigungskräfte wirksam werden, tritt hier der enormen Tempobeschleunigung der monolingualen Sprachaneignung gegenüber ein zunehmender Dynamikverlust der individuellen Muttersprachentwicklung ein.

Hingegen erfolgt eine jähe Wende zur Zweitsprache. Die frühkindliche Muttersprachschicht wird jedoch nicht einfach nicht mehr fortgesetzt, sondern unorganisch von einem völlig neuen Zweitsprachenbestand überdeckt. Dies bedeutet also keine zweitsprachliche Neusozialisation mutterdialektaler Sprachschichten. Frühe Kognitionsbereiche bleiben weiterhin einsprachig - muttersprachdialektal - sozialisiert, über denen sich ebenfalls einsprachige, von nun an aber zweitsprachliche ontogenetische Sprachschichten ausbauen.

Letztere unterscheiden sich jedoch von den ersteren nicht nur der Sprach- sondern auch ihrer Kognitionsbereichszugehörigkeit sowie ihrem einprägungsstützenden emotionell-situativen Bindemittel nach. So ist die Staatssprache in Krippen und Kindergärten nicht nur "die einsetzende Zweitsprache". Sie ist vielmehr die Sprache altersmäßig dominanter Kognitionsbereiche, die Sprache neuer Verhaltens- und Selbstbehauptungsweisen sowie die von völlig neuartigen Spiel- und Kampferlebnissen in der Altersgemeinschaft, also die Erlebnissprache überhaupt.

Diesen Umstand zu betonen ist deswegen entscheidend, da die Gedächtnisspeicherung von Sprachkenntnissen immer in Form von Komplexkodes geschieht. Dies bedeutet, daß zum Sprachlichen verschiedene Begleitkodes wie Kognitionsbereichskode, Situationskode sowie ein damit eng zusammenhängender emotioneller Bindekode hinzugesellt werden (Györi-Nagy 1984c:68).

In verschiedenen Phasen der sprachlichen Ontogenese sind die Wichtigkeitsrangliste der Teilkodes bei der Einprägung sowie Aktualisierung der mitkodierte sprachlichen Elemente bzw. die Festigkeit der Einheit von Begleitkodes und sprachlichem Hauptkode innerhalb der Komplexkodes unterschiedlich.

Die Verbindung der Teilkodes mit dem sprachlichen Hauptkode erweist sich auf frühen Stufen der sprachlichen Ontogenese als besonders fest. Da genügt zur Aktualisierung der Sprachkomponenten solcher Komplex-

kodes kein rein sprachlicher Abruf. Sogar bei einsprachigen Kindern ist dazu oft die Rekonstruktion der Hauptelemente der Perzeptionssituation - also ein Komplexabruf - nötig. Deshalb erzählen auch monolinguale Kinder auf einfache Erwachsenenfragen hin so schwer von ihren Kindergarten-erlebnissen. In Spielsituationen jedoch, welche der Perzeptionssituation im Kindergarten ähnlich sind, tun sie es reichlich und oft unaufgefordert auch zu Hause.

Solche Beispiele der bilingualen Empirie erinnern den Zweisprachigkeitsforscher an die sprachontogenetische Bedeutung eines sogar in der monolingualen Spracherziehung unberücksichtigt gebliebenen Phänomens, das bei der zweisprachigen Ontogenese noch entscheidender ins Gewicht fällt. Es ist die außerordentlich starke perzeptive Situationsgebundenheit der Sprachproduktion, die dem Kind - zwar in abnehmendem Maße, jedoch fast im gesamten Vorschulalter - nicht erlaubt, sprachliche Neuerwerbungen in Situationen bzw. Themenkreisen, welche von der Perzeptionssituation sowie dem originellen Kontextthema wesentlich abweichen, genauso leicht zu aktualisieren, wie in perzeptionsähnlichen (Györi-Nagy 1986a:117). Durch wiederholte Perzeption derselben sprachlichen Elemente in wechselndem situativ-thematischem Kontext, ferner durch versuchende Redeerprobung in unterschiedlichen Domänen werden die ursprünglichen Kodeverbindungen schrittweise gelockert und letzten Endes die einprägungsstützenden Teilkodes vom sich verselbständigenden sprachlichen Hauptkode "geschält". So werden im Ergebnis einer gesunden Sprachentwicklung früher kognitiv/thematisch, emotionell-situativ gebundene Sprachmittel allmählich für alle Kognitionsbereiche frei verfügbar.

In unseren Zweisprachigkeitsfällen b) und c) wird die Lage dadurch erschwert, daß eine Rekonstruktion von Kindergartensituationen in der Minderheitenfamilie - zum Teil laut Gesetz der perzeptiven Situationsgebundenheit der Sprachproduktion - eine automatische Zweitsprachlichkeit des Kindes auslöst.

Die Zweitsprache wird von den Eltern als Erlebniserzählsprache instinktiv angenommen und damit zugleich in dieser Domäne auch innerhalb der Minderheitenfamilie bestärkt. Die unbewußt-sprachwahlpassive Elternreaktion hat ihre psycholinguistische Erklärung in der elterlichen Sprachgeschichte, handelt es sich doch um muttersprachvererbungspflichtig gewordene Nachkommen von "Sprachstillstandsgenerationen der Nachkriegszeit" (Nelde 1984:15). Wenn sie allerdings nach dem Grund des Wechsels

ihrer Kommunikationssprache gefragt werden, bekommt man auch eine "bewußte" Begründung: "Das Kind will nicht mehr in der Muttersprache antworten. Es hat sie verlernt."

Wie es aus dem obigen zu ersehen ist, stimmt diese innerfamiliäre Beurteilung vorerst noch bei weitem nicht. Da jedoch die beschriebenen psycholinguistischen Faktoren für die hauptsächlich immer noch "befragende", d.h. soziolinguistisch orientierte Forschung der Minderheitenzweisprachigkeit, somit aber zwangsläufig auch für die Minderheitensprachpädagogik unerkannt geblieben sind, konnte weder in Bildungsanstalten noch in der Familie kaum etwas gegen die Mutterspracherstörung verstecker Faktoren unternommen werden.

Das von außen her gesehen als inkonsequent erscheinende Sprachverhalten der Familie, welches ich als eine unbewußte psycholinguistische Konsequenz gewertet habe, tut sein übriges am Schicksal der Muttersprachbestände zweisprachiger Minderheitenkinder. Statt muttersprachlich nachsozialisiert zu werden, festigt sich die ausschließliche Zweitsprachlichkeit wichtiger Kognitionsbereiche, deren Zahl mit fortschreitendem Alter zunimmt. So wird zwischen den einseitig muttersprachlich bzw. den einseitig zweitsprachlich sozialisierten Kognitionsbereichen eine psycholinguistische Grenze gezogen, die immer schwerer und nur mit sehr charakteristischen sprachlichen Folgen zu durchdringen ist. Dabei fallen auch Durchdringungsrichtung (ob von der Muttersprache zur Zweitsprache oder von der Zweitsprache zur Muttersprache hin) sowie beanspruchte Fertigungsbereiche (ob perzeptive oder produktive) ins Gewicht.

Die erste Fixierung der Dominanz der Zweitsprache über der Muttersprache in einem thematischen Bereich führt in der Ontogenese der heutigen Minderheitenzweisprachigkeit einen Prozeß ein, der den Wechsel des Dominanzverhältnisses der zwei Sprachen von der Teildominanz in gewissen, später in den altersmäßig-kognitiv wichtigsten Domänen zur Gesamtdominanz der Zweitsprache vorantreibt.

Leider ist in der Forschung der Minderheitenzweisprachigkeit der Tatsache kaum Achtung geschenkt worden, daß die Dominanz nicht einfach nur die "stärkere Sprache" bedeutet. Die Dominanz ist als eine allgemeine psycholinguistische Vorrangstellung aufzufassen, die sowohl für die Ausbaumöglichkeiten der untergeordneten Sprache, als auch für die Steuerung der persönlichen Kognition ausschlaggebend ist.

Von den rein sprachlichen Ausbaumöglichkeiten der untergeordneten

Sprache her gesehen heißt es etwa, daß sowohl perzeptive als auch produktive Prozesse, die in ihr ablaufen, der ständigen Selektionswirkung der dominanten Sprache ausgesetzt sind. Dies hat in unserem Zweisprachigkeitsfall ein zweitsprachenabhängiges Verstehen in der muttersprachlichen Perzeption, sowie eine charakteristisch zweitsprachenaberrierte bilinguale Muttersprachvariante in der Muttersprachproduktion zur Folge, deren psycholinguistischen Charakteristika keineswegs im Sinne der einsprachigen Muttersprachontogenese in Richtung mutternationaler Standardsprache weisen (Györi-Nagy 1983:7).

Die Dominantensprachlichkeit kommt aber auch in kognitiven Funktionen einer Vorrangstellung gleich. Die individuelle Kognitionssteuerung und die kognitive Ertragsspeicherung wird nämlich prinzipiell in der dominanten Sprache abgewickelt.

Die mit dem Wechsel des Dominanzverhältnisses eingetretene Wende von der Muttersprache zur Zweitsprache ist also nicht nur eine Unterbrechung der normal begonnenen lektalen Kette der individuellen Sprachentwicklung. Die kognitionsorganisatorische Vorrangstellung wird von der bisher dominanten Sozialisationsprache an eine Zweitsprache abgetreten, deren bislang untergeordneter Bestand keineswegs die zum ersten ontogenetischen Ausgleich notwendige funktionale Integrität der nun in den Hintergrund tretenden Familiensprachvariante besitzt.

Schließlich bedeutet das nicht weniger, als daß ein ähnlicher Wechsel des Dominanzverhältnisses von der Muttersprache zur Zweitsprache sowohl sprachliche als auch kognitive Rückschläge für den Bilingualen hat, die sich mindestens in einer bedeutenden - oft mehrjährigen - Verlängerung des persönlichen Sprachenentwicklungsweges im Vergleich zum monolingualen auswirken. Anders formuliert heißt es, daß während die Muttersprachentwicklung eines mutternational-einsprachigen Kindes bis zum schulpflichtigen Alter alle Vorbereitungsstationen der lektalen Kette absolviert und die ontogenetische Standardvorstufe erreicht haben muß, kommt das bilinguale Minderheitenkind im Vergleichsalter nicht einmal zum vollen Ausbau seiner Dialektalphase, welche ja durch den Wechsel des Dominanzverhältnisses seiner Zweisprachigkeit ohnehin zweitsprachenverzerrt ist (Györi-Nagy 1986b:532).

Die auf diese Weise ohnehin komplizierte Sprachsituation von bilingualen Minderheiten wird durch die verfrühte Heranziehung der mutternationalen Standardsprache als Behelfsbrücke zur Rettung der rasch

schwindenden Muttersprachkompetenz nur weiter verkompliziert. Die ungewöhnliche Rapidität der Schwundprozesse erklärt sich auch damit, daß die heutige Zweisprachigkeit dialektsprechender Minderheiten im untersuchten Raum ein Vielfaktorensystem darstellt, zu dessen zuverlässiger Erforschung nicht einmal das verlässliche wissenschaftliche Arsenal und die zurfriedenstellenden Ansatzpunkte zur Verfügung stehen, von der fehlenden minderheitenpolitischen Eintracht in der Beurteilung der dialektalen Minderheitenzweisprachigkeit bzw. des Wertes von Minderheitendialekten für die Mutternationen gar nicht zu reden.

Psycholinguistisch kann allerdings von der Wirkung mutternationaler Standardsprachen auf dialektale Minderheitenzweisprachigkeitstypen mit Dominanzwechsel gesagt werden, daß sie mehrfach unorganisch und so selbst assimilationsfördernd ist.

Als vorrangige Aufgabe müßte meines Erachtens die kurzfristige Stabilisierung der Minderheitenzweisprachigkeit in der Region behandelt werden. Das könnte eventuell bedeuten, daß die Forschung die gegebenen Formen der Minderheitenzweisprachigkeit in einem dynamischen Modell ansatz und ihre Einzelfaktoren auf erst- bzw. zweitsprachlichen Dynamisierungswert genau prüft.

Während für mich die sprachliche Zugehörigkeit der Minderheitendialekte zu ihrer mutternationalen Sprachgemeinschaft und so auch die Notwendigkeit der Erhaltung psycholinguistisch möglicher Nähe zwischen ihnen keine Streitfrage darstellt, muß ich aufgrund meiner Forschungen auf die vielfach mißachtete, aber meiner Meinung nach entscheidende Wichtigkeit der muttersprachlichen Dialekte von Minderheiten bei einem erfolgsträchtigen organischen Versuch ihrer Zweisprachigkeitsstabilisierung hinweisen.

Minderheitendialekte - als Peripherialvarianten ihrer Sprachzentren - zeichnen sich nämlich durch einen hohen Grad an psycholinguistischer Zweitsprachentoleranz aus, die sich im Laufe jahrhundertelanger Koexistenz in ethnischen Kontaktzonen herausgeformt hat. Die Vorsicht eines Psycholinguisten läßt mich allerdings gleich hinzufügen, daß diese zweitsprachentoleranten Peripherialvarianten unter den Verhältnissen eines Mehrsprachigkeitsgefüges bei fester Muttersprachlichkeit entstanden sind, die nach ihrem Ausgeglichenheitsgrad zur eigenen Zentralvariante nicht verstehensstörend viele Ausgleichsstufen zurücklag. Diese psycholinguistische Entfernung ist jedoch durch die

jüngste kollektive Umkehr der Dominanzverhältnisse in der Zweisprachigkeit derselben peripheralsprachlichen Gemeinschaften wesentlich vergrößert worden.

Da jedoch infolge eines überall spürbaren Sprachhomogenisierungsdranges junger Staatsnationen des Donauraumes auch auf die Minderheiten ein Standarddruck der Staatssprache (Szépe 1984:324) lastet, treffen in ihrer Sprachwirklichkeit nicht nur in bilingualer Koexistenz bewährte, psycholinguistisch bereits aneinandergeschliffene Dialektalvarianten von ihren Mutter- und Zweitsprachen, sondern auch ihre monolingualen, d.h. an zweisprachige Verwendung nicht "psycholingualisierten" Standardvarianten aufeinander.

Im Falle der letzteren kann vorerst mehr von einer psycholinguistischen Konfrontation als einer friedlichen Sprachkoexistenz gesprochen werden, was eine weitere Verunsicherung der gesamtsprachlichen Basis nach sich zieht (Györi-Nagy 1987a:551-559).

8. Schlusstakt in der Hoffnung eines Auftaktes

Ein Politologe hat Minderheiten humorvoll-ernst als Gemeinschaften definiert, die über keine eigene Kriegsmarine verfügen. Ich meine, wenn sie weiterhin auch auf eine wirksame linguistische Küstenartillerie verzichten müssen, werden Minderheitensprachforschungen in unserer Region in absehbarer Zeit gegenstandslos sein.

Irodalom

- Bíró Z.: Beszéd és környezet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984.
- Bourdieu, P.: A beszédtevékenység gazdaságtana. 1-45. In: TK Műhely, IX. évf. 26. Budapest, 1978.
- Deréky P.: Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban. Integratio. Bécs, 1984.
- Gál, S.: Közelkép egy nyelvszigetről: A magyar nyelv helyzete Felsőőrben. 169-183. In: Hofer T. - Kisbán E. - Kaposvári Gy. (szerk.): A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. I. Magyar Néprajzi Társaság - Damjanich János Múzeum. Budapest - Szolnok, 1974.
- Győri-Nagy, S.: Ungarndeutsch. In: Neue Zeitung. Budapest, 31/1983. St.7.
- Győri-Nagy S.: Határmenti német-magyar kétnyelvűség. 59-71. In: Kővágó L. (szerk.): Nemzetiségi kutatások Magyarországon. MM Nemzetiségi Önálló Osztály, Budapest, 1984a.
- Győri-Nagy S.: A német ajkúak anyanyelv-átörökítésének óvodai problémái. 235-239. In: Óvodai Nevelés, 7-8. sz. 1984b.
- Győri-Nagy, S.: Probleme der Zweisprachigkeitsontogenese von Ungarndeutschen. 61-70. In: Germanistische Mitteilungen, Brüssel 20/1984c.
- Győri-Nagy, S.: Dynamisches Modell zur Minderheitensprachforschung im nordwestpannonischen Raum. 155-167. In: Nelde, P.H. (ed.): Methoden der Kontaktlinguistik/Methods in Contact Linguistic Research. Dümmler, Bonn, 1985a.
- Győri-Nagy S.: Analitikus jelenségek a magyar gyermeknyelvben. 342-348. In: Magyar Nyelv, 3. sz. 1985b.

- Győri-Nagy S.: Nyelvállapot és nemzetiségtudat Brennbergbánya németajkú lakossága körében. 113-205. In: Gyivicsán A. - Kozma M. - Győri-Nagy S. - Szász J.: A magyarországi nemzetiségek kulturális tudati jellemzői. Állami Gorkij Könyvtár/Művelődés-kutató Intézet, Budapest, 1985c.
- Győri-Nagy S.: A polilogus szakasz csapdái a Kárpát-medencei természetes kétnyelvű egyedfejlődésben. 113-122. In: Szalay L. (szerk.): Hungarológiai Napok, Szombathely, 1986a.
- Győri-Nagy S.: Nemzetiségi nyelvismeret - nemzetiségi olvasáskészség. 527-536. In: Pedagógiai Szemle, 6. sz. 1986b.
- Győri-Nagy, S.: Dinamika dvojezičnosti na Gornjem Seniku/Felsőszölnök. 539-561. In: Devetak, S. (Ravnj.): Madžari in slovensci. Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, 1987a.
- Győri-Nagy, S.: Basisgebundene Sprachprozesse bei der Aneignung einer Zweitsprache. 14-22. In: Deutschunterricht für Ungarn, Budapest, Nr. 1. 1987b.
- Hutterer, C.J.: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. 33-71. In: Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen. Beiträge von R. Grosse und C.J. Hutterer. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, Band 105, Heft 5. Akademie-Verlag, Berlin, 1961.
- Imre S.: A felsőőri nyelvjárás. Nyelvtudományi Értekezések, 72. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Kerčmar, J.: Dvojezično šolstvo - poslanstvo uspešnosti in sožitija/A kétnyelvű oktatás - az eredményesség és együttélés záloga. 33-57. In: Varga S. (szerk.): Ob 20-letnici dvojezičnega šolstva/A kétnyelvű oktatás 20 éve. Lendava/Lendva, 1979.

- Merki F.: A Horvát Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségi iskolahálózatának fejlődése 1968-1984. 63-107. In: Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv 6. Eszék, 1984.
- Nelde, P.H.: Deutsche Minderheiten und ihre Sprache in Europa. 1-20. In: Language Problems and Language Planning. 1/1984. University of Texas Press.
- Pregel, D. - Rickheit, G.: Der Wortschatz im Grundschulalter. Häufigkeitswörterbuch zum verbalen, substantivistischen und adjektivischen Wortgebrauch. Georg Olms Verlag, Hildesheim - Zürich - New York, 1987.
- Ruke-Dravina, V.: Gibt es Universalien in der Ammensprache? 3-16. In: Drachman, G. (Hrsg.): Akten des 1. Salzburger Kolloquiums über Kindersprache. TBL-Verlag Günter Narr. Tübingen, 1976.
- Sozan M.: Alsóór 1974-ben. Szociálanropológiai helyzetkép egy burgenlandi faluról. 159-168. In: Lásd mint Gál.
- Szépe Gy.: Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. 303-329. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Triber, L.: Magyarok Burgenlandban. In: Magyar Nemzet, 1987. ápr. 27. 5.
- Varga J.: A magyaroktatás gondjai és jövője Mariborban. In: Népújóság, 1987. nov. 27. 6. old.
- Vigotszkij, L.Sz.: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Wagner, K.R.: Die Sprechsprache des Kindes. I. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1974.

IV. szám, 1988. augusztus

KOVALCSIK KATALIN

HAZAI ÍRÁSOK A CIGÁNY NÉPZENÉRŐL

Az MTA Zenetudományi Intézete
1250 Budapest, Táncsics utca 7.

A tanulmány kissé kibővített változata annak az írásnak, amely a Cigánykutatásokat Koordináló Tudományos Tanács fölkérésére készült 1985-ben. A magyarországi cigányság népzenejével kapcsolatos szakirodalmat tekinti át a múlt század végétől napjainkig. Elsősorban két kérdésre keresi a választ: 1) mi volt az oka a cigány népzene kutatás gyakori megtorpanásainak; 2) a szakirodalomban miért nem tükröződnek megfelelően a helyszíni gyűjtések tapasztalatai? A tanulmány utolsó része az utóbbi évek tudományos eredményeit és a jelenlegi tudományos célkitűzéseket foglalja össze.

"Ha már egészen természetes folyamatnak kell tartanunk azt a tényt, hogy a szomszédos nyelvek egymást kölcsönösen befolyásolják (ez a folyamat sem az illető nyelvek szellemének nem árt, sem nem ok a megalázottság érzésére), - akkor ez a tétel még inkább érvényes a folklór termékeinek kölcsönös (sőt akár egyoldalú) cseréjére is. Nem volna szabad megfélekedni arról sem, hogy úgyszólván lehetetlenség, hogy a földkerekség néhány száz népe közül még a legkisebbnek is csupán őseredeti népdal-anyaga legyen! Ha aztán a kutatók kénytelenek a különféle népzeneekben jelentékenyebb kölcsönhatást, idegen hatást vagy idegen eredetet megállapítani, akkor bizony ezek a megállapítások e sok nép akárhányára nem lesznek valami kedvezők. Azt is meg kellene gondolni, hogy az ilyen "kedvezőtlen" megállapítások sem az alacsonyabbrendűség érzésére nem adnak okot, sem pedig arra nem alkalmasak, hogy politikailag kiaknázzák őket. Mert: ahol még él és virágzik a népdal a szó valódi értelmében, ott szó sem lehet meddő betű- és kottaszerinti átvételről, ott az átvett anyag többnyire mégiscsak megváltozik valamiképpen az új milieu következtében, mégiscsak kap valamilyen helyi, "nemzeti" jelleget, bárholnan származik is. Ami pedig a politikai kiaknázást illeti... igen, ahol a politika kezdődik, ott megszűnik a művészet és a tudomány, megszűnik a jog és belátás."

Bartók Béla: Népdalkutatás és nacionalizmus

A magyarországi cigány népzene kutatás eredményei egyelőre kevéssé tükröződnek a publikációkban. Ezideig nem született olyan összefoglaló mű, amelyből az érdeklődő elméleti értékű eredményekről értesülhetne, sem pedig olyan összefoglaló forráskiadvány, amelyből a dallamok megszólalásának megközelítően pontos leírásával és zenei típusokba sorolásával kaphatna képet népzenei stílusokról és dialektusokról. Ugyanakkor jelentős eredménynek számít, hogy a Zenetudományi Intézetben több tízezer dallamból álló, a világon egyedülálló cigány népzenei gyűjtemény halmozódott föl. Ez különösen azért fontos, mert a többi kelet-európai országban szinte semmilyen kutatás sem folyik, holott ezek egyikében-másikában a cigányság sokkal nagyobb számban él, mint nálunk. Az elvégzett kutatómunka valóban úttörő jelentőségű. A magyarországi cigány népzene gyűjtőinek meg kellett küzdeniük a felfedezők minden nehézségével: a cigány nyelvet csak a terepen sajátíthatták el

(szakkönyvek segítsége nélkül) és saját maguknak kellett feltérképezniük a cigányság különböző csoportjait, hiszen a segédtudományok (nyelvészet, néprajz) is a kutatás kezdetén álltak.

Cigány folklórral foglalkozó kutatások megindulásáról a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől beszélhetünk. Az akkori ciganisztika három híres személyisége, Herrmann Antal, Wlislöcki Henrik és Habsburg József főherceg közül az előbbi kettő volt az, aki az énekes népköltészetre is fordított figyelmet. Nekik köszönhetően ebből a korszakból jelentős számú szöveg- és néhány laikus dallamföljegyzés is maradt ránk. Bár munkásságuk értékét az alapvető zenei ismeretek hiányossága és az akkor népzenenek hitt, de valójában népies műzenéhez kötődő világnézetük csökkenti, publikációik igen értékesek számunkra, mivel jórészt ma már nem élő anyagot közölnek. Gyűjtéseiket az Ethnographia, az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn és a Journal of the Gypsy Lore Society című folyóiratokban tették közzé. Ilyen irányú tevékenységük eredményeit a Pallas Nagy Lexikona mellékletében közölte "A cigányok népköltészete és zenéje" című, Herrmann Antal által írt ismertetés summázza (1983).

Herrmann, aki mint magáról írja, "a hazai cigányok zenéjének tulajdonképpeni felfedezője", népköltészeti szövegek bemutatása után közli "fontos tételeit" a cigányok zenéjéről. Az a megállapítása, mely szerint a cigányzenészek külön-külön dalrepertoárral rendelkeznek saját környezetükben, illetve hivatásuk gyakorlásakor, még ma is érvényes a falusi cigány közösségekben élő zenészekre. Későbbi félreértések egyik forrásául szolgált, hogy a cigányok dalait a környező népekéivel azonosaknak mondja, s csupán az előadásmódban lát eredeti leleményt. Írásainak példáit megvizsgálva azonban észrevehetjük, hogy adatközlői a zenész cigány rétegből kerültek ki, így a hangszeren nem játszó cigány tömegek zenéjét kevésbé ismerhette. Ő is, mint oly sokan abban az időben, vitába száll Liszt Ferenc könyvével (1861) - amelyben a zeneszerző a cigányzenészeknek tudta be az egész magyar népies zenét - és kijelentette, hogy a cigányzenészek "megrontották és meghamisították" az igazi magyar zenét, és "semmiképp sem lehetnek valamilyen hazai nép zenéjének teremtfői".

A huszadik század elején Bartók Béla és Kodály Zoltán kutatásai nyomán hamarosan tisztázódott a magyar népzene ("paraszttzene") és a népies műzene ("cigányzene") körüli félreértés. Elérkezett az idő a

cigány népzene megismerésére is. Noha Bartóknak és Kodálynak csak kevés ideje maradt a cigány népzene gyűjtésére, programjukban a szomszéd- és rokonnépek népzenejének föltárása mellett ez is szerepelt. A cigány népzene kutatás mégsem zárkózott fel még napjainkban sem a magyar mellé, és ennek talán legfőbb oka az, hogy a cigány népzenevel foglalkozók már a kezdeti időszakban olyan kérdésekkel találkoztak, amelyekre az akkori magyar népzene tudomány nem adhatott megnyugtató választ. A legfontosabb, a kutatási hipotéziseket is befolyásoló kérdések a népzene fogalma köré csoportosultak.

A kelet-európai népzene kutatói a régen letelepedett, nemzeti keretek között élő parasztság zenei megnyilvánulásait vizsgálták. Ezeket az egyházi és a világi zenekultúra több évszázados egysége szabályozta. A parasztság régi zenéje bizonyos rétegeinek szívós megőrzését a szűkebb közösségen belüli és kívüli élet egyaránt megkívánta. Már a rendszeres kutatások korai szakaszában körvonalazni tudtak bizonyos történeti rétegeket, és ezekben különleges helyet foglaltak el azok a dallamok, amelyeket a legősbibbeknek tartottak. A kutatás célja sohasem volt "tisztán" tudományos: Bartók és Kodály, amikor elindultak a "nép közé", a múlt századi romantikusok, többek között Liszt Ferenc álmát valósították meg, aki bár pontosan látta a feladatot, mégis a felszíni jelenségekből ítélte, súlyosan csorbítva a magyarság nemzeti büszkeségét. Ezért korántsem csak arról volt szó, hogy két magyar zeneszerző meg akarta volna újítani zenei nyelvét: a kitartó propaganda, a népdalok feldolgozása, s ezzel zenei világának közelebb vitele az "úri" közönság ízléséhez, mind azt szolgálta, hogy a nemzeti büszkeség valós értékeken alapuljon. Kodály még megérhette, hogy a magyar és a rokonnépi népzene az általános iskolai énektanítás alapanyagát képezze, s hogy a magyarságnak még azon rétegei is jóérzéssel gondoljanak a népzeneire, akik őseinek talán sohasem volt ez az anyag a zenei anyanyelve. Ugyanakkor a "tisztá forrás" őrzői, a parasztok is megdicsőültek ebben a folyamatban. A népzene kutatók mindig a legnagyobb tisztelet hangján nyilatkoztak róluk, s később is, amikor a népi írók tevékenysége nyomán felszínre kerültek bizonyos negatív jelenségek, ezeket mindig a nyomor és a társadalmi elnyomás hatásaival magyarázták. Kodály például 1906 és 1910 között vezetett jegyzetfüzetében hol írtózva, hol mulatva írt adaközlői erkölcstelen életmódjáról, durvaságáról, s tapasztalatait így foglalta össze: "Iszapban terem a gyöngy". Ezek a megfigyelések azonban nem

kerültek a nyilvánosság elé, a jegyzetfüzetet 1983-ban publikálták, kis példányszámban, facsimile kiadásban.¹

A harmincas évek végén - a magyar kutatások eredményeiből kiindulva - a cigány népzene-kutatással foglalkozók azt tekintették feladatuknak, hogy önálló cigány népzene létét (vagy nem létét) bizonyítsák. Úgy gondolták, hogy a cigány népzene létezésének bizonyítéka az lenne, ha egyértelműen kimutatható egy ősi zenei réteg, egy mag vagy csíra, amelyből a kortársi népzene fölfejlhető szálakon kialakult. E gondolkodási sémát erősítette az a téves elképzelés is, mely szerint a népzene ugyanúgy változik, mint a nyelv, tehát kellő elmélyedés után megtalálható a legősibb kezdemény. Feltételezték, hogy a cigány nyelv indiai eredetének bizonyítása után várható, hogy a népzeneben is indiai eredetre utaló vonásokat találnak. (Természetesen azt is tisztázni kellene, hogy mit értettek akkoriban "indiai" zenén. Mivel a földrésznyi terület népeinek népzenei kevésbé voltak ismeretesek, gyaníthatóan a kötött hangkészleten alapuló ragákból és a kötött ritmikájú talákból épíkező műzenere gondolhattak. Ez annál inkább valószínű, mivel a mostani balkáni cigány népzene-kutatók, akiknek egyelőre szintén gondot okoz a népzene és a műzene szétválasztása, előszeretettel hasonlítják össze a cigány dallamok hangsorait a ragákkal.)

A rosszul megfogalmazott feladatból hibás kutatási hipotézis következett (például kezdetben tudatosan cigány egynyelvű közösségeket kerestek), s így értékelhetetlen eredmények születtek (erről Csenki Imre és Hajdú András vitája kapcsán még szólunk). Valójában a cigányság népzeneje nem parasztzene, következésképp parasztzeneként vizsgálni nem lehet. A cigányság életformája évszázadok óta különbözik a környező, régóta egyhelyben lakó népektől, de sok Európán kívül élő népéhez hasonló. A törzsi-nemzetségi csoportokban vándorló cigányok nem kerültek erős egyházi befolyás alá, ez tehát zenekultúrájukat sem szabályozta. Ősi, animisztikus világképük sem alkotott olyan szigorú rendszert, amely a zenei továbbörökítést erősen befolyásolta volna. Hasonlóképpen, a gazdasági munkamegosztásban elfoglalt helyük is más volt, mint a parasztságé: periférikus szolgáltató szerepre kényszerültek. Ehhez

1) Sz. Farkas M. szerk. (é.n.), Voyage en Hongrie. Kodály Zoltán jegyzetfüzete 1906-1910. Budapest. A cigány népzenei tárgyú írások adatai az irodalomjegyzékben olvashatók.

tartozik a zenei szolgáltatás is. A hivatásos és alkalmi balladamonddók, az ünnepek köré csoportosuló népszokások zenés szolgáltatói éppen úgy közülük kerültek ki, mint a hangszeres zenészek, akik az igények szerint játszották, tanulták meg és alakították a környező népek nép- és műzenéit. Foglalkozásaikból és életmódjukból következően a teljes cigány egynyelvűség elképzelhetetlen, éppen ezért a környező népek zenei hatásait is könnyebben befogadták, mint a zárt, egynyelvű közösségek.

A cigány népzene nem tudott tehát "megfelelni" az elvárásoknak, és ezért a kezdeti lelkesedés hamar ellankadt. Bár a harmincas évek végétől kisebb-nagyobb megszakításokkal folyt a cigány népzene gyűjtés, hivatásos kutatóként mindig csak egy-egy személy szerepelt. A nem egy emberre méretezett feladat a szakemberek gyors kifulladását eredményezte, amelyet az anyagi és erkölcsi támogatás hiánya is meggyorsított. Az a lehetetlen helyzet állt elő, hogy hiába volt például egy cigány népdal varázsosán szép, mivel nem különbözött gyökeresen a környező népek dallamaitól, csak értéktelen "utánzatnak" minősült. A kulturális termékek azután "minősítették" azt a népet is, amely - a többiekkel ellentétben - "nem volt képes" megőrizni ősi hagyományait és - természetesen - a kutatókat is. A cigányságnak nem adatott meg az a lehetőség, hogy a "tisza forrás" őrzőjeként piedesztálra emelkedjék, így a kutatás kiszolgáltatottjává vált. Mivel kultúrája "rendellenes" volt, egészében véve "rendellenesnek" kellett lennie. Már a kutatás kezdetén megindult az a folyamat, amely sajnos, még napjainkban is tart, hogy tudományos cikkek ürügyén kerültek bemutatásra az adatközlők emberi gyarlóságai. A cigány népzene (és kultúra) kutatója pedig nem csak egy jól felkészült szakember, akinek éppen az a foglalkozása, hogy cigány népi hagyományokat gyűjt. Ő az a különleges lény, aki a "nehéz körülmények" ellenére hősiiesen teljesíti feladatát a tiszta tudományosság érdekében. A valóságban azonban a kutató csak vizsgálatainak tárgyával, jelen esetben a "néppel" együtt válhat igazán nagygyá. Ezért, amíg tartja magát az a felfogás, hogy a cigányok kultúrájának "iszapjában" nem igazgyöngy, csak amolyan ócska üvegyöngy "terem", a kutató hiába bizonygatja "hősiességét": a legjobb esetben is csupán kissé nevetséges idealistának tartják.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az utóbbi négy-öt évtizedben csak néhány rövidebb írás jelent meg a cigány népzeneiről, azok is a szélesebb érdeklődésre nem számítható szaklapokban. Ezen kívül három

kisebb "népszerű" dalgyűjtemény, illetve három hanglemezt jutott el a nagyközönséghez. A laikus érdeklődő általában megszokta, hogy csak hosszabb kutatómunkák eredményeit ismertetik népszerű stílusban, és eszébe sem jut, hogy azokban szakmai hibát keressen, hiszen feltételezhető, hogy a szerző szakterületén tekintélynek számít, s álláspontját a szakmai közönség ismeri és többé-kevésbé elfogadta. Természetesen előfordul, hogy az új kutatási eredmények rögtön népszerű formában jelennek meg, de ilyenkor a szerző, szakmai bírálóra is számítva, kellőképpen alátámasztja állításait. Az említett népszerűsítő publikációkat azonban nem előzték meg alapos szakcikkek és általában nem is követték a véleményeket tisztázó szakmai viták.

Századunk cigány népzene-kutatói közül az 1939-44 között gyűjtő Csenki Imre és Csenki Sándor, az 1953-56 között gyűjtő Hajdú András, majd az ötvenes évek végétől 1983-ban bekövetkezett haláláig gyűjtő Víg Rudolf; a néptánc-kutatók közül pedig Martin György írásait vizsgáljuk. Kitérünk a magyar népzene-kutatóinak témánkat érintő tevékenységére is. A publikációkat két szempont alapján mutatjuk be: 1) Közültek-e fontos új tudományos eredményt és érvényes-e ez ma? 2) Van-e zenei és/vagy egyéb folklorisztikai szempontból forrásértékük?

A cigány népzene rendszeres gyűjtését a Csenki testvérek, Imre és Sándor kezdték meg. Eredményeiről először 1943-ban, a "Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között" című cikkükben számoltak be. A múlt századi publikációk, illetve Bartók és Kodály munkásságának bemutatása után beszélnek gyűjtésük megkezdésének indítékairól. "A cigányoknál, különösen Magyarországon, két szempontból fontos a gyűjtés: 1. mert az a magyar népzene-kutatás kiegészítő része, 2. mert világosságot kell deríteni a romantika kátyújába rekedt cigány népzene-re." (344-345.)

A Csenki testvérek gyűjtőmunkája kétségtelenül nagyon eredményes volt. A cikk megírásáig mintegy 600 dallamot jegyeztek föl, illetve vettek részben fonográfra, főleg a zenész cigányoknál jóval archaikusabb körülmények között élő oláh cigányoktól. Csenki Sándort a terepen elsajátított cigány nyelvtudása, Csenki Imrét pedig zenei képzettsége és tájékozottsága a korabeli népzene-kutatásban tette alkalmassá a feladatra. Korrekt beszámolójukban először írják le a magyar népzenei anyagban ismeretlen, cigány többszólamú vokális tánczenét és annak hangszerutánzó jellegét. Az anyag összetételéről megállapítják, hogy "kétharmad része magyar vagy magyar népdal cigány változata. Vannak elsősorban

cigánynyelven, kisebb számban magyar, román, és román cigány-magyar keveréknyelven előadott dallamok." (345.)

Csenki Sándor halála után (1945) Csenki Imre már csak alkalmilag gyűjtött. Az 1939-44 közötti gyűjtemény egy részét három különböző jellegű kiadványban publikálta. Az első a "Bazsarózsa. 99 cigány népdal" című népszerű kiadás 1955-ben. A könyvecske rövid bevezetőjében megállapítja, hogy "A népi cigányság meg van győződve arról, hogy dalai - az itt közölt dalok - eredeti cigánynóták. Legtöbb esetben azonban csak szövegük cigány (sokszor még az sem), dallamuk azonban nagyrészt magyar, vagy magyar népdal cigányosan elváltoztatott variánsa, kisebb mennyiségben a Kárpát medence valamely nemzetiségétől való átvétel. Vannak olyanok is, melyek az említett népek népzenejétől különböznek. Ezekről feltehető, hogy cigánydalok." (4.) Gondolatmenetét később sem támasztja alá tényekkel és magyarázatokkal (például nem közli, hogy melyek lennének az igazi "cigánydalok"), hanem a következő végkövetkeztetést vonja le: "Kiegészítő gyűjtések, és az anyag végleges rendszerezése, külföldi gyűjtésekkel és főleg az indiai zenével való összehasonlítás után talán fény derül a cigány népzene ma még teljesen megoldatalan kérdéseire." (5.) Ez a felfogás tulajdonképpen kevésbé lép túl Herrmann állításain. Bár feltehető, hogy a külföldi kutatások tapasztalatai akkoriban nem igazán jutottak el a magyar kutatókhoz, és az akkor már 10 éve halott Bartók "Zene és faji tisztaság", illetve "Népdalkutatás és nacionalizmus" című cikkei² sem forogtak közkezen, nem feltétlenül szükséges tudományos gondolkodás annak belátására, hogy valamely kulturális képződmény régebbi vagy újabb volta nem lehet önmagában értékmérő. A kötet napjainkig több kiadást megért - változatlan formában.

Csenkiék gyűjteményének második publikációja 1977-ben jelent meg "Cigány népdalok és táncok" címen. A 69 cigány táncdallamot tartalmazó két füzet reprezentatív válogatás, korrekt forrásközlő munka.

A harmadik forrásközlő publikáció, a "Cigány népballadák és keservesek" 1980-ban jelent meg. Íz balladát mutat be, amelyek többségének azóta sem került elő változata Magyarországon, és tizennyolc "keservest" vagy ahogy a cigányok nevezték: loki djilit (lassú dal). Az

2) Szöllősy András szerk. (1956), Bartók Béla válogatott írásai. Budapest, 174-177. és 178-188.

anyag nagy része Püspökladányból való.³

Csenki első gyűjteményének megjelenésekor tűnik föl két fiatal kutató, Hajdú András és Vekerdí József, akik részben közösen, részben külön, rendszeresen gyűjtenek. Hajdú, aki 1953-56 között több mint ezer - sajnos ma is publikálatlan és részben hozzáférhetetlen - dallamot jegyzett le, vitacikket írt Csenki könyvéről és nézeteiről (1955). A szenvedélyes hangú írásban - a cigány népzene kutatás történetében először - megpróbálja pontosan körülírni a "két eredeti cigánynak tűnő típust" (azaz műfajt), a lassú dalt és a táncdalt (khelimaski djili), amely a hagyományörző oláh cigányok népzenejének csaknem teljes anyagát magában foglalja. Ezzel egyben cáfolja Csenki véleményét, aki a dallamokat egyenként vizsgálva nem ismerte föl a közös stílusjegyeket, illetve nem tulajdonított különösebb jelentőséget azoknak. Csenki hasonló stílusú válaszában az idézett cigány népdalok magyar megfelelőit igyekszik kimutatni (1955). Hajdú vitazáró válaszában arra a megállapításra jut, hogy Csenki - helytelenül - különböző dallamcsaládokban akar közös lényegi jegyeket kimutatni. Cikkében újabb nagyjelentőségű megállapítást tesz, közelebb jutva a cigány népzene mibenlétének megfogalmazásához. Az eddig megjelent írásokban ugyanis gyakran beszéltek "cigányos"

3) A kötet anyagát Vekerdí József válogatta és látta el jegyzetekkel. Általában népzenevel kapcsolatos kérdésekről alkotott véleménye (például a cigány népdalok sorszerkezetéről, előadási sajátosságairól) zenetudományi szempontból sajnálatos tévedés, a korszerű szakmai tájékozottság hiányát tükrözi. Ugyanez vonatkozik a cigány népköltészetéről szóló elemzéseire is. Vekerdit hatalmas szépirodalmi műveltsége kevésbé segíti a cigány népköltészet helyes megítélésében. A dalszövegeket tartalmi asszociációk sorának fogja föl és nem veszi észre más módon szervezett belső összefüggéseiket. Ezen összefüggések és a cigányok formális-jelképes beszédének föltárása napjaink kutatásainak részét képezik (ld. Stewart, M. 1987, és Kovalcsik K. 1987.) Ugyanezen okból nem tudja elképzelni, hogy az általa magasrendű műfajnak tartott ballada a cigányoknál valaha is meghonosodhatott. Erre a magyarországi szórványos adatokból következtet, s e balladákat "egyedi alkotásoknak" tartja, amelyek "csak ismeretlen költőjük szűkebb körében voltak ismeretesek, s hamarosan kihaltak" (79.). Valójában a kelet- és déleurópai tapasztalatok azt mutatják, hogy megfelelő kulturális környezetben ez a műfaj is szívósan él a cigányoknál (Kovalcsik K. 1984., 1986.). Ebben az esetben a tájékozottság hiánya és a hamis prekonceptió miatt került tévedésbe. Minderről csak azért kell szólni, mert a közkezen forgó népszerű kiadványokban, folyóiratcikkekben és cigány népköltészeti publikációiban igen gyakran szakemberek által ellenőrizetlenül érvényesül véleménye.

előadásról, a dallamok "elcigányosodásáról". "Mihez cigányosodnak ezek a dalok?" - teszi fel a kérdést. Válaszában megfogalmazza, hogy "vagy az egész dallamfajta jövevény, ... vagy pedig az egészet cigánynak kell tartanunk, még ha számos átvett dallam került is belé" (1956). Hajdú, aki akkor, fiatal korára való tekintettel, elsősorban jó érzékéről tett tanubizonyosságot, valóban a lényegre tapintott azzal, hogy a cigány népdalokat elhatárolta zenei környezetüktől. Nagyfokú stílusegységük megállapításával és a két énekfajta lényegi jegyeinek leírásával a cigány népzene kutatás elméleti alapjait rakta le.

Hajdú András 1956-tól külföldön él. A Párizs környéki kelderási cigányok népzenejének gyűjtésével és publikálásával tovább gazdagította a cigányok népzenejéről való ismereteinket (1964). A magyarországi anyagról még két hosszabb cikket írt, az egyiket a zenei jellemzőkről (1958), a másikat a dalok költészetéről (1962). "A magyarországi cigányok és zenéjük" című, elsőként említett cikkében vázlatosan ismerteti a Magyarországon élő cigány etnikai csoportokat, majd bővített, újra átgondolt formában jellemzi az oláh cigányság népzenejének (már említett) két műfaját. A tanulmányban bőséges kottaanyagot mutatja be elgondolásait. "A cigányfolklor" című írása szövegelemzéseket tartalmaz, amelyek a cigány népköltészetnek nem csak beható ismeretéről, hanem nagyfokú megértéséről is tanuskodnak.

1954 végétől a Népművészeti Intézet Néprajzi Osztályának fiatal szakemberei monografikus táncgyűjtést végeztek Szabolcs-Szatmár megyében. A magyar néptáncok mellett nagy számban vettek fel cigány párostáncokat és cigány botoló táncot, kísérezenejükkel együtt. A gyűjtés eredményeiről Martin György és Pesovár Ernő számolt be 1958-ban. A cikkben részletesen tárgyalják a különböző tánczenei kísérettípusokat és megállapítják a táncdallamok zenei jellegzetességeit. Először tudósítanak a "bot alá való" nótákról, melyek számukra zeneileg a legarchaikusabbaknak látszottak. Zenei elemzésük a táncokról elmondottakkal azonosan magas színvonalú.

A csoport jó néhány munkatársa, köztük a cikk szerzői, később a mai Zenetudományi Intézetben folytatták munkájukat. A cigánytáncok és zenéjük iránti érdeklődésük továbbra is megmaradt. Kevesen tudják, hogy éppen a táncszakemberek tárták föl legalaposabban a cigány népzenei hagyományok nagy részét. Tapasztalati tényekből kiindulva, nagy nemzetközi anyagismerettel kutatták és publikálták eredményeiket. Martin

György külön cikkben foglalkozott a botoló nótával (1968), kimutatva a régi európai tánczene ún. proporciós gyakorlatával⁴ való rokonságát. A Magyar Néprajzi Lexikonban írt szócikkei a cigány népi tánczenéről és annak előadási jellegzetességeiről saját megfigyelésein alapuló, pontos összefoglalók. Legutolsó összefoglaló cikkében (1980) fölhívja a figyelmet a cigánykutatás jelentőségére, amely a cigányok kelet-európai kultúra-közvetítő szerepéből következően a befogadó népek ügye is. A kelet-európai cigány táncstílusokról, tánc típusokról tett megállapításai a népzene kutatók számára is tanulságosak: nem átvételről kell beszélnünk, hiszen a cigányok a több évszázados együttélés során nem csak átvették, hanem "sajátos, alkotó módon formálták magukévá" a különböző elemeket (73).

Nem sokkal a néptáncszakemberek kutatásainak megkezdése után a cigány népzene gyűjtésnek újra akadt specialistája Víg Rudolf személyében, aki hamarosan a cigány népzene kutatás legismertebb egyéniségévé vált. Szerteágazó gyűjtőmunkáján kívül Magyarországon három (ebből az utolsó posztumusként jelent meg 1984-ben), Japánban pedig két hangplemez anyagát válogatta össze a magyarországi cigány népdalok általa gyűjtött legszebb darabjaiból. Egyetlen, magyar és angol nyelven is megjelent tudományos publikációjában Kodály és Bartók cigány népdalgyűjteményét tette közzé facsimile kiadásban (1974). A cikk tartalmazza Kodály megjegyzéseit az egyes dalokról, a végén pedig a szerző elemzését a közölt anyag és a publikálatlan gyűjtések zenei kapcsolatairól. Tudományos értékű publikációnak számítható az első két hangplemez mellé írt kísérőszövege (1976). A körültekintő összefoglalásban utal elődei elképzeléseire, a múlt század kritikátlan rajongására a cigányzene iránt és ennek századunkban mutatkozó ellentétére: a cigány hagyományok létezésének tagadására, kétségbevonására. Bartók elvei szerint adja meg a cigány népzene definícióját, mely szerint "Tágabb értelemben hozzá tartozik minden olyan dal - eredetétől függetlenül -, amelyet hagyományukba illesztettek, 'sokan sokáig' énekeltek. Szűkebb értelemben pedig azok a dalok képezik a cigány népzeneét, (...) amelyek általuk kialakított egységes stílushoz tartoznak, bizonyos stílusegységet mutatnak és leginkább különböznek a környező népek zenéjétől."

4) A proporció az európai késő középkor és a reneszánsz jellegzetes tánczenei gyakorlata, amelyben a két egymást követő - lassú és friss - táncrészhez egyazon, de metrikailag különböző dallam járult.

Mielőtt elemzésünk végére érnének és napjaink feladatairól számolnánk be, meg kell említenünk, hogy a magyar népzene kutatói, ha nem is módszeresen, de alkalmilag cigány népdalokat is gyűjtöttek. Víg Rudolf és mások hangfelvételeinek megismerésével részleges tájékozottságot nyerhettek a cigányok népzenejéről. Cigány népzeneire való utalást sokféle tanulmányban olvashatunk: zenei monográfiában,⁵ népzenei gyűjteményekben,⁶ összefoglaló művekben,⁷ a magyar népi hangszerek ismertetésénél⁸ és az ún. cigányzenével kapcsolatban⁹ is. Különösen a hangszeres népzene kutatóit foglalkoztatja a cigány népzene és a magyar hangszeres - és az ettől természetesen elválaszthatatlan vokális - népzene kapcsolata.¹⁰ Elemzéseik és adalékaik sok hasznos ismeretet adnak a cigány népzenevel foglalkozóknak.

Napjaink feladatai

Napjainkban a cigány népzene kutatója kettős szorításban van: egyfelől igen fontos a tudományos eredmények gyors publikálása, másfelől viszont sürget az idő a hagyomány legrövidebb időn belül történő összegyűjtésére, hiszen a cigány népzene, noha jóval túlélte a környező népekéit, egyes területeken már alig föllelhető. Az élőbb hagyományú vidékeken is gyors ütemben változik, s ennek egyes fázisairól is tudnunk kell. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy nem összpontosíthatunk kizárólag Magyarországra. A legutóbbi időkig vándorló, nagy területeket bejáró cigány csoportok népzenejének az itteni anyag csak egy vékony szeletét jelenti, ezért súlyos szakmai hiba akár a népzene múltjára, akár egészére

5) Vargyas L. (1941), Áj falu zenei élete. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest.

6) Ráduly J. (1975), Kibédi népballadák. Bukarest.

7) Vargyas L. (1976), A magyar népballada és Európa. Budapest.

8) Sárosi B. (1973), Magyar népi hangszerek. Ének-zene szakköri füzetek 1. Budapest.

9) Sárosi B. (1971), Cigányzene... Budapest.

10) Legutóbb: Tari L. (1985) A jaj-nóta kérdés. Magyar Zene 2: 148-200.

vonatkozóan ebből messzemenő következtetéseket levonni. Dolgunkat igen megnehezíti a kelet-európai országokban tapasztalható ezirányú közömbösség, ezért - lehetőség szerint - minél többet kell gyűjtenünk külföldön is.

A magam kutatásaival hozzákezdtem a kelet-európai országokban élő cigányok népzenejének feltérképezéséhez. Ennek első eredményei már megmutatkoztak: hozzávetőleges kép alakult ki több kelet-európai cigány népzenei dialektusról. Kiderült, hogy a hazai cigányok tánczenéjének előadásmódja több szempontból is szoros rokonságot mutat a balkáni cigányokéval, tehát valószínűnek tűnik, hogy a magyarországi cigányok ezt a balkáni-keleti előadásmódot őrzik. Az eltérő környezetben élő cigány csoportok dallamait vizsgálva bebizonyosodott, hogy a cigányok népzenei használata sem "rendellenes", azaz nem "cserélgetik" a zenei anyagot, amelyet szomszédaiktól hallottak: az új hatások a meglévő anyagot kezdik átalakítani, s egy idő után - természetesen - olyan új minőségek jönnek így létre, amelyekben a korábbi fontos vonások egy része akár teljesen elhomályosulhat. Ily módon alakult és alakul ki a világon az összes zenei stílus, s erre érzett rá Hajdú András és Víg Rudolf is, amikor a közös stíluson (ma így mondanánk: stílusegységen) belül kereste az eltérő, sokszor már nem is fölismerhető dallamfajtaikat.

A cigány népzenei anyag bemutatására "Európai cigány népzene" címen sorozatot indítottunk a Zenetudományi Intézetben. Ennek első, 1985 végén megjelent kötete egy jól körülhatárolható és földolgozott területet, a magyarországi lovári cigányokkal azonos nyelvű és azonos népzenei dialektushoz tartozó, Szlovákiában élő csoport népdalanyagát mutatja be. Ez a kitekintés serkentően hathat a külföldi kutatókra is. További terveink között szerepel a magyarországi cigány csoportok népzenei dialektusainak bemutatása, valamint a Zenetudományi Intézet archívumában halmozódó legfrissebben gyűjtött külföldi anyag rendszerezett publikálása. Ha a következő években enyhülne a krónikus pénz- és szakemberhiány, idővel elkészülhetnének a régen várt monografikus és összefoglaló jellegű művek is. Csak remélni lehet, hogy ezekkel majd sikerül megadnia a tudománynak azt a megbecsülést a cigányság kultúrája iránt, amit korábban megtagadott tőle, s végre a cigányok is jogosan büszkéek lehetnek sajátos hagyományaikra.

- Csenki I. (1955), A cigány népzeneről. Új Zenei Szemle 12: 23-26.
- Csenki I. és S. (1943), Népdalgyűjtés a magyarországi cigányok között.
In: Gunda B. (szerk.) Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 342-362.
- Csenki I. és S. (1955), Bazsarózsa. 99 cigány népdal. Budapest, Zeneműkiadó.
- Csenki I. és S. (1977), Cigány népdalok és táncok I-II. Budapest, Zeneműkiadó.
- Csenki I. és S. (1980), Cigány népballadák és keservesek. Budapest, Európa.
- Hajdú A. (1955), Van-e cigány népzene? Hozzászólás a Bazsarózsa c. gyűjteményhez. Új Zenei Szemle 10: 20-25.
- Hajdú A. (1956), Még néhány szó a cigány népzeneről. Új Zenei Szemle 1: 25-28.
- Hajdú A. (1958), Les Tsiganes de Hongrie et leur musique. Études Tsiganes No.1.
- Hajdú A. (1962), Le folklore Tsigane. Études Tsiganes No.1-2: 1-33.
- Hajdú A. (1964), La loki djili des Tsiganes Kelderas. Arts et traditions populaires XII. Paris, 139-177.
- Herrmann A. (1893), A cigányok népköltészete és zenéje. In: A Pallas Nagy Lexikona. IV. kötet. Külön melléklet a 360-364. lapon lévő "cigány nyelv" és "cigányok" cikkhez. Budapest, XXXIII-XXXIX.
- Kovalcsik K. (1984), Vázlat a bulgáriai cigányokról. Zenetudományi dolgozatok 209-233.
- Kovalcsik K. (1985), Szlovákiai oláh-cigány népdalok. In: Európai cigány népzene I. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet.
- Kovalcsik K. (1986), Népzene vagy műzene? Egy régi vita - jugoszláviai cigány környezetben. Zenetudományi dolgozatok 163-188.
- Kovalcsik K. (1987), Egyéni életsorsokat elbeszélő cigány lassú dalok. Zenetudományi dolgozatok 239-257.
- Liszt F. (1861), A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon. Pest.
- Martin Gy. (1968), A botoló nőta. Proporcio gyakorlat nyomai a magyar néptáncban és népi tánczenében. In: Bónis F. (szerk.) Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Budapest, 201-221.
- Martin Gy. (1980), A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai

- népek tánckultúrájában. Zenetudományi dolgozatok 67-74.
- Martin Gy. - Pesovár E. (1958), A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. Ethnographia LXIX. 424-436.
- Stewart, M. (1987), "Igaz beszéd" - avagy miért énekelnek az oláh cigányok? Valóság 1: 49-64.
- Víg R. (1974), Cigány népdalok Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtéséből. In: Vargyas L. (szerk.) Népzene és Zenetörténet II. 149-200.; Gypsy Folk Songs from the Béla Bartók and Zoltán Kodály Collections. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 16: 89-131.
- Víg R. (1976), Magyarországi cigány népdalok. SLPX 18028-29. (A hanglemez kísérszövege.)

MOLNÁR ILONA
A "NYELVI VILÁGKÉPRŐL"

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A nyelvi világkép kifejezés mint két ismert fogalom kapcsolata egy reális objektumot definiál. Ennek megismerésére akkor van lehetőség, ha a "nyelvi világkép" "állításai" rekonstruálhatók és összevethetők valamely igaznak tartott ismeretrendszerrel (optimálisan az érvényes tudományos világképpel). A szerző úgy véli, mindkét feltétel elérhető. A szerző szerint pl. az igéből és argumentumaiból álló szerkezetek tartalmaznak világképi értékű minősítéseket a valóságról, s ezek elvileg összevethetők a dialektikus materializmus egyes ontológiai tételeivel. A dolgozat 3. fejezete konkrét lépéseket tesz egy ilyen összevetés irányában. Már az első felmérések arra mutatnak, hogy a nyelv antropocentrizmusa kiterjedtebb és sokrétűbb a köztudottnál; pl. a társadalmi lét elemzettsége a mindennapi nyelv által nagyobb, mint a fizikai és a biológiai lét elemzettsége. A dolgozat 1. és 2. fejezete fogalmi-terminológiai, tudománytörténeti és módszertani előkészítés a nyelvi adatok vizsgálatához.

1. A fogalom és a probléma

Van-e nyelvi - a nyelvi rendszer(ek)ben foglalt, az egyes nyelvekre jellemző - világkép? Több, olyan megfontolás, amely a nyelvi világkép kifejezésnek inkább összetevők szerinti jelentését, mint (Herderig visszavezetett) nyelvfilozófiai múltját helyezi előtérbe, az i g e n l ő választ vonja maga után; legalábbis a következő gondolatsor: a) bármely, természetes nyelv társadalmilag rögzített jelentéskészlete - a grammatikai és a lexikalizált jelentések együttese - információs bázist képez a társadalom tagja számára a valóságról; b) e jelentésvilág időbeli jellemzői (az elemek tartóssága, a változások tempója stb.) nem felelnek meg semelyik más információfeldolgozó rendszer folyamatainak (pl. nem esnek egybe a tudományfejlődés lépéseivel, az individuális tanulás-művelődés szakaszaival, ütemével stb.), hanem c) sajátosan nyelvek (ami itt azt a kutatási tapasztalatot fedi, hogy bár a jelentérendszer időviszonyai széleskörűen összefüggnek nyelven kívüli tényezőkkel, a magyarázatukra tett kísérlet számára kulcsfontosságú a nyelvi rendszertől és funkcióktól való való függés feltárása). Mindez együttvéve ugyanis azt eredményezi, hogy a nyelvi rendszer a kognitív tapasztalat sajátos gondolati rendezését nyújtja használóinak.¹

Vegyük figyelembe: az említett időbeli inkongruenciák - ténylegesen főleg a grammatikai jelentések rendkívüli tartóssága - már önmagában azt jelenti, hogy még ha csupa olyan fogalmat hordozna is a grammatikai szerkezet és a szókincs, amely legalább valaha a tárgyi ismeretek vagy a hiedelmek része volt, s a nyelv sajátossága pusztán a tudáselemek sajátos tartamú konzerválásában állna, a társadalomban akkor is bármely időpontban használatban volnának olyan információk a

1) Az a)-c) megállapítások általánosan elfogadottak vagy legalábbis összhangban vannak az idevágó kutatási eredményekkel és megfigyelésekkel. Egyebek között a gondolkodási folyamatok és a nyelvi tevékenység közötti megfelelések vizsgálatának mind filozófiai, mind pszichológiai összegzése pl. Nyíri (1972) és Pléh (1981) szerint a b)-re mutat. A legproblematisabb c) ponthoz vö. pl. a glottokronológiai módszer alkalmazásának tanulságait, ld. Róna-Tas (1987), 243-251. - A fentiek értelmében nem részei a nyelvi világképnek a beszélők által a világról tett - a n y e l v v e l, de nem a n y e l v b e n kifejezett - állítások. Továbbá valószínűleg ugyancsak nem sorolhatjuk a nyelvi világkép fogalma alá a szókincs egyes tagjait abban az aspektusban, hogy egy nép történelmének, kultúrájának egyes faktuális mozzanatait örökítik meg (ld. pl. a magyar város, az orosz tovariscs szó eredetét stb.).

valóságról, amelyek eltérnek az érvényesnek tartott ismeretektől.²

A világkép kifejezést egyetlen okunk van fenntartással használni a nyelvvel kapcsolatban (ezt fejezi ki az idézőjel a címben és a továbbiakban): a "nyelvi világkép" kialakulásának irányító tényezője nem tudásunk rendszerezése, gyarapítása s tevékenységünk ilyen módon való megalapozása (amint "igazi" világképünk létrehozásában ezek a célok meghatározóak). Mögötte jellemzően a beszélői (kommunikációs, a megértést biztosítani akaró) motivációt találjuk; az utóbbinak, mint ismeretes, következményei vannak arra, hogy az intellektuális tevékenység miként, mely aspektusaival vesz részt a nyelvhasználati műveletekben, így végül is arra, milyen lesz a nyelv (egy nyelv) szerkezete (amely ti. egy valószínűségi képet is kirajzol).

A fenti gondolatmenetből már jól látszik, hogy a "nyelvi világkép" milyenségét számunkra igazsága, a realitásnak való megfelelése fogja kijelölni. (Gondoljunk a következő analóg esetekre: ahhoz, hogy pl. az "Ez a kép egy madarat ábrázol" vagy "A lámpa most zöldet mutat" kijelentésből következtethessünk a nyilatkozó állapotára, érzékszerveink működésére, ismereteire stb., tudnunk kell, valóban madár látható-e a képen vagy netalán egy levelibéka, illetve valóban zöldet mutat-e a lámpa vagy pl. pirosat.) Mielőtt a kérdés vizsgálatát célzó hipotézist és kísérletet a 2. és a 3. pontban bemutatnánk, e pontok tehermentesítése céljából ajánlatos megvizsgálni néhány olyan összefüggést és tényállást, amely közelítésünket motiválja. Mindenekelőtt körvonalazzuk a "nyelvi világkép" fogalmát annak a tételnek a fényében, mely szerint a nyelvvel kapcsolatban bizonyos részben vagy bizonyos vonatkozásokban csak pseudo-világképről lehet szó. Mi van ennek a következtetésnek a háttérében, mitől

2) De vannak a nyelvi rendszeren belül képződött, más forrásból ki nem mutatható információk is. Ilyenek találhatóak pl. a nyelvtani nemek rendszereiben. Nyilvánvalóan csakis nyelvi keretben, a tapasztalattal vagy a valamikori hiedelemvilággal csak erősen közvetett összefüggésben jelentkezik pl. az orosz nem-kategória jelenkori változásait irányító információ: a fizikai testek inkább masculin vagy feminin természetűek, mint semlegesek (ld. e tendenciáról Vinogradov (1947), 70, kk., a nem-kategória általános problematikájáról Fodor (1958). Azzal a releváns ellenvetéssel szemben, hogy a grammatikai jelentések egy része, köztük a nem-kategória kognitív szempontból többé vagy kevésbé inaktív, többen rámutatnak arra, hogy az értelmi tevékenységben általában szerepet nem játszó, elszigetelt tartalmak is mintegy készenlétben állnak, támpontokat kínálva a beszélők valóság-értelmezése számára (figyelemreméltó ebben a vonatkozásban Leonhard (1978), főleg 132, 141; ld. még Jakobson (1963), Fónagy (1966) és (1978).

nem teljesen "igazi" a "nyelvi világgép"? (1.1.) Ezután érdemes lesz a fogalmat szembesíteni a társadalom-nyelv viszony néhány jelenségével a modern korban (1.2.). S ha csak röviden is, célszerű kitérni a probléma történetére is (1.3.).

1.1. Az első kérdéskör tényezői közül emeljük ki és vegyük közelebről szemügyre a nyelvhasználat ún. hanyagságát (Weinreich kifejezésével). E tulajdonságot, amely a nyelvnek logikailag nem eléggé kifinomult használatában nyilvánul meg, Weinreich (és mások) az emlékezet korlátozott voltával, valamint a figyelem más irányú koncentrációjával hozzák összefüggésbe. Még mélyebbre hatol a kérdésben a nyelvi és a nem nyelvi tényezők összefüggését újszerűen kutató Olson, amikor a mondatok és az észlelés megfeleléséről szólva ezt írja: "Mint ahogy az észlelési folyamatok a beszélésen kívül még igen sok kivitelező tevékenységet szolgálnak, a perceptuális világ sokkal differenciáltabbá válik annál, mint ahogy azt a nyelvi univerzum jelzi."³ Mivel a mostani összefüggésben különös jelentőséggel bír, ha a nyelvhasználatra ható fenti tényezőket diakronikus eseményekben is ki lehet mutatni (mivel hogy a "nyelvi világgép" a nyelvet történeti - generációkat összekötő - rendszerként feltételezi), egyelőre fordítsuk figyelmünket a nyelvtörténet bizonyos eredményeire. Ezek ugyancsak azt tanúsítják, hogy a beszédpartnerek közötti megértés, az egymásra való sikeres ráhatás a beszélőknek elsőrendű törekvésük lehet, amelynek meglehetősen rutinszerűen rendelnek alá más célokat (így világismeretük fogalmilag pontos kifejezését, a szabályos mondatszerkesztést stb.).

A történeti nyelvészet következtetései szerint a grammatikai jelentéshordozó elemek szerepvállalását gyakran nem a hordozott információ kifejezésre juttatása (általuk valamely új tapasztalat értelmezése, valamely új felismerés verbalizálása) motiválta, hanem az információátvábítás technikai megkönnyítése.⁴

3) Weinreich (1966), 190-191; Olson (1977), 68. Olson így folytatja: "A valóban megjelenő mondat-kidolgozás (elaboráció) a beszélő szándékától, a hallgatónak és a beszélőnek a szimbólumrendszerre vonatkozó közös ismeretétől, a beszélőnek a hallgató háttérismereteiről alkotott feltételezéseitől s a kultúrában fontosnak tetsző megkülönböztetésektől függ" (i.m. 69). A nyelvi "rendellenességek" elméleti kezelésének, mondhatjuk, minden mai területén kifejezésre jutnak a fenti felismerések.

4) Pl. a klasszikus latinból a késői latinba való átmenet a

A funkcióknak ez a szabályváltoztató, de közönségesen lehetséges megvalósulása világossá teszi, hogy a grammatikai jelentéshordozó elemek használata nem támaszkodik elég mély kongitív indítékokra, ti. az ismeretek megbízhatóságára törekvő rációra; legalábbis az előbbieknél nemegyszer erősebbeknek bizonyulnak a "közléstechnikai" célok. Látszólag ennek ellenkezőjére, illetve az elkövetett vétségek korrekciójának igényére vallanak azok az esetek, amikor a technikai szerepekbe ültetett tartalmas elemeket a közelebbi vagy távolabbi utókor valóságábrázoló elemekként értelmezi újra. (Pl. az ergatív szerkezet, amelyet utólag szinte képtelenek vagyunk tisztán szintaktikai alakulatként felfogni, Kurylowicz (1966) szerint semmiféle gondolkodásbeli különbséget nem tükröz. - Az oroszban a jelentésükre nézve legkifejezőbb, legszínesebb képzők nőnemű szavakat képeznek. Mint kiderül, a nyelvtudatban ez az összefüggés olyan nembeli kategóriaváltásokat is bekebelez, amelyeket fonetikai okok idéztek elő.) Hogy nem igazán racionális lépésről van szó, azt az átértelmező művelt utólagos, "megalkuvó" volta mutatja. A Weinreichtől is említett memória-korlátozottság hatásával - egyebek mellett - inkább számolhatunk itt. Intuitíve is tudjuk, hogy a különféle közléskönnyítési célok, miután teljesültek, hamar feledésbe merülnek, s a beszélőknek az az alapvető beállítódása veszi át újra meg újra az uralmat, hogy a nyelvet homogénnek tekintsék a valóságviszonyok leképezésében. Amennyire az utókor helyzete hasonló az egyidejű vevőéhez, aki az adónak a grammatikai formák kiválasztást meghatározó szándékait nem képes teljesen elérteni, a történeti folyamatok további magyarázatát várhatjuk a beszédértés pszichológiai és információelméleti kutatásától (vö. főként a beszélő és a hallgató együttműködésének és aszimmetriájának kérdéseit).

mondásigék (aio, dico, trado stb.) dativusi vonzatának ad előljárós szóval való felváltását hozta magával. Egy vizsgálat szerint (Referovszkaja (1966)) ebben az esetben a térbeli viszony jelölőjének a cselekvés címzettjére való átvitelét nem szemléletbeli változás idézte elő, hanem a törekvés a címzett világos megjelölésére, s ezt az "elkopott" suffixummal szemben az előljárós eset tette lehetővé. Emellett a szemlélet átalakulása is bekövetkezett, u t ó l a g! - Az elvet számos területen sok szerző alkalmazza, köztük Kurylowicz az ergatív szerkezettel kapcsolatban, Vinogradov (i.m.) az orosz nőnemű expresszív szavak számának növekedését vizsgálva, Fodor i.m., s még számos idegen és magyar nyelvészeti példát említhetnénk. A kérdésnek elméleti-tudománytörténeti összefoglalásai is olvashatók, ld. pl. Herman (1967), Szerebrenyikov (1970).

Az említett példák arról tanúskodnak, hogy a nyelv valóban nem feltétlenül a kognitív orientációt fejezi ki (D.Hymes-zal együtt mondhatjuk, l. (1973), 493); hiszen - a grammatikai szférában legalábbis, - éppen az elemek kognitív tartalma az, amit az említett közléskönnyítő, illetve az ezeket mintegy korrigáló műveletek "elhanyagolnak"! Másfelől azonban, mint láttuk, a szabálytörővé lett grammatikai jelentéshordozó elemek is reálisan betölthetnek világértelmező szerepet, mint pl. az utókor, illetve az információevő magatartásával jellemzett műveletekben).⁵

Ezek után az a látszat keletkezhet, mintha álláspontunk - ti. hogy nyelv a valóságnak egyfajta rendezését rögzíti - pszichológiai realitását tekintve főleg az információevő szemszögének felelne meg. A dolog tisztázására egy rövid módszertani kitérőre van szükség.

A fentiek szellemében járunk el, ha a nyelvi jelzőnek a jelen esetben nemcsak megkülönböztető szerepet tulajdonítunk (vö. ókori világkép, az ifjú Picasso világképe stb.), hanem magyarázó szerepet is, és azt kérdezzük: milyen a nyelvi funkciók kialakított (a nyelvi közlés számára alkalmas, kényelmes) világkép? Ez a kérdésfeltevés felülemelkedik az információadó, illetve a -evő nézőpontján, s integrálja a fogalom iránti fenntartásainkat is.

A kérdés megválaszolásának módszeréhez nyilvánvalóan hozzátartozik a nyelv rendszerszerű formális azonosságainak kiemelése. Tudjuk ugyanakkor, hogy a természetes nyelv, amikor ugyanazon hangtesttel jelöl ugyanazon fajtához tartozó és csupán hasonló, csupán valamiben egymásra emlékeztető dolgokat, egyaránt megsérti az azonosság-elvet. Tudjuk azonban azt is, hogy az azonos formák előfordulása alá van rendelve a nyelvi funkcióknak. Tekinthetjük tehát úgy is, hogy a nyelv nem (nem minden feltételezett módon) sérti meg az azonosság elvet, hanem másképp osztályoz: az azonos formával (hangtesttel) jelölt objektumok a nyelv "világképében" ugyanazon csoportba sorolódnak. (Egy illusztratív

5) Itt jegyezzük meg, hogy a nyelv szemiotikai vizsgálata szerint az általunk figyelembe vett ún. legalsó jelentésréteg egy "fölfelé" egyre szabadabban szerveződő, hatalmas jelentésvilágot alapoz meg, mind ennek kódolhatósága, mind huzamos fenntartása értelmében. (A problémakör az ún. világmodelláló rendszerek kérdéséig terjed, tudománytörténeti és elméleti áttekintéséhez ld. Lotman, Lukács (1976), Józsa (1977), Voigt (1982). Csak erre a több szintű épületre való tekintettel fogalmazhatta meg Lukács György azt a hipotézisét, hogy a nyelv "...éppolyan totális és dinamikus komplexus, mint amilyen maga a valóság, amelyet tükröz (i.m. 201).

példa: azzal a felfogással szemben, mely szerint a Péter füle és a János füle kifejezésekben a fül azonos fajtájú dolgot jelent, az előbbi és a kosár füle kifejezésekben pedig különböző fajtájút, úgy foghatjuk fel, hogy a "nyelvi világgépben" mindhárom "fül" ugyanazon osztályba tartozik.) Módszerünk ebben kétségtelenül rokon az informácivevő attitűdjével.⁶ Ám az említett módon egyértelműsített nyelvi forma pszichológiai realitása vélhetőleg nem merül ki ennyiben. A "nyelvi világgép", mint láttuk, nem pszichikus értelemben világgép; vagyis egészében egyetlen embernek vagy közösségnek sem a világgépe (s nem is volt). Ez után csak megfogalmazás dolga kijelenteni, hogy a beszélők "ennyivel is hamarább" kerülnek tárgyi, kritikai viszonyba a nyelvből kiszűrt információkkal, amikor is elfogadják vagy elhárítják stb. azokat a valóság értelmezéseként. A "nyelvi világgépnek" a formális azonosságok mentén való rekonstruálásával beláthatólag a naiv nyelvkritikai viszony (egyik) pszichológiailag reális tárgya mutatatható ki (amennyiben a beszélő adott esetben észleli és felülbírálja pl. a fül használatát).

Összefoglalva az elmondottakat: a) úgy találtuk, hogy a "nyelvi világgép" mint két ismert fogalom kapcsolata egy reális objektumot definiál, nevezetesen a beszélők által a valóságra vonatkoztatott olyan információk összességét, amelyet a nyelv rendszerénél - és nem használatánál - fogva rögzít (s amely ezért a nyelvből legalább nagy vonalakban módszeresen rekonstruálható), b) ismert forrásokból merítve igazoltuk, hogy ez a valóságkép bizonyos vonásait tekintve pszeudovilággép. Ugyanis a "nyelvi világgépet" mint olyat a társadalom nem műveli, hanem a megismerés és a kommunikáció melléktermékeként produkálja; ugyanakkor elemeit - de sohasem egészét - a beszélők tudattalanul elfogadva vagy kritikusan eltávolítva - olykor akár határozottan elutasítva - felhasználják a valóság értelmezésében.⁷

6) Kellő nyelven kívüli ismeret, szempontok hiányában a befogadó valóban az azonos nyelvi formák nyújtotta osztályozást helyezi rá a valóságra; erre többek között Whorf (1956) és Ladó (1982) hoz fel élő példákat.

7) Ez a problematika összefügg, de nem azonos a nyelvnek a gondolkodási folyamatokban való részvétele kérdésével. A tárgyköri eltérést előidéző nyelvi aspektusok egyik legfontosabbika az ún. kódolhatóság, az az effektus, hogy a nyelv segítségével, bár nem határtalanul, de olyan tartalmak is közvetíthetők, amelyek a nyelvben

1.2. A következőkben arra a kultúratörténeti fejleményre mutatunk rá, amelyet - Marx kifejezésével élve - a fenti problematika jelenkori "ténnyé oldódásának" nevezhetünk.

Korunknak érdekes fejleménye, hogy (főleg) a természettudományok jóvoltából a beszélőknek egyre nagyobb "rálátásuk" adódik a nyelvre. A "nyelvi világkép" létezése ennél fogva napjainkban már nemcsak gondolatilag előállítható tétel, hanem a beszélők életének egyre inkább megfigyelhető, evidens és tevékenységükben reflektált ténye. A kutató számára ugyancsak tényként felismerhető nyelvtudati és társadalmi folyamat a nyelv - világnézet hagyományos problematikájában új közelítések kidolgozására ad ösztönzést⁸.

Ma egy átlagosan művelt embernek a nyelvi információk "más"-sága világismeretéhez képest akár mindennapos élménye lehet. A szakirodalomban ismétlődő néhány példa (a nap felkel és lemegy, fúj a szél stb.) ebből mit sem érzékeltet). A rendszeres tanulás megkezdésével valójában mérhetetlenül sok észleletre teszünk szert a két ismeretszféra egybe nem eséséről (vö. a tárgyak és neveik osztályainak, szerkezetének viszonyát, a számrendszerek és a számnév-rendszerek viszonyát stb.). A szisztematikusan felépített és szabatosan megformált tananyagok logikai szerkezetükben is alkalmasak arra, hogy a sajátosan nyelvi tartalom szervezési módok (szinonímia, poliszémia stb.) láthatóvá váljanak, így már gyermekkorában mindenki szerezhethet valamilyes gyakorlottságot a "nyelvi látásmódra" jellemző és az ismeretszerzéshez szükséges racioális jelölési és értelmezési sémák megkülönböztetésében. A megismerési szituáció felépítésétől függően e viszonyokat méghozzá különbözőképpen is modellálhatja a beszélő.

Tekintsük részletesebben azt az esetet, amikor a tanulás tárgya a nyelven kívüli világ (más esetben maga az anyanyelv, ismét más esetben

magában nincsenek meg, sőt, amelyek ellentmondanak a nyelv világképének (ld. pl. Slobin (1971), Olson (1977); vö. még az 5.sz. jegyzetet). A kódolhatóság korlátozottsága mindenekelőtt a természettudományok viszonylatában kerül felszínre, ld. erről alább.

8) A korrelhatárolást a XX. századi fizika dezantropomorfizáló fordulataival hoztuk összefüggésbe, ld. pl. Székely (1984). Azonban elvként szögezhető le, hogy az emberek érvényes világismerete mindig eltért a nyelv által hordozott tartalmaktól, s ennek észlelhetőségét semmiképp sem korlátozhatjuk a jelenkorra.

egy idegen nyelv), s legyen példánk "a víz földi körforgása" néven ismert fizikai rendszer. Nevezzük meg ennek néhány komponensét tetszőleges nyelvek (pl. a magyar, a francia és az orosz) közszávaival:

m:	<u>víz</u>	<u>tenger</u>	<u>felhő</u>	<u>eső</u>	<u>harmat</u>	<u>köd</u>	<u>dér</u>	<u>hó</u>
fr:	<u>eau</u>	<u>mer</u>	<u>nuage</u>	<u>pluie</u>	<u>rosée</u>	<u>brume</u>	<u>frimas</u>	<u>neige</u>
or:	<u>voda</u>	<u>morje</u>	<u>oblako</u>	<u>dozsgy</u>	<u>rosza</u>	<u>tuman</u>	<u>inyej</u>	<u>sznyeg</u>

Látjuk, hogy a nevek hangalakjuk révén, nem törvényszerűen persze, de semmiféle összefüggést nem sugalmaznak a megjelölt dolgok között; ennyiben a három nyelv "világképében" a megnevezett jelenségek egymástól függetlenek. Viszont minden magyar nyelvű fizika-tankönyvben megtalálható a következő vagy igen hasonló szöveg:

"A tengerek, a tavak, a folyók vize és a nedves talaj télen is, nyáron is párolog... A páradús meleg levegőből lehűlve a fölösleges páratartalom kicsapódik, és láthatóvá válik. Így keletkezik a föld közelében a köd, a magasban a felhő.

A felhőket alkotó apró vízcseppek egymáshoz tapadnak, megnagyobbodnak, és esőcseppekként hullanak a földre.

Azok az esőcseppek, amelyek 0°C -nál hidegebb levegőrétegen jutnak keresztül, megfagynak, ekkor jégeső esik.

Ha a felhő hőmérséklete 0°C alá csökken, akkor a vízcseppek apró jégkristályokká fagynak meg. Ezek esés közben összeakadnak, és mint hópelyhek hullnak alá.

Éjszaka, ha erős a talaj lehűlése, a levegőből vízgőz csapódik le a tárgyakra harmat alakjában. Fagypontra alatta a harmat megfagy, és dér keletkezik."

(Kovács Zoltán - Zátanyi Sándor: Fizika. Az általános iskolák 6. osztálya számára. Tankönyvkiadó, 1967, 94-95.)

Nyilvánvalóan megvan a lehetősége annak, hogy ha valaki egész életében nem tanul fizikát, a nyelv nyújtotta képet, annak némely részletét élete végéig őrzi. Néhány megkérdezett felnőtt arra a kérdésre, mit gondolt ezekről a jelenségekről, mielőtt megismerte volna tudományos magyarázatukat, azt válaszolta, hogy összefüggéstelennek és rejtélyesnek

tűntek előtte vagy talán a 'tél' és a 'nyár' fogalmai szerint osztályozta őket. - Más a helyzet, ha a nyelv már maga jelez valamely valóságos összefüggést, vö. tej - tejszín - tejföl a magyarban; a lexikai jelentések elsajátításával megtanulhatók olyan összefüggések is, mint hogy a tenger "vízből áll" stb.).

Példánk jól mutatja: az ilyen és a hasonló tankönyvi szövegeknek már a megalkotása, másrészt megértése k i l é p é s a "n y e l v i v i l á g k é p b ő l", például azáltal, hogy a spontán köznyelvi kifejezéseket olyan leírásoknak, bennük olyan új jelkombinációknak feleltetik meg, amelyek a tudománynak köszönhetik létrejöttüket, újratagolva a jelentésfolyamatot. Az e típusú ismeretközlés természetesen nemcsak a tárgyról, hanem az alkalmazott kódok sajátosságairól is továbbít adatokat a befogadónak.

A beszélők komplex magatartásában föllelhetők azok a vonások, amelyek a nyelv és a tudomány közötti különbségtévés kifejlődéséről tanúskodnak. Az emberek általában helyes érzéssel különböztetik meg pl. a természeti vagy társadalmi tárgyú szakkönyveket mint ismeretforrást az ugyanezen objektumok neveit tárgyaló nyelvkönyvektől és szótáraktól. Sőt már maga a tudásvágy és a tanulás szükségességének belátása tartalmazza ezt az elvet.⁹

A legerősebb bizonyító erővel magának a természettudományos fejlődésnek mint szellemi munkafolyamatnak a tényei - részint a kialakult módszertani problematika, a metodológiai viták és irányzatok, részint a tudósok spontán vallomásai, elmélkedései - rendelkeznek. Ezek ugyanis teljes mértékben tudatosult és objektívált formában mutatják a természettudományos világgép és a természetes nyelv konfliktusát, a kutatási termékek verbalizálásának nehézségeit.¹⁰

9) A nyelvhez való viszony történeti átalakulásait tanulságosan elemzi Popovics (1975), 183-221. A magyarországi tudásszociológiai mérések szerint az ismeretszintre legerősebben ható tényező az iskolai végzettség (Békés (1980)), uitt vö. a "Hogyan keletkezik az eső?" kérdés adatait.

10) Mivel a XX. századi fizikának a természetes nyelvvel való kapcsolatát a klasszikus fizika közvetíti, a mai fizika mindenekelőtt egy metatudományos nyelv-problémával áll szemben, ld. erről Székely (1984), Spitz (1985). Az élményszerű megnyilatkozásoknak emellett is bőséges irodalmából idézzük W. Heisenberg egy iskoláskori élményének leírását, amelynek főszereplője a 'kötés' mindennapi fogalma egy fizika-tankönyvben: "A gép (a tankönyvben) nyilvánvalóan egy gáz állapotát akarta kicsiben bemutatni. Az egyes atomok csoportokba kapcsolódtak össze,

A fenti konkrétumokkal jelzett tényesorozatoknak közvetlen, fogalmi meggondolásoktól független értelmük, hogy a nyelv által nyújtott világismeret és az érvényes világkép szembesülése a beszélők gondolkodásában - a tudatosság különböző fokán - ténylegesen megtörténik, s következményekkel jár a cselekvésre.¹¹

1.3. A fentiekben körvonalazott közelítés faktuális vizsgálatokat alapoz meg, s nem kívánja meg a kérdés elméleti előzményeinek figyelembevételét. (A helyzet érzékeltetésére: a történetileg kialakult nyelv - világkép problematika egyik fő kérdése "a nyelvből való kilépés" lehetséges vagy lehetetlen volta. De - egyrészt - kérdésfeltevésünk szempontjából logikailag igaz: a "nyelvi világképet" megfigyelő ember kilép a "nyelvi világból". Másrészt a nyelvből való kilépés a tudomány, a technika, az oktatás stb. mai szintjén - mint rámutattunk - kézzelfogható mindennapos jelenséggé vált.) Mivel azonban a hagyományos problematika kiemelkedően fontossá vált ismeretelméleti és általános nyelvészeti vitakérdéseket

és pedig kapcsolatokkal és fűzőkarikákkal, melyek nyilvánvalóan a kémiai költést ábrázolták. A szövegben pedig az állt, hogy az atomok a görög filozófusok véleménye szerint az anyag legkisebb oszthatatlan építőkövei. Ez a kép mindenkor heves ellenvetésre ingerelt s felháborodtam azon, hogy így ostobaságot lehet egy fizika-könyvben olvasni. Úgy gondolkodtam ugyanis: ha az atomok ennyire durva, szemléletes képződmények, ahogyan ezt tankönyvünk el akarja hitetni, ha oly bonyolult szerkezetűek van, hogy még kapcsaik és karikáik is vannak, akkor lehetetlenség, hogy az anyag legkisebb, oszthatatlan építőkövei legyenek" (Heisenberg (1958), 39). További visszemlékezéseket, véleményeket stb. olvashatunk a következő művekben: Bohr (1984), Hoyle (1978), Gánti (1978). Az Einstein-irodalomban érthetően különösen sok megemlékezést találunk olyan eseményekről, amelyek a mindennapi szemlélet, főleg a tér- és időfogalmak - sokszor viharos - ütközéséről tanúskodnak, ld. pl. Infeld (1959).

11) Szeretnék elhárítani azt a látszatot, mintha a nyelvet teljes egészében az elavultság és a konzervativizmus jellemezné legjobb tudásunkhoz képest. Ezt már csak azért sem állíthatjuk, mivel a nyelvi fogalmak, fogalomkapcsolatok tekintélyes része, úgy tűnik fel, igen nehezen volna felülvizsgálható a realitásnak való megfelelés szempontjából. Az ilyen tartalmakat egyelőre mint legjobb tudásunkkal nem ütközőket tekintjük. Talán különösképpen áll ez a társadalmi élet fogalmaira. Pl. az orosz rod tő szócsaládjának (rogvityel, rodnoj, rogvina, narod stb.) magyar megfelelőiben több különböző tő szerepel (szülő, rokon, anya (nyelv, föld)), haza, nép, nemzet stb). Nincsen olyan kritériumunk, amely alapján a vonatkozásokban oly gazdag fogalomkör egyes kifejezésformáit adekvátabbaknak, másokat kevésbé adekvátak nyilvánítsuk. - Másrészt a nyelvi jelentésviszonyok sokszor bizonyulnak a kutatás ihletőjének. Néhány szakterületen (a pszichológiában, az ideológiakutatásban, a néprajzban) napirenden van a nyelvben rejlő szellemi értékek tudatos kiaknázása (erről áttekintően Buda (1982), Voigt (1982)).

tartalmaz, nem mulaszthatjuk el a hiányosság vádja nélkül, hogy kitérjünk a problematikának néhány pontjára és hozzá való viszonyunkra.

Némileg függetlenül attól, hogy milyen nyelvfilozófiai álláspontok alakultak ki egyidejűleg a nyelv és a megismerés (kultúra) viszonyáról,¹² századunk 20-as éveitől kezdve a kérdésnek két alapvető struktúrája látszik, mondhatni, egymást követően kibontakozni. Mindkettőben él egyfelől az a gondolat, hogy az egyes nyelvek "világszemlélete" eltérő, másfelől az, hogy a világról szerzett tudományos ismeret eltér a természetes nyelv "világszemléletétől". Azonban századunk első felében az utóbbi tagolódás nagyrészt kezdetleges, passzív formában volt jelen a kutatásban; a fő figyelem az egyes nyelvek és kultúrák eltérő gondolkodási stílusára irányult, e különbségeket hangsúlyozó irányzatokban és a velük való vitában egyaránt.¹³ Az új, nyitottabb probléma-szerkezet a 60-as években kibontakozott univerzálé-kutatás egy termékeként alakult ki. E felfogásban a természetes nyelvek egymáshoz képest fennálló relativitása annak a feltevésnek alárendelt részévé vált, hogy a természetes nyelv "látásmódja" általában - s univerzális módon is - relatív, összehasonlítva más világmodelláló rendszerekkel, fontosság szerint mindenképp a tudományos világgéppel. Az új elméleti fejlménynek olvasható néhány direkt megfogalmazása; ezek egyike Voigt Vilmos egy összefoglalása: "...e jelenségek éppen egyetemesek, minden nyelvre és kultúrára egyaránt jellemzőek. Az új kutatások végeredmény-paradoxona: éppen összetettségében és különbözőségeiben azonos mindenütt az emberi nyelv." A hagyományosabb és az újabb szemlélet egyébként széles körben nem tudatosultak szembenállókként. De az utóbbit felismerhetjük egy sor kérdés újszerű kezelésében, pl. a nyelvi jelenség olyan, korábban

12) Néhány figyelemreméltó történeti és kritikai munka az alábbiakon kívül még természetesen számos kézikönyvben és tanulmányban tárgyalt irányzatokról: Slobin (1971), Vasziljev (1974), Szorokin (1974), McCormack-Wurm (1977), Csesznokov (1977), Kelemen (1977), (1981).

13) E korlátozottan termékeny problematika legszélesebben a Sapir-Whorf féle relativitáselméletben és annak nyomán bontakozott ki. A hipotézis bírálói, köztük a marxista kritikusok feladatukat egy időben főleg túlzások gyengítésében látták ("az emberi viselkedésre hatással van ugyan a nyelv, de nem erősen"), ami már csak azért sem nevezhető adekvát kritikai iránynak, mivel tudományos tapasztalatok széles köre tényszerűen bizonyítja, hogy nyelvi eredetű, illetőleg a nyelv által hagyományozott tartalmak képesek olykor az egész életvitelt meghatározó módon hatni az ember gondolkodására, művelődésére és személyiségére (a természettudományos fogalmak befogadásának nehézségeiről ld. pl. Gánti (1978), a mindennapi nyelv és a marxizmus kategóriái kérdéséről ld. Molnár (1982), a pszichológia tapasztalatairól ld. Buda (1974), (1982)).

"összenőtt" komponenseinek elvi szétválasztásában, mint a naiv és a tudományos fogalmak, a nyelvi és a nyelven kívüli ismeret, más irányban pedig a különböző közlési és világmodelláló rendszerek sajátosságainak már említett kutatásában, stb.¹⁴

A nyelvi relativitás hagyományos problematikájából két, az említett szemléletváltással automatikusan más megvilágításba került kérdéshez fűzünk megjegyzéseket: a) kiléphetünk-e nyelvi világképünkéből?; b) ideologisztikus-e a nyelv?

a) Ha a relativitás-problémában nem azt tekintjük a fő kérdésnek, hogy kicsik-e vagy nagyok a nyelvek közötti "világnézeti" eltérések, hanem azt tartjuk döntőnek, hogy érvényes világismeretünk és a természetes nyelv(ek) "világnézete" a világ értelmezésének különböző rendszerei, akkor szemünkbe fog tűnni, hogy az utóbbi ellenkezőjét sem Sapir, sem Whorf nem állította, sőt, "...tudományos tapasztalataink gyarapodásával párhuzamosan meg kell tanulnunk küzdeni a nyelv sugallatai

14) Az idézetet ld. Voigt (1982)-ben, 157-158. - A fordulatról ld. Ullmann (1966). A kutatás modern elveit a nyelvészetben főleg Katz és Fodor jelentéselméletét követően kezdték megfogalmazni, ld. Antal (1976), Weinreich (1966), Bolinger (1968), Szépe (1969). Majd csakhamar a legkülönbözőbb szakterületeken - nem utolsósorban a társtudományok erősödő ösztönzésére - számos nyelvész magáévá tette a fenti gondolatokat. A hagyományok és a dogmák széles körű revízióját hajtja végre a nyelvfilozófus Vasziljev, a Szovjetunióban nagy érdeklődést keltett, 1974-es könyvében egyebek között cáfolja a tudományos fogalmak szükségszerű természetes eredetének tételét (ami pedig a természetes nyelv végtelen kifejezőképességét valló tételének a revízióját jelenti). - A nyelvészet és a kapcsolatos társtudományok konvergens fejlődéséről szólni rá kell mutatni, hogy századunk közepe táján a nyelvészet csakis az említett szemléletváltás alapján tudta kiépíteni kapcsolatait társtudományaival, amelyekben a nyelvészet számára többé-kevésbé újszerű univerzalista kérdésfeltevés magától értetődően létezett (ld. pl. a természetes nyelv - tudományos ismeret, tudományos nyelv viszony kérdését a logikában, vö. Kozlova (1976), Kelemen-Kenesei (1982); a nyelvészeti szemantika új elveinek kibontakozásáról ld. Kiefer (1975). A 70-es években új lendületet vett a természetes nyelv mint sajátos kognitív rendszer kutatása (Kintsch, Rosch, Schank és mások), ezekről a fejleményekről ld. Bruck (1980), Pléh (1980). - A gondolkodás többkódúságának (az antropológiailag univerzális vonások mellett) jelentős elvi és gyakorlati helye van a marxista filozófiában, a dialektikának az empirizmussal és a metafizikával való szembeállításán folytán. Ld. pl. Engels (1977) az ún. józan ész korlátozott hatékonyságáról (203); a mindennapi gondolkodás és a nyelv - tudomány - művészet viszonyt vizsgálja Lukács (1965), főleg 27-70. A valóságmodellálás pluralitása körüli vitákban a viszonylagosság gondolatát radikálisan elutasítók átütő pszichológiai érveket sem tudtak felmutatni, ld. erről már Zsinkin (1964).

ellen" - írta Sapir.¹⁵ E dolgozat írója ezért hajlik arra, hogy Sapir és Whorf szélsőségesként számon tartott kijelentéseit a nyelv "hatalmáról" inkább felismeréseik szuggesztív megfogalmazásának hiperbolikus kifejezéseként tekintse, amelyeknek szó szerinti értelmezését a művek logikája annak ellenére sem igazolja, hogy azok nincsenek megfelelő súllyal ellenpontozva. - Igaz, a hiperbolikus kifejezésmód már önmagában arról tanúskodik, hogy az elméletalkotás feladata voltaképpen az utókorra maradt. Idők során viszont az eredeti gondolatkör jelentősége csökkent. A néhány évtizeddel ezelőtti gondolatvilágból - úgy tűnik föl - azok a nézetek őrizték meg leginkább aktualitásukat, amelyek az anyanyelv általi korlátozottság legyőzhetőségére koncentráltak, tudniillik ezek a nézetek mozgattak már akkor a relativizmus és az univerzalizmus későbbi szintézise által megerősített szempontokat.¹⁶

b) "Világképhordozó" és "ideologisztikus": vajon nem ekvivalensek-e ezek a kifejezések? Nem feladatunk ennek elbírálása. Azt azonban bizvást állíthatjuk, hogy bármily szűken értelmezzük az ideológiát, a világképnek nem lehet olyan fogalmát megalkotni, hogy a világkép ne fedne le ideológiai tartalmakat.

Az ideologisztikus jelleg s z ü k s é g s z e r ú s é g é r e való rákérdezés a kérdés megközelítésének marxista kategóriáival függ össze (társadalmi tudat, felépítmény stb.), míg más irányokra a problematikának sokkal inkább empirikus pszichológiai vagy szociológiai kutatása jellemző.¹⁷

15) Sapir (1971), 13; l. még Antal (1984). Sapir felfogásának erre a fontos elemére - az elterjedt tárgyalásmódtól eltérően - már Szabolcsi (1976) rámutat.

16) Ezek közé a gondolkodók közé tartozott maga Sapir is. Vigotszkij kortárs elméletében jelentős a mindennapi és a tudományos fogalmak elemzése, valamint az idegennyelv-tanulás szerepének vizsgálata "a konkrét beszédformák és beszédjelenségek rabságából" való "kiszabadulásban", ld. Vigotszkij (1967), 205-323. A magyar nyelvtudományban a legkorábban Herman (1956) vázolta fel a probléma egy olyan megoldását, amelynek lényeges eleme a grammatikai jelentések és a tudományos érvényű ismeretek megkülönböztetése.

17) A nyelv - ideológia viszony vizsgálata a társadalomtudományokban igen széles körű: kultúratörténeti, folklorisztikai, irodalom- és művészetszemiotikai, pszichológiai, sőt ismeretelméleti területeket foglal magában. A nyelvészet területeihez közelebb álló elméleti csomópontok (a teljesség igénye nélkül): a szovjet "szociológiai nyelvészet" (Bahtyin, Abajev és hatásuk); a relativitás-hipotézis szociolingvisztikai utólete (D. Hymes nyomán); a stanfordi szociális pszichológiai iskola (l. Buda (1982)). Az elméleti stúdiumok sorában releváns a probléma szempontjából a referencia azonosságának problémája a szemantikában. Ld. az 5., 11., 12. jegyzetet is.

Tudománytörténeti tanulság is, hogy a kutatás menetét, eredményességét meghatározza, milyen relációban értelmezzük a nyelvi viszonylagosságot.¹⁸ A bahtyini hagyomány tanúsága szerint az ideologisztikus nyelv hipotézise akkor válik reálissá és igen termékennyé, ha társadalmi univerzálékból vezetjük le (a társadalmi lét- és tudatformák történetiségéből, a tudás viszonylagosságából). Egyebek között így válik lehetővé, hogy egyetlen keretben djunk számot mind az egyes társadalmi csoportoknak sajátos, mind akár a nagyobb formációkon is átnyúló - a nyelv szempontjából bizonyára nagyobb jelentőséggel bíró - ideológiai tartalmakról. - Figyelemreméltó, hogy ez a koncepció egybevág az univerzálékutatás általunk pozitívnak tartott fejleményével, amennyiben közös bennük az a gondolat, hogy a természetes nyelv viszonylagossága egy sokrétű kultúrában való részesedés értelmében a nyelvek egyetemes tulajdonsága.

A különféle viszonylagosság-hipotézis sorsából metodológiaiailag rendkívül jelentős tanulságot vonhatunk le: a relativitás és az egyetemesség kizáró alternációja szűkíti a kutatás horizontját (mind logikailag, mind a megfigyelhető történeti folyamatban), megszűnnek a kapcsolódás lehetőségei más társadalomtudományi szintekhez és területekhez. Szintézisünkkel viszont tágul a horizont, s kapuk nyílnak más tudományterületek felé.

2. Egy módszertani feltevés

A következőkben egy szűkkörű elemzés erejéig kísérletet teszünk a "nyelvi világkép" objektív tartalmi jellemzőinek felderítése. Az objektív megje-

18) Ismeretes a társadalmi osztálytagolódás meghatározó szerepéből kiinduló marrizmus kudarca. Az 50-es években lezajlott ún. marrizmusvita a nyelvi viszonylagosság alapjaként közvetve ugyancsak az osztálytagolódást ismerte el (a kialakult konszenzus szerint az "össznépi" nyelv lényegében csak ideológiamentes lehet). Ez a felfogás akadályozta a nyelv és a gondolkodás hangoztatott egységének vizsgálat tárgyává tételét, de az empirikus kutatások előtt sem nyitott igazi utat. Az osztálytagolódásnak a társadalom-elmélet középpontjába helyezését világosan bírálja Markarjan (1971). Bahtyin azonban, amikor az osztály meghatározó szerepét - úgy tűnik fel, jelentőségén túl - hangoztatja, nem amellett érvel, hogy nincsenek "össznépi" nyelvi szabályok, hanem amellett, hogy n e m l e h e t n é n e k, ha az individuális beszédaktusra nem volna igaz az, hogy n e m m ö n o l o g i k u s, hogy szociológiaiileg elemezhető struktúra (ld. Bahtyin (1986), főleg 193-350; a jel - ideológia problémáról ld. Bakhtine - Volochinov (1977) is).

lölés azt hivatott kifejezni, hogy a világra vonatkozó nyelvi információk igazságát, érvényes világismeretünkhöz való viszonyát kívánjuk vizsgálni (egy korábbi példánkat véve hasonló kérdéseket, mint: igaz-e, hogy a Péter füle, János füle, a kosár füle kifejezések - helyes használat esetén - egyazon fajtájú dolgokra vonatkoznak?)

E cél valóra váltása egyike a nyelvi relativizmus alapkérdései körében kijelölhető feladatoknak, azonban választása nem tetszőleges. A "nyelvi világgép" "igazság-dimenziója" ugyanis már maga olyan hipotézis, amely egy sor filozófiai és módszertani kérdésre meghatározott választ feltételez; feltételezi mindenekelőtt annak elismerését, hogy van rajtunk kívüli világ, amelyben a dolgok valódi állása determinált, s amelyről vannak biztos (bár nem változhatatlan) ismereteink. Ki kell emelnünk, hogy ezekkel a filozófiai előfeltevésekkel azt a felfogást tesszük magunkévá, amely a nyelvi és a tudományos világgép között nem pusztán formai, "stílusbeli" különbséget lát, hanem az utóbbit igazabbnak tartja az előbbinél, azazhogy a tudományos világgépet a valóság (viszonylag) hű képének tekinti. Célkitűzéseink indítéka felől nézve valójában arról van szó, hogy amennyiben a fenti gnoszeológiai felfogással rendelkezünk, a valóság nyelvi képe azáltal válik jellemezhetővé számunkra, hogy ismerjük a dolgok valódi állását.

Kézenfekvő, hogy követve a relativitáselmélet metodikáját, a nyelv - tudomány (valóság) viszonyában ugyancsak valamilyen összevető eljárást alkalmazzunk. Az említett szembeállításnak azonban nincsenek gyakorlattá vált módszertani hagyományai.¹⁹ Már csak ezért is vállalkoznunk kell arra, hogy e viszony vizsgálatát megkíséreljük egy új hipotézissel megalapozni.

Feltevésünk pontjai:

1. Színvonala, fejlettsége felől elvben bármely tudás, amelyet helyesnek fogadunk el, alkalmas a nyelv és a valóság szembesítésére. (Reális megfigyeléseket tehetünk tapasztalati tudásunk alapján; nem semmitmondó a tökéletlenül megalapozott ismeret sem; nem értéktelen tükör egy iskolás tétel sem.) Az eredmény adekvátsága természetesen függ az összevetendő objektumokra alkalmazott elméletek adekvátságától.

19) A kifejezetten módszertani témák aránya a relativitáselmélet irodalmában viszonylag nem nagy, s ezen belül is az elmélet ellenőrzésére kidolgozott pszicholingvisztikai kísérleti módszertan a jelentősebb. A nyelvészeti szemantikában általában valamilyen univezális szemantikai

2. Szembesítsük a "nyelvi világgéppel" a dialektikus materializmus (marxizmus) ontológiai elméletét, alapvetően abból a megfontolásból, hogy a legkényesebb filozófiai viszonyok (anyag - szellem, természet - társadalom, elmélet - gyakorlat stb.) problémáinak egységes megoldásával a dialektikus materializmus világismeretünk jelenlegi legáltalánosabb absztrakcióját képviseli. Kívánatosná teszi ezt a választást az is, hogy rendszerezett összehasonlító vizsgálat még nem folyt ezen a területen.

3. A nyelvi és a dialektikus materialista világgép globális összevethetősége ma még csak elméleti lehetőség (viszont ez a lehetőség megvan!).²⁰

4. Fragmentális - igaz, ennyiben eleve tökéletlen - egybevetések akkor vihetők keresztül, ha találunk egybevethető állításokat.

A kommenzurabilitás fő feltételének a tudományelmélet két gondolati tartalom ún. közös referenciáját tekinti. A marxizmus - nyelv viszonyban ezt a feltételt a készen talált fogalmak programatikus

jegyrendszer, nyelv szolgál a közvetlenül adott nyelvi anyagtól való eltávolodásra. A mai szemantikában erős igény van arra, hogy a jelentés leírása megfeleljen valamilyen tanulási/megismerési modellnek, ld. pl. Halle-Bresnan-Miller (1978), Bruck (1980), ld. a 14. jegyzetet is. Szempontunkból döntő fontosságú, hogy az igazság-probléma nincs vagy nem igazán van jelen az említett módszertani koncepciókban; s talán épp ennek köszönhető, hogy "a nyelvből való kilépés" kimutatására még nem sikerült eléggé meggyőző eszközöket kifejleszteni. A természetes nyelvek ontológiai adekvátságára való rákérdezéssel érdekes módon a nyelvészetben nem, hanem a logikában találkozunk, ld. Vasziljev (1978), Fehér (1983); ennek a területnek elsajátításában azonban föltétlenül figyelembe kell vennünk azt a távolságot, amely a "Hogyan oldhatók meg meghatározott logikai problémák?" és a "Miféle objektum a természetes nyelv?" kérdések között van.

20) Az összevethetőség melletti döntő érv, hogy a marxizmus filozófiai elmélete a készen talált nézetek - köztük a mindennapi ismeretek és nyelvi kifejezésük - tudatos kritikájaként született, vagyis genesis és összemérés itt nyíltan összetartozik. - Korlátozza az összemérés lehetőségeit, hogy nem tudjuk pontosan megmondani - legalábbis egyelőre - sem azt, mit "állít" az e g é s z nyelv a valóságról (mit jelent egy nyelvi állítás a nyelvi rendszer kontextusában), sem pedig azt, milyen nyelvi forma fejezi ki a legjobban a marxizmus filozófiáját. - Megemlíthető még: mint ismeretes, a marxizmus törvényeiből nem dedukálhatók a valóság konkrét részleteire vonatkozó ismeretek. Az ebből adódó nehézségek azonban annyival kisebbek a látszólagosnál, hogy a valóságot értelmező kategóriák száma a marxista filozófiában nem kevesebb, mint a szemantikában alkalmazott legáltalánosabb jegyek száma (vö. Élő, Életlen, Személy, Ágens stb).

kritikája, az ún. megőrző megszüntetés módszere biztosítja. Hogy ez a módszer, illetve megvalósítása konkrétan miben áll, arra lássuk pl. az alábbi kijelentéseket Marx első átfogó gazdasági munkájából:

"Kiindultunk a nemzetgazdaságtan (ti. a polgári politikai gazdaságtan, M.I.) előfeltevéseiből. Elfogadtuk nyelvét és törvényeit. Feltételeztük a magántulajdont, a munka, a tőke és a föld, valamint a munkabér, a tőkeprofit és a földjáradék szétválasztását, ugyancsak a munka megosztását, a konkurenciát, a csereérték fogalmát stb. Magából a nemzetgazdaságtanból - saját szavaival - mutattuk meg, hogy a munkás áruvá... süllyed le..."²¹

Az idézet kétséget kizáróan mutatja, hogy a polgári és a marxi gazdaságtannak van közös referenciája. Az idézetben jellemzett eljárás egy példaként tekintsük a csereérték marxi fogalmának kifejtését. Ebből idézünk:

"(Az árufetiszizmus hatását a közgazdászokra, M.I.) bizonyítja többek között az unalmas és ízetlen civakodás arról, mi a természet szerepe a csereérték képzésében. Mivel a csereérték egy meghatározott társadalmi mód arra, hogy a dolgokra fordított munkát kifejezzék, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint teszem a váltóárfolyam."²²

Mellőzve a jelentésviszonyok elemzését, ezúttal hadd mutassunk rá csupán arra a mozzanatra, hogy Marx nem ejti el a csereérték fogalmát, azonban tagadja a csereérték létszférájára vonatkozó korábbi nézetet.

A fentiekre tekintettel fogadjuk el, hogy a marxista filozófia (egyik) jellemző kifejezésformája: egy objektum készen talált értelmezésében egyes jegyek vagy függőségek megváltoztatása, illetőleg e művelet szükségszerűségének bizonyítása. (Vö.: 'A csereérték nem természeti jelenség, hanem társadalmi mód...')²³

Összevethetőnek fogjuk tekinteni (egyebek között) az olyan nyelvi, illetve filozófia állításokat, amelyek az alkalmazott fogalmak

21) Marx (1977), 99; ld. még Marx Előszavát uo.

22) Marx (1967), 95-96.

23) Ld. ezzel kapcsolatban Ancsel (1983) a marxi "paradoxonokról", 392-396.

(példánkban: 'csereérték', 'természet', 'társadalom', 'mód' stb.) birtokában levő ember által felismerhetően a fenti "paradox" viszonyban vannak egymással.²⁴

5. Végül a nyelvi "állítás" fogalmáról. Tárgyi (nyelvészeti, pszichológiai), valamint módszertani érvek egyaránt szólnak amellett, hogy a "nyelvi világgép" összefüggéseit állításokként írjuk le, noha a "nyelvi világgép" természetesen nem tartalmaz állításokat. Ez annyit jelent, hogy feltételezzük azokat a világra vonatkozó állításokat, amelyek az alkalmazott értelmezési elvek szerint a nyelv formaviszonyaiban megmutatkoznak (l. az 1.1. pontban és alább).²⁵

A fentiek jegyében, de szándékunk szerint parciális magyar nyelvi anyagon végzett elemzéstől persze nem várhatunk közvetlen választ arra a kérdésre, milyennek "látja" a nyelv a valóságot. Az eltérő kérdésfeltevés vagy kutatási cél miatt egyelőre nem fogunk tudni hozzáférni olyan részletekhez sem, mint pl. a 'hő' mindennapi és fizikai fogalma, a 'madár' mindennapi és biológiai jegyei, amelyekre ma számos (főleg pszicholingvisztikai) stúdium irányul. A marxista filozófia által előhívott, s ezért általánosabb szintről induló nyelvi sajátosságok megrajzoláshoz azonban találhatunk hasznosítható támpontokat.

3. A "nyelvi világgép" néhány provizórius vonása egy vizsgálat alapján

3.1. Feladatunk megoldása három fázisban történhet: ki kell jelölnünk az összevetendő nyelvi, illetve filozófiai állításokat, majd szembesítenünk kell őket, végül a kapott eredményeket lehetőleg értelmeznünk kell a "nyelvi világgép" tartalmi jellemzőiként.

24) Pl. összevethetőnek kell tartanunk (legalább némely aspektusban) a mindennapi értelemben vett anyagoknak, tárgyakkal, dolgoknak nyelvi (főleg: grammatikailag jelölt) osztályait és az anyagi mozgásformák - anyagfajták tanát a marxista ontológiában. Állíthatjuk egyebek között, hogy a nyelvre a felsorolt létezők eléggé egyöntetű kezelése jellemző, miközben a marxista lételmélet jelentős különbséget tesz pl. a természeti tárgy és a munkatermék között. A két rendszerhez tartozó fogalmak közös referenciája teszi értelmessé Marx ilyen lételmélet-kritikai mondatait: "...egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház..." (MEM 46/I., 18).

25) A pszichikus tartalmak állítások formájában való rögzítéséről mint kutatási eljárásról ld. pl. Buda (1974), Bruck (1980); vö. még Vígotszkij (1967) a belső beszéd állítmányi jellegéről.

Ezúttal képviseljük a "nyelvi világgépet" - pontosabban annak "vehiculumát" - a magyar mindennapi nyelv igéből és kiegészítőkből (vonzatokból) álló kifejezései, amelyek a verbális megnyilatkozásokban mondatként vagy egy szituáció nominális leírásaként szerepelhetnek (pl. Egy szúnyog az orromra szállt; ...az, hogy egy szúnyog az orromra szállt).²⁶

Soroljuk a magyar igés kifejezéseket a következő - egyszerűsített - osztályokba:²⁷

- I. A puszta ige mint "zárt kifejezés" (Esteledik.).
- II. Alanyos ige (Péter alszik.).
- III. Alanyos-tárgyas ige (Péter nézi Máriaát.).
- IV. Alanyos-határozós ige (Péter ránéz Máriaára.).
- V. Alanyos-tárgyas-határozós ige (Péter a sőt az asztalra teszi.).
- VI. Alanyos-határozós-határozós ige (Péter átmegey Pestről Budára.).

A szerkezetekben rejlő "állítások" kiemelését meggyorsíthatjuk azzal, hogy felhasználjuk - a számtalan lehetőség közül - Sechehaye (1982) kiváló érzékenységgel megírt fejtegetéseit képzeletünk/képzeteink és a nyelvi formák megfeleléseiről.²⁸

Ezek értelmében az I-VI. szerkezet típusokról mindenekelőtt azt szögezhetjük le, hogy - Sechehaye és más szerzők kifejezéseivel szólva - az I. kivételével a magyar igei állítmányú mondatok is megannyi kis

26) Ennek a nyelvi síknak választása mellett szól, hogy az igés szerkezetek a "nyelvi világgép" alappilléreinek számító szófaji kategóriák működtetése révén valószínűleg minden más eszköznél hatékonyabban valósítják meg a valóság nyelvi tagolását. Más dimenziókat megnyitó, más összefüggések is vizsgálhatók azonban, vö. az azonos tő által meghatározott szócsaládokat (pl. száll - szállít stb.), a lexikai jelentések összefüggéseit és fejleményeit (pl. száll: madár, por, hang, örökség vkire stb). Sőt az utóbbiak hatása megmutatkozik az igés szerkezetek sajátosságain is.

27) Ehhez azokat a nyelvtani elemzési eredményeket használjuk fel, amelyeket a klasszikus strukturalista iskoláktól napjainkig több irányzat elfogad. - A nyelvi példákat mondat formában szerepeltetjük.

28) L. főleg 282-336. - Hasonlóan tulajdonít tartalmakat a szófaji, illetőleg a mondatrészi kategóriáknak - sok más magyar nyelvtani mű között - Tompa (1961-1962) is. Azért támaszkodunk mégis elsősorban Sechehaye művére, mert ez utóbbi egyúttal egészen világossá teszi a magyar nyelvtani munkákban általában hiányzó vagy elmosódó gondolatot,

dráma képében írják le a világot, a dráma aktív és passzív szereplőinek s tevékenységüknek és viszonyaiknak megjelölésével. A világ ugyanis entitásokból, individuális lényekből áll (főnevek), amelyeknek tevékenysége egy-egy folyamat (igék). A mondat megjelöli egy adott folyamat cselekvő elindítóját (alany; de az alany cselekvés elszenvedője is lehet), továbbá azokat az entitásokat, amelyek az adott folyamatnak alá vannak vetve, annak nélkülözhetetlen tartozékai, elszenvedői (vonzatok).

Látszik most már, hogy az I.-VI. típusokba tartozó szerkezetek "állításai" egyrészt eldöntik a létező dolgok entitás- vagy folyamat-jellegét, másrészt kimondják, hogy mely folyamatok mely entitások tevékenységei lehetnek, továbbá jellemzik az egyes folyamatokat aszerint, hogy hogy azok hatása milyen entitásokra terjed ki a megvalósulás során. A folyamatok nem kis része a világ lényeiének "monodrámájaként" zajlik (Péter alszik; Megérett a szőlő; stb.), sőt előfordulnak mintegy teljesen önmagukban zajló, mintegy a világ lényeitől nem korlátozott folyamatok is (Esteledik; Fagy; stb.). Mindezeket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy az igés szerkezetek "világképe" a kiterjedés elvén nyugszik: a folyamatok végbemenetele több vagy kevesebb (vagy nulla) entitást feltételez, azaz hogy - az utóbbiak felől nézve - valamely entitás tevékenykedése több vagy kevesebb (vagy nulla) más entitásra terjed ki.²⁹

azt, hogy, "az objektív gondolkozás és a nyelv fogalmai között" "mélységes különbség" áll fenn (332), ily módon a nyelvi fogalmak elkülönítésében tudatosabban képes eljárni. Megjegyzendő: pillanatnyi célunk nem a nyelvi fogalmak realitásának vitatása (az utóbbinak klasszikus példája Benveniste (1950)), hanem azoknak csak rögzítése. A hagyományos "nyelvtani jelentéstan" és a sechehaye-i leírás csakis ilyen szempontból tekintve vág egybe. A szófajokat hasonlóan értelmező modern irodalomból ld. pl. Chafe (1971).

29) Vélhetőleg helyesen tesszük, ha a 'kiterjedés' fogalma révén a nyelvi "állításoknak" a mindennapi látásmód, illetve a klasszikus fizika térbeli, dinamikai stb. szemléletével való rokonságát hangsúlyozzuk. Valójában a szóban forgó szerkezetek által sugalmazott tartalom lehet ennél több is, de lehet kevesebb is. Egyrészt figyelemreméltó, hogy az ige - vonzat viszonyokkal kapcsolatban Sechehaye a tranzitivitás, a fogalom önmagában való elégtelensége, Weinreich (1966) pedig a logikából származó fészkelés (nesting) kifejezést használta. Hozzá kell tennünk: a "fészkelés" típusú jelkombinációt, illetőleg a linking vagy nesting jellegét Weinreich univerzális vonásnak tartotta (163-167). De az is lehet, hogy egy ige - vonzat kombinációnak tulajdonítható világnézeti tartalom nem több ennél: "... a grammatikai konstrukciók legmélyén is az a felismerés lappang, hogy ... két jelenség ös s z e f ü g g é s b e n van" (Sebestyén (1967), 191).

Talán nem hat túlságosan ad hoc lépésnek az áttérés a marxista világrépre, ha a fentiek után rögtön arra mutatunk rá, hogy az alapvető nyelvi-kettősség-hármaság összetevőit - a folyamatszerűséget, továbbá a lényyszerűséget mint tevékenykedő, illetve mint alávett jelleget - a marxista filozófia szellemében nem lehet "külön kimondani", mivel ebben a rendszerben a létezés abszolút értelemben mozgásban levés és tárgyias létezés.³⁰ E ponton azonban egyelőre máris meg kell állnunk, annak elismerésével, hogy az említett nyelvi és marxista fogalmak összevethetők, s mindenesetre lényegesen különböznek. Viszonyaik feltárása ugyanis előreláthatólag felettebb bonyolult és és nem kis részben eszmetörténeti munka.³¹

A marxista és a "nyelvi világrépre" jellemző a z o n o s n e v ű kategóriák vizsgálata helyett célszerűbb egyelőre azt a primitívebb, de egzaktabb módon megoldható feladatot vállalnunk, hogy azokat - az alapkategóriák k ö v e t k e z m é n y é n e k tekinthető - konkrétabb rendszereket állítjuk párhuzamba, amelyekkel a nyelv, illetőleg a marxista filozófia a valóságot vagy annak részleteit átfogja.

A marxista irodalomban általánosan elfogadott, hogy - megelőző ismeretelméleti megfontolások alapján - az anyagi világ alapvető struktúrájának a mozgásformák olyan rendszerét tartják, amelynek lényege a sajátos törvényszerűségekkel meghatározott létformák történeti és egyidejű egymásba épülése az egyszerűbbtől a bonyolultabbig. A szaktudományok közreműködésével a következő fő mozgásformákat mutatják ki:

- A) Szeretlen lét (fizikai mozgásformák),
- B) Szerves lét (biológiai mozgásformák),
- C) Emberi lét (társadalmi mozgásformák).³²

30) Ld. pl. Marx (1977), főleg 199-201.

31) Ld. a 2. pontot, továbbá Molnár (1982). - Bár annyi első látásra feltűnik, hogy a marxista létezés-fogalom meglehetősen nyelvre szabott, amennyiben éppen a nyelv centrális jelentőségű osztályainak különállását szünteti meg a maga számára, persze ezzel jelentőségüket is igazolva. Összevetés gyanánt mondhatnánk ugyan olyasfélét, hogy pl. az "Egy szúnyog az orromra szállt" kijelentés objektív igazsága teljesebb volna az eset megtörténtekeor ezzel a kiegészítéssel: "Orrom magára csábított egy szúnyogot", mely utóbbi - bár mondható nyelvilag - nem következik a kiinduló lépésből, miközben a marxi fogalmi szerkezet azonnal képes fölidézni. Az ilyesféle kiegészítésekkel - így a szúnyog, illetve orrom "cselekvésének" taglalásával - azonban még bőven belül maradnánk a nyelv bűvkörén.

32) Ld. pl. Lukács (1976) III., Prolegomena, 152-156; Horváth - Szigetvári (1977).

Az ígés szerkezeteknek az a jelentésszintje, amelyen e szerkezetek az A)-C) kategóriákkal összefüggésbe hozhatók, a lexikailag konkrét szerkezetek; ezek "világképi" szempontból hiteles közege pedig a mindennapi nyelvhasználat, amelynek során a beszélők aktuális eseményeket írnak le, tapasztalati szabályszerűségeket, köznapi általánosításokat stb. fogalmaznak meg.³³ Bármennyire kezdeti és közelítő jellegű is a várható eredmény, mégis jogos és következetes lépést teszünk a két világkép összehasonlításában, ha vesszük az I.-VI. osztályokba tartozó, lexikailag és szituacionálisan konkrét (mondatként felfogott) szerkezetek sokaságát, s - vállalva a beszélői nyelv- és világismeret mintaadójának szerepét - megpróbáljuk minősíteni őket az A)-C) filozó-fiai-szaktudományos kategóriákkal. A minősítés alapja a szerkezetek referenciális jelentése; menete pedig ahhoz hasonlítható fordítási művelet, amikor mindennapi fogalmakról tudományos ismeretekre térünk át, vö.: Mi a jégeső?; stb.

3.2. Előre kell bocsátani, hogy az elvégzendő művelet bizonyos veszteségei előre láthatóak. Egyebek között: a tudományos kategóriák dialektikus viszonyai érdemben nem fejezhető ki; ugyancsak nem kategorizálás dolga a nyelv antropomorfizmus és a tudomány "nekünk való" volta közötti különbségtevés. A fájdalmas, de pillanatnyilag kivédhetetlen kompromisszumok megkötése után tekintsük a nyelvből való kilépés kezdő műveleteinek, ha az ígés kifejezéseket a következőképpen minősítjük:

A) F i z i k a i mozgásformák kifejezői:

Esteledik; Villámlik; Csillog a harmat; Kopnak a sziklák; Az eső lehűtötte a levegőt; A nap a felhők mögé bújt; A Duna két ágból ered; A folyó egy szakaszon finom homokot rakott le a partra; A hegyekből olvadáskor patakokban zúdul le a víz a völgybe; stb.

Ugrásszerűen megnövekedne az ide tartozó anyag a magasabb létszférákra közvetlen(ebb)ül utaló kifejezésekkel:³⁴

33) Mint korábban rámutattunk, már a mindennapi nyelvhez közel álló szaknyelvi kifejezések sem a legjobb reprezentánsai a "nyelvi világképnek", vö. pl. A madarakra a fejlett ivadék gondozás jellemző vs. A madarak gondosan nevelik fiókáikat; ld. még a 2. pontot. A mindennapi nyelv és a szaknyelvek között azonban nincs éles határ.

34) A több arcú (fizikai-biológiai-társadalmi) kifejezések kategorizálásának valamilyen hipotézisét akkor volna értelme kidolgozni, ha azt valamilyen további speciális vizsgálat indokolná; ilyet azonban

Kanyarog az út; Ég a tető; Habzik a sör; Elromlott az óra; Szellőzik a szoba; A szél becsapta az ablakot; Az autó elgázolt egy őzet; A fák árnyékot vetnek a házra; A szomszédból áthallatszik hozzánk a gyereksírás;
stb.

B) B i o l ó g i a i mozgásformák kifejezői:

Nő a fű; Két nyúl szalad a mezőn; Elszaporodtak a csigák; Gyógyul a kutya sebe; A kukorica megsínylette a szárazságot; A hosszú út elcsigázta a lovakat; A fény bántja a bagoly szemét; A barackfa meghozta első termését; Egeret fogott a sün; A macska leugrott az ablakpárkányról; A fertőzés átterjedt a kecskékre; A fecske sárból tapasztja a fészket; stb.

C) T á r s a d a l m i mozgásformák kifejezői:³⁵

a) Tárgyakkal való operálás, fizikai munka; Aratnak; Állványoznak; Evez; Kertészkedik; Leveszi a doboz fedelét; Összerakja a fűrőt; Automata osztályozza a gyümölcsöt; Balettcipőket készít; Maró anyaggal dolgozik; Rákapcsoltak a mozdonyt a szerelvényre; A padlót fával és műanyaggal burkolják; stb.

b) Pszichikus tevékenység, szellemi munka: Ianul; Döntött; Unatkozik; Észrevette a füstöt; Megjegyezte a telefonszámot; Átgondolta a helyzetet; Elolvasta a tájékoztatót; A válasz megdöbbenette; Jó eredményre számít; Örül az esőnek; A tünetekből ételmérgezésre következtettek; stb.

c) A gazdasági szervezethez tartozó tevékenységek: A vállalat ma már exportál is; Ellátási zavarok keletkeztek; Tervezőt keresnek; A csatornázást alvállalkozó végzi; Hulladékanyagokkal kereskedik;

most nem tervezünk. A többarcúságot a dialektikával azonosítani hibás feltevés volna. - Itt jegyezzük meg, hogy az egyes kategóriákon belül a példák felsorolásában semmiféle ontológiai elv nem érvényesül; a felsorolás kizárólag a grammatikai szerkezetek I. - VI. rendjéhez igazodik.

³⁵⁾ A C) kategóriában a könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerű megkülönböztetni néhány - társadalomelméletileg releváns - alkategóriát. Közülük a genetikusan elsőrendűeket használjuk fel; olyan, lehetséges kategóriákat, mint Tudomány, Művészet, Jog, Politika, Hadászat stb. helykímélési céllal figyelmen kívül hagyunk. - A példamondatokban a ki nem tett meghatározott alany vagy tárgy: ő, ők, őt.

Befizetett lakásra; Hitelre tart igényt; A gépeket a szövetkezet biztosítja a háztájinak; stb.

d) Társas viselkedés, jelhasználat, kommunikáció: Összebarátkoztak; Jól alkalmazkodik; Gondozza idős rokonát; Csókolgatja a kisbabát; Tiltakozik a rendelet ellen; Bizalmaskodik a vevőkkel; Figyelmeztették a veszélyre; Kért egy pohár vizet az ápolónőtől; Vitába bonyolódott a főnökével; A rádió közvetíti a mérkőzést; A kosztümök a kort idézik; Keveset beszél; Levelet írt a szerkesztőségnek; Fejbőlintással válaszolt a kérdésre; stb.

e) Fizikai/biológiai folyamatok, aspektusok:³⁶ Gyermekük született; Felnőtt; Ebédel; Elájult; Betegeskedik; Tornászik; Az utcán mindig siet; Az asztalra könyököl; stb.

D) Á l t a l á n o s kifejezések (az elemzés során létesített kategória, mibenlétéről l. alább): Vmi; Van; Kezdődik; Folyik; Befejeződik; Csökken; Növekszik; Változik; Vmi vmit; Okoz; Gátol; Képez; Tartalmaz; Helyettesít; Vmi vmiben/vmiből/vmire stb.; Áll; Átalakul; Bizonyul; Egyezik; Hasonlít; Irányul; Összefügg; stb.

Ha a nyelvi kifejezéseket a feltett módon explicitté tesszük, kb. így: 'A Villámlik jelű jelű valósággrészlet önmagában zajló folyamat, a világ lényekre nem terjed ki'; 'A Kanyarog az út jelű valósággrészlet az út jelű lény monodramatikus cselekvése'; stb., az eredmény intuíciónk szerint valóban elfogadhatatlan. Ugyanakkor valóan meggyőző, hogy az előbbi a szeretlen természet, az utóbbi pedig az emberi lét megnyilvánulása. Voltaképpen, ha a marxi lételméleten alapuló filozófiai-szaktudományos modellt igaznak tekintjük, a tőle való lényeges eltérést pedig tévesnek minősítjük, akkor az igés szerkezetekből az alkalmazott séma szerint kiemelt valamennyi "nyelvi állítást"

36) Itt - nem elméleti megfontolásból - olyan kifejezéseket említünk, amelyeket a (magyar) nyelv emberre specializáltan használ. Az emberről különben semmi olyat nem állíthatunk, ami ne "érne föl" a társadalmi lét szintjéig, beleértve még a közvetlenül fizikai okkal magyarázható eseményeket is, pl. A palló megbillent, és Péter beleesett a vízbe.

szükségszerűen tévesnek kell mondanunk. Ez utóbbi állítás azonban, mivel a kérdéses viszony tartalmi vizsgálatáról már a fenti összevetés előtt lemondtunk, nem tartozik az ebből származó eredmények közé. Mint rámutattunk, az alapkategóriáknak csupán egyes következményeit állítottuk szembe. Ezek viszonyai - egyes megfelelések, mennyiségi összefüggések, arányok stb. -, mint a következő pontban igyekszünk megmutatni, magukban is következtetni engednek a "nyelvi világgép" néhány sajátosságára.

3.3. L e m e z t e l e n í t ő m a r x i z m u s (elmélet). Tapasztalhatjuk, hogy a marxista ontológiának csupán elemeivel való szembeállítás különlegesen éles fényben leplezi le a nyelv két legfontosabbnak tartott valóságtükröző vonását: fenomenologizmusát és antropomorfizmusát. (Bizonyára hasonló eredménnyel járna a "nyelvi világgépnek" valamely átfogó szaktudományos elmélettel való összevetése is. A szaktudományok speciális elméleteitől érthető módon attól függően várhatunk hasonlót, hogy mennyire közvetlenül vonatkoznak a világra.) Ezzel szemben bizonyos, ún. fundamentális fogalmaknak és "nyelvi realizációjuknak" ("felszíni" megjelenésüknek) komponenciális megfeleltetése - ami sok évtizedes gyakorlat a szemantikában - legföljebb a jéghegy csúcsait mutathatja meg, mivel ekkor semmi biztosítékunk nincs arra, hogy felszíni és antropomorf megnyilvánulásokat nem ugyancsak felszíni és antropomorf jegyekkel írunk le.³⁷ A lényeges tehát - nézetünk szerint - az, hogy a nyelvet valamely nem fenomenológiai és nem antropomorf tudás fényében vizsgáljuk (amelyben a fogalmi komponensek extralingvisztikus viszonyban vannak egymással). Végül is az emberek a nyelv segítségével nyelven kívüli dolgokról beszélnek. Hogy tisztázni lehessen, miként van a nyelv a nyelven kívüli valósághoz rendelve, kétségtelenül tudnunk kell, miféle dolgok azok, amelyekről az emberek beszélnek.

Az igés kifejezőképesség már néhány, a marxizmus rendszerét közelítő felmérő lépés tükrében is jelentősen emberközpontúbbnak mutatkozik a köztudottnál, s többféleképpen is.

Könnyen lehet, hogy a nyelvészeti munkában a nyelvésznek az az

39) Az erősen poliszemantikus igék ugyanakkor a mindennapi élet fontos alkotórészeit jelölik. Az utóbbiak között bizonyos műveletek (adás, fogás stb.) szerepét az intellektuális fejlődésben a pszichológia tárta föl. Egyes feltevések szerint az adás aktusának társadalom- és kultúraszervező hatása is volt a történelemben, ld. Service (1972). Mindez azonban nem magyarázza a sokjelentésű igék némelyikének fantasztikusan terjedelmes és minden elemző által megfigyelt diffúz jelentéskörét; ld. Molnár (1983).

ingerülete, amely tekintetét a nyelven kívülre irányítja, gyakran kerül a kutatás számára kedvezőtlen gátlás alá. Ugyanis mihelyt tudatosan megpróbálunk egyszerre tekintetni a nyelvre és a nyelven kívülre, rögtön az az erős benyomásunk támad, hogy a mindennapi nyelv egy a valóságostól nagyon eltérő, "házasított" világot jelenít meg, szinte Arany János "Családi kör"-ének harmóniájában. Ez a benyomásunk, amelyet a jelen esetben szemmel láthatóan az ontológiai és a nyelvi kategóriák egymás mellé helyezésének (a szükséges fenntartások mellett) összemérésének köszönhetünk, sokban már az eddigiek alapján is igazolható. A bujkáló nap, bólingató eperfa típusú megszemélyesítő kifejezések mellett a Villámlik! "házas" jellege kétségtelenül rejtettebbek. De pl. némely igének meglehetősen nyílt tulajdonsága, hogy a fizikai összefüggéseket, folyamatokat a velük kapcsolatos emberi tevékenységre vagy szükségletre vonatkoztatva jelöli. Pl. az Akadozik vmely folyamat az alany közreműködése nélkül is (vö. Akadozik az áramszolgáltatás, Akadozik a munka, stb.) emberi tevékenységről, emberi beavatkozásról informál, vö. ^XAkadozik a napsütés; ^XA hegyekben akadozik a levegő áramlása, de: Akadozik a víz (stb.) áramlása (egy mesterséges rendszerben). Bővül vmi: a társadalom érdek- és hatáskörében, vö. ^XBővült a bolygók száma, ha új bolygó keletkezett, de: Bővült a felfedezett bolygók száma. Fér, befér, elfér vmi vho, vho: ha a térfogat felmérése a beletevés szükségletével függ össze, vö. ^XPéter táskája elfér Jánoséban?, pl. ehelyett: Péter táskája kisebb Jánosénál?; másrészt vö. azonosság kifejezésében: ^X1 méterben 100 centiméter fér el. A Kiszellőzik vmi csak biológiailag vagy élvezetileg fontos légcserét jelent. Stb. - Egyéb vonatkozásokról l. alább.

F e n o m e n o l o g i z m u s , i n d e x i k u s j e l l e g .
 Fenomenologizmus címén mindenekelőtt a külső hasonlóságon alapuló névátvitelt szokás említeni. De fel kell figyelni a következő összefüggésre is. Leszögezhetjük, hogy minden egyes igei kifejezés referensének, a jelölt valóság részletnek tudományos rekonstrukciója elvileg egy totális és végtelenül fejleszhető modell. (Ezen lényegében az sem változtat, ha a kérdéses valóság részlet komplexitásánál fogva nem válik közvetlen vagy elsőrendű tudományos témává, pl. egy Találtam az erdőben egy távcsövet mondattal leírt esemény.) Ebből kiindulva megfogalmazható egy olyan, egyszerre megismeréslélektani, ismeretelméleti és szemantikai érdekű feltevés, hogy a nyelvi jelek nem az ontológiai értelemben vett tárgyaknak, hanem csupán azok i n d í c i u m a i n a k

jelei; a kijelentések a maguk szemantikai eszközeivel - a leginkább a mindennapi nyelv ún. Factum-mondataira gondolhatunk - indíciumokat dolgoznak föl.³⁸ Bizonyos jegyek alapján pl. mindenki meg tudja állapítani, hogy az az objektum van-e előtte, amelyet a folyó főnév jelöl. E jelek mögötti valóságról (pl. a folyóban ható dinamikai, biológiai törvényekről stb.) azonban tapasztalati ismeretein túl nincs és laikusként nem is lehet tudomása; azt csak a tudomány képes föltárni. Vagyis a folyó terjedelmébe nem tartozik bele az, aminek indíciumai éppen ezt a terjedelmet alkotják. További kérdés: vajon a nyelv "kötelező", hivatásszerű tulajdonságával van-e dolgunk e "felszínesség" esetében (szemben a célirányos megismerő tevékenység menetével, amely a jelenségtől a lényeg felé halad)? Ennek megválaszolása alapvető fontosságú.

A fenti feltevés megvizsgálása külön tanulmányokat igényel. Vizsgálatunk néhány eredménye mindenesetre beilleszthetőnek látszik a fenti koncepcióba.

a) Az igekészlet súlypontjainak, csomópontjainak tekinthető "nagy igék", olykor egyenesen "óriás igék" (magyarul az ad, kap, áll, fog, megy, visz stb.); s hasonlóan más nyelvekben is) nem vagy nem rendszeresen esnek egybe a tudományok centrális fogalmaival.³⁹ Úgy tűnik föl, számottevően megkönnyíti az "óriás igék" létrejöttének magyarázatát, ha az alapcselekvés minőségi súlyán kívül indíciumaik mérhetetlen gyakoriságával, sőt más cselekvésekkel való egybeesésével (vö. pofont ad) is számolhatunk, a nyelvi jelentés "lényegnélküliségét" is feltételezve egyben.

b) Szorosan érinti az előbbi feltevést az igés kifejezések nagy fokú (bár nem egyenletes) l e x i k á l i s és s z e r k e z e t i k ö z ö m b ö s s é g e a valóságos struktúrák iránt. A pofont ad példá-

38) Az indexikus jel problematikájáról ld. pl. Telegdi (1978), (1981); Horányi (1981). - Factum-mondatnak nevezi Popovics (1975) pl. a Fölepítettek egy hidat mondatot a Leküzdöttek egy vízi akadályt vagy Javult a közlekedés Teória-mondattal szemben.

39) Az erősen poliszemantikus igék ugyanakkor a mindennapi élet fontos alkotórészeit jelölik. Az utóbbiak között bizonyos műveletek (adás, fogás stb.) szerepét az intellektuális fejlődésben a pszichológia tárta föl. Egyes feltevések szerint az adás aktusának társadalom- és kultúraszervező hatása is volt a történelemben, ld. Service (1972). Mindez azonban nem magyarázza a sokjelentésű igék némelyikének fantasz- tikusan terjedelmes és minden elemző által megfigyelt diffúz jelentés- körét; ld. Molnár (1983).

ja már utal erre. Itt csupán felhívni tudjuk a figyelmet arra, jelölési probléma rejlik a következő mondatpárokban: Bedobta a levelet a postaládába - Bedobta a levelet a szemétládjába; Tejet itat a gyerekekkel - Pálinkát itat a gyerekekkel; stb. A probléma abban rejlik, hogy a nyelv sugalmazása szerint a jelölt cselekvések lényeges mozzanatát a közös ige fogalmazza meg; valójában azonban a bedobás, illetve az itatás csupán külsősége olyan cselekvéseknek, amelyek a társadalmi élet mikrovilágában lényegesen eltérően jönnek létre, s más és más strukturális helyen foglalnak helyet.

c) Feltehetőleg az eligazító indíciumok hiányára vezethetők vissza az alábbi jelenségek. A beszélő - miközben eléggé jól képes megkülönböztetni egy szó ún. konkrét és átvitt vagy elvont jelentését (pl. faág - tudományág), nem tudja - és a tudományos megismerés eszköze nélkül nem is lehet - helyesen eldönteni, hogy egy szó k é t e g y a r á n t á t v i t t v a g y e l v o n t j e l e n t é s ű esete azonos-e, illetve a szó két példánya ugyanazt a fajtajú dolgot jelöli-e (pl. tudományág - érdeklődési ág; a panasz orvoslása - az ország bajainak orvoslása; a veszteséges munkahelyek megszüntetése - a pénz folyósításának megszüntetése stb.). Bizonyítható, hogy az átvitt, elvont jelentések világa a gyakorlati cselekvést különösen könnyen félrevezetheti.⁴⁰

40) Egyes közgazdászok nyilatkozatai szerint 'a munkahely megszüntetése' fogalma körül "fogalomzavar" van a jelenlegi hazai gazdaságirányításban, amennyiben a 'megszüntetés' adminisztratív műveletként értelmezik. (S valóban, vö. a munkaviszony megszüntetése, az eljárás megszüntetése által jelölt műveletek külsőségeit.) Ez a jelenség arra is rávilágít, hogy a nyelvről a gyakorlati cselekvésre való áttérés szempontjából a megszüntetés szemantikai jelentése nem eléggé tartalmaz. Amiből pedig az következik, hogy az alkalmazandó - és esetünkben igazán szükséges! - "terápia" ki kell, hogy lépjen a jelentések szemantikai vagy logikai elemzésének világából. Végeredményben: pl. a Meg kell szüntetni a veszteséges munkahelyeket kifejezéssel leírt feladat sikeres végrehajtásához a társadalom tagjainak extralingvisztikus tudáshoz kell nyúlniuk. - A kérdéshez ld. pl. Sebeok (1983) a metafora - homológia problémáról az állati viselkedés kutatásában. "Terápiás" szempontból az is igen tanulságos, hogy a "madarak tánca" és a "méhek tánca" kifejezésekről az etológiai kutatás fegyverzetének kitartó alkalmazásával alakult ki az a vélemény, hogy a "madarak tánca" lehet reális, a "méhek tánca" viszont metafora. - A nyelvészeti szemantikában újabban főként Bierwisch (1983) tárt fel az indícium-problémához kapcsolható szabályszerűségeket. A nyelv - társadalmi gyakorlat kérdéséhez ld. még Szalai (1984/85) és a 6. jegyzetet. Logikailag a predikátumok extenzionális határozatlanságának problémája merül föl. Az ezzel kapcsolatos téves elközelítéseket mutatja ki Solt (1985).

d) A nyelvészetben a fentieknél ismertebb az a viszony, hogy az igei argumentumok száma és nyelvtani minősége, valamint a valóságbeli struktúrák között nincs megfelelés, amennyiben a fizikai, a biológiai és a társadalomra vonatkozó igék között egyaránt lehetnek avalens, monovalens és bonyolultabb szerkezetek. Az altípusok hasonló összefüggést mutatnak (a tárggyal való operálás nem követel grammatikai tárgyat stb.). Ugyanakkor - az előbbi megállapításokat nem gyengítve - igen figyelemreméltónak ítéljük a szerekezettípusok külön b ö z ő a r á n y ú m e g o s z l á s á t a valóságbeli makrostruktúrák vonatkozásában. E viszonyok között talán a legszembeütőbb: az avalens igék nagy többsége időjárásige.⁴¹ Ennek az alapja pedig vélhetőleg:

A n t r o p o c e n t r i z m u s. A nyelvi kifejezések vizsgálója, aki gyanútlanul úgy képzeli, hogy az élettelen és az élő természet, valamint a társadalmi élet nagyjában egyenlő arányban sajátítja ki a lexikális kifejezőeszközöket (mert bizonyára egyenlő rangúan kötik le az emberi közösség érdeklődését, figyelmét), meglepetéssel tapasztalja a következő összefüggéseket: a megvizsgált anyagban a) a társadalomra vonatkozó kifejezések nagyobb arányban bonyolultabb, tagoltabb szerkezetek, mint az alacsonyabb mozgásformákat tükrözők; b) a társadalomra vonatkozó kifejezések száma többszöröse a fizikai és a biológiai kifejezések együttes számának.⁴² A két összefüggést annak jeleként értékeljük,

41) L. Elekfi (1965). Az ún. egytagú mondatnak hagyományosan nagy irodalma van az orosz nyelvtanírásban. Az egytagú mondat vitatott S - P szerkezetére vonatkozó kutatásokról ld. Panfilov (1971), 155-160.

42) Számszerűen (és a gyűjtés egyéb adatait tekintve): A magyar nyelv értelmező szótára I. teljes kigyűjtéséből (a periférikus elemek kivételével) származó alapgyűjtés igéinek száma több, mint 500; a velük alakult ontológiai releváns kifejezések (type) száma kb. 1000. Kiegészítőleg minden kifejezés strukturális jellemzést is kapott. Mind a vonzatszerkezet, mind - természetesen - az ontológiai vonatkozás megállapítása függetlenül történt attól, hogy a szótár miként adja meg a vonzatokat, illetve a jelentéseket. - Az említett 1000 kifejezésből a társadalmat írja le több, mint 700 kifejezés, amelyekből 600-nak az alanya személy. Az élettelen és az élő természetre viszont együttesen kb. 130 kifejezés vonatkozik (ezek között nem szerepelnek az ember által alkotott tárgyakkal kapcsolatos, társadalmi vonatkozásúnak tekintett kifejezések). Azoknak az igéknek a száma, amelyeknek vonzatszerkezetei valamennyien vagy túlnyomó részben a társadalmat írják le, 300-on felül van. - A kiegészítő gyűjtés, amely kb. 500 további igére terjedt ki (Ért.Sz. II.-VII.), megerősítette a kialakult irányokat. - A számok értékelésében persze nem feledkezhetünk meg a vizsgálat számos szubjektív és esetleges tényezőjéről, valamint arról, hogy csak az igés kifejezéseket és csak a magyarban vizsgáltuk. A kapott eredmények mindamelllett az eddigi jelek szerint reális támpontokat nyújthatnak hasonló vizsgálatokhoz.

hogy a társadalmi lét elemzettsége a mindennapi nyelv által jóval nagyobb, mint a fizikai és a biológiai lét elemzettsége.⁴³ A probléma kutatása több kérdés szempontjából is releváns; közülük kettőt emelünk ki. Egyrészt, a mindennapi nyelv antropocentrizmusa és problematikus ideologisztikus jellege valószínűleg együttesen kutatatandó kérdéskör. Másrészt, nem maradhat figyelmen kívül, hogy a valóság szerveződési szintjeinek elemzettsége a tudományok által éppen ellentétes irányú fokozatosságot mutat, mint a feltételezett "nyelvi világkép".⁴⁴ Ez a viszony további szempontokkal bővítheti a nyelv szerepének vizsgálatát a megismerésben.

Általános kifejezések. A tisztes számú csoport (a vizsgált anyagban 50-60 íge) szempontunkból úgy került előtérbe, mint amelynek tagjai egybevágóan az azonos alakú, a tudományokban használt univerzális kifejezésekkel, annyiban, hogy különféle mozgásformák analóg viszonyait fejezik ki. Ezeknek a tudományos értékűvé vált magas szintű absztrakcióknak szemantikai elemzése még nagyrészt hátra van. Jelenlegi adataink csupán néhány problémát világítanak meg. Ilyennek mutatkozik a poliszémia és az általánossá válás viszonya, amely nem egyértelmű: korántsem valamennyi erősen poliszém ige általános íge (l. pl. jár).

43) A nyelvfilozófia történetében nem ismeretlen gondolat, hogy az ember saját magáról (és más emberekről) nem teljesen olyan alakzatokban szól, mint a fizikai világról, ld. Kelemen (1977), 191, ld. még uo. 176-178. Mint a könyv bemutatja, a kérdés a XVIII. században a szinonímiával kapcsolatban merült föl, s a kornak megfelelően naturalista magyarázatot nyert; a szinonimák kialakulásának feltétele eszerint legfőképpen az emberi viszonyok szubjektív világában van meg. Induljunk ki azonban abból a tapasztalati elemzési kedvből, érdekből és kényszerekből, amely az embereket - egyebek között - saját és egymás magatartásának, belső indítékainak árnyalt értelmezésére ösztönzi. Vessünk - emlékeztetőül - egy pillantást a megfelelő magyar szókincsnek egy igen kis szeletére, a főnév + (-s)kodik, szerkezetű igék sorára: anyáskodik, basáskodik, bohóckodik, csacsiskodik, disznólkodik, hajcsárkodik, háryjánoskodik, kakaskodik, kuruckodik, majomkodik, malackodik, pajtáskodik, páváskodik, ripacskodik, szamárkodik, szélhámoskodik, uraskodik stb. A képzésmód változataiban: gonoszokodik, okoskodik, hülyéskedik, pipiskedik, csibészkedik, különcködik, hősködik, stb. Ezek az igék óriási értékű szókincsre utalnak, csak a szociális viselkedés egyes területein; méghozzá igen jó kollektív megfigyelőképességről és intuitív tudásról tanúskodnak. Jogos mindezek alapján arra gondolni, hogy a társadalmat leíró igék nagy száma - benne a szinonimáknak tekinthető szavak bősége - nem utolsósorban az emberi viszonyok megértésében való erős érdekelttség megnyilvánulása.

44) Ezt a problémát röviden Buda (1974) körvonalazza.

Másfelől megállapíthatjuk, hogy a "létszférák fölötti" jelleg nem zárja ki a specializáltságot, pl. a barnul, meggörbül a létszférák viszonyában igen elvont, de nem általános igék. Fölmerül a kérdés: melyek és mifélek - extenziójukra és annak kialakulására nézve főképpen - az általános igék; melyek az igék "bölcsőjében" kilakult legáltalánosabb fogalmak?

x

Munkánk elérte célját, ha sikerült az olvasót meggyőzni arról, hogy a "nyelvi világképpel" jó lenne megtanulnunk ugyanolyan tudatosan és tárgyilagosan bánni (a mindennapi életben, az oktatásban, a művelődésben, a tudományban), mint a világ számos más objektumával.

- Abajev, V.I. (1970), Otrazsenyije raboti szoznanyija v leksziko-szintaksziceszkoi szisztyeme jazika. Lenyinyizm i tyeoretyicszeszkije problemi jazikoznanyija. Moszkva, 232-262.
- Ancsel, É. (1983), Három tanulmány. Kossuth Könyvkiadó.
- Antal L. (1976), Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI., Akadémiai Kiadó, 5-14.
- Antal L. (szerk.) (1984), A világnyelv. Gondolat.
- Bakhtine, M. (Volochninov, V.N.) (1977), Le marxizme et la philosophie du langage. Essai d'application de la méthode sociologique en linguistique. Paris.
- Békés F. (1980), Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia. Membrán könyvek, Budapest.
- Benveniste, E. (1950), La phrase nominale. Bulletin de la Société de linguistique de Paris XLVI, 19-36.
- Bierwisch, M. (1983), Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten, Ruzicka, R. - Motsch, W. (szerk.): Untersuchungen zur Semantik, Studia Grammatika XXII., Berlin, 61-99.
- Bohr, N. (1984), Atomfizika és emberi megismerés. Gondolat.
- Bolinger, D. (1965), The atomization of Meaning. Language 41, 555-573.
- Bruck G. (1980), A mentális szótár szerveződése és szerepe a verbális anyagok megértésében és emlékezeti megőrzésében. Radics K. - László J. (szerk.): Dialógus és interakció. TK Tanfolyamok, Budapest, 83-101.
- Buda B. (1974), Fogalomstruktúrák a viselkedés a belső szabályozásban (Adalékok a személyiség kognitív elméleteihez). Nyelvtudományi Közlemények 76, 309-321.
- Buda B. (1982), Nyelv és kommunikáció az úgynevezett stanfordi iskola felfogásában. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV., Akadémiai Kiadó, 17-27.
- Chafe, W.L. (1971), Meaning and the Structure of Language. Chicago - London.
- Csesznokov, P.V. (1977), Neogumboldtyiansztvo. Panfilov, V.Z. (szerk.): Filoszofszkije osznoi zarubezsni napravlenij v jazikoznanyiji. Nauka, Moszkva, 7-62.

- Elekfi L. (1956), Az ige alanya és az alanytalan igék. (Szempontok az igék jelentéstani rendszerezéséhez). Bárczi G. - Benkő L. (szerk.): Pais-émlékkönyv. Akadémiai Kiadó, 214-220.
- Engels, F. (1977), Eugen Dühning úr tudomány-forradalmasítása (Anti-Dühning). Részletek. Marx és Engels válogatott művei 3. Kossuth, 190-208.
- Fehér M. (1983), A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája. Akadémiai Kiadó.
- Fodor I. (1958), A nyelvtani nem kialakulása. Magyar Tudomány, 169-182.
- Fónagy I. (1966), A beszéd kettős kódolása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV., Akadémiai Kiadó, 69-76.
- Fónagy I. (1978), Nyelvek a nyelvben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII., Akadémiai Kiadó, 61-105.
- Gánti T. (1978), Az élet princípiuma. Gondolat.
- Halle, M. - Bresnan, J. - Miller, G.A. (szerk.) (1978), Linguistic Theory and Psychological Reality. MIT.
- Heisenberg, W. (1958), A mai fizika világképe. Gondolat.
- Herman J. (1956), A nyelvtani szerkezet és a gondolkodás viszonyának kérdéséhez. Bárczi G. - Benkő L. (szerk.): Pais-émlékkönyv. Akadémiai Kiadó, 25-29.
- Herman J. (1967), A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V., Akadémiai Kiadó, 155-168.
- Horányi Ü. (1981), A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII., Akadémiai Kiadó, 65-90.
- Horváth J.-Szigetvári S. (1977), A filozófia helye és szerepe az élet keletkezésének kutatásában. Magyar Tudomány, 772-781.
- Hoyle, F. (1972), Stonehenge-től a modern kozmológiáig. Gyorsuló Idő, Budapest.
- Hymes, D. (1973), A nyelv a társadalomban. Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma, Gondolat, 485-505.
- Infeld, L. (1959), Einstein, műve és hatása korunkra. Gondolat.
- Jakobson, R. (1969), A grammatikai jelentés. Hang - Jel - Vers. Gondolat, 131-142.
- Józsa P. (szerk.) (1977), Jel és jelentés a társadalmi kommunikációban. Jeltudományi Dokumentumok 1. sz. Budapest.

- Kelemen J. (1977), A nyelvfilozófia kérdései. Descartes-től Rousseau-ig. Kossuth - Akadémiai.
- Kelemen J. (1981), Metakritika és nyelvfilozófia. Világosság 7., Melléklet, 3-21.
- Kelemen J. - Kenesei I. (1982), Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. Filozófiai Szemle 5., 708-748.
- Kiefer F. (1975), Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. Nyelvtudományi Közlemények 77, 359-382.
- Kozlova, M. (1976), Nyelv és filozófia. Kossuth Könyvkiadó.
- Kurylowicz, J. (1960), Ergatyivnoszty i sztagyialnoszty v jazike. Esquisses linguistiques. Wroclaw - Krakow, 95-103.
- Ladó L. (1982), Az alkotásra való felkészítésről. Magyar Tudomány 8-9., 665-672.
- Leonhard, K. (1968), Biológiai pszichológia. Medicina, Budapest.
- Lotman, Ju.M. (1967), A művészet a modelláló rendszerek sorában. Hankiss E. (szerk.): Strukturalizmus II. Európa Könyvkiadó, 42-67.
- Lukács Gy. (1965), Az esztétikum sajátossága I. Akadémiai Kiadó.
- Lukács Gy. (1976), A társadalmi lét ontológiájáról I-III. Magvető.
- Markarjan, E. (1971), A marxista kultúraelmélet alapvonalai. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (1977), Gazdasági-filozófia kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, K. (1967), A tőke I. Magyar Helikon.
- McCormack, W.C. - Wurm, S.A. (szerk.) (1977), Language and Thought. Antropological Issues. The Hague - Paris.
- Molnár I. (1982), Milyen anyagból van az anyag? Mi van anyagból? (A "mindennapi" szemantika és filozófiai gondolkodásunk hibás kapcsolódásairól). Magyar Filozófiai Szemle 5., 668-696.
- Molnár I. (1983), A jelentésváltozás nem logikus lépéseiről (A szól ige jelentéskörének vizsgálata). Magyar Nyelvőr 3., 333-346.
- Nyíri J.K. (1972), Nyelv és gondolkodás viszonyáról - filozófiai szempontból. Telegdi Zs. (szerk.): Hagyományos nyelvtan - modern nyelvészet, Tankönyvkiadó, 135-151.
- Olson, D.R. (1977), Nyelvhasználat a kommunikációban, az oktatásban és a gondolkodásban. Pléh Csaba (szerk.): Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Szöveggyűjtemény, TK Tanfolyamok, Budapest, 55-95.

- Panfilov, V.Z. (1971), Vzaimootnosenyije mislenyija i jazika. Moszkva.
- Pléh, Cs. (1980), A pszicholingvisztika horizontja. Akadémiai Kiadó.
- Pléh, Cs. (1981), Gondolkodás és nyelv kapcsolata a gyermeknyelvben. Világosság, 674-679.
- Popovics, M.V. (1975), Filoszofszkije voproszi szemantiki. Naukova dumka, Kiev.
- Referovszkaja, E.A. (1961), Glagolnoje upravlenyije v pozdnyej latinyi. Problemi jazikoznanyija, LGU, 190-199.
- Róna-Tas A. (1978), A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban. Gondolat.
- Sapir, E. (1971), Az ember és a nyelv. Budapest.
- Sebeok, T.A. (1983), A művészet előzményei. Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén, Á. (1967), A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről. Nyelvtudományi Értekezések 58., 191-195.
- Sechehaye, A. (1982), Értekezés a mondat logikai struktúrájáról. Antal L. (szerk.): Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény III. (A genfi iskola), 1. rész. Tankönyvkiadó, 255-407.
- Service, E.R. (1972), Az emberi társadalmiság kezdetei. Bence Gy. - Kis J. (szerk.): Munka és emberréválás. Engels hipotézise ma. Kossuth Könyvkiadó, 251-261.
- Slobin, D.I. (1971), Psycholinguistics. Berkeley.
- Solt K. (1985), Téves illúziók a határozatlan predikátumok megrendszabályozásáról. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. 1. sz. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 119-130.
- Spitz Gy. (1985), Niels Bohr és a koppenhágai interpretáció. Valóság 7., 90-94.
- Szabolcsi A. (1976), Edward Sapir: Az ember és a nyelv. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Akadémiai Kiadó, 357-361.
- Szalai J. (1984/85), A szociálpolitika nyelve - amit kifejez és amit eltakar. Medvetánc 1. sz., 105-119.
- Székely L. (1984), Világegyetem-modellek és a filozófia természetképe. Magyar Filozófiai Szemle 5-6., 594-616.
- Szépe Gy. (1969), Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság 6., 20-32.
- Szerebrennyikov, B.A. (1970), K probleme otrazsenyija cselovecseszkogo mislenyija v sztruktüre jazika. Voproszi Jazikoznanyija 2., 29-49.

- Szorokin, Ju.A. (1974), Isszledovanyije vnye jazikovej obuszlovlennosztyi psziholingviszticeszkih javlenyij. Leontyev, A.A. (szerk.): Osznovi tyeoriji recsevoj gyejatyelnosztyi. Nauka, Moszkva, 220-232.
- Telegdi Zs. (1978), A nyilatkozat mint indíciium. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Akadémiai Kiadó, 279-287.
- Telegdi Zs. (1981), A 'nyelvi jel' fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. Akadémiai Kiadó, 163-194.
- Tompa J. (szerk.): (1961-1962), A mai magyar nyelv rendszere I-II. Akadémiai Kiadó.
- Ullmann, S. (1966), Semantic Universals. Greenberg, J.H. (szerk.): Universals of Language. Cambridge, 217-262.
- Vasziljev, Sz.A. (1974), Filoszofszkij analiz gipotyezi lingvisztyi-cseszkoj odnoszityelnosztyi. Kiev.
- Vigotszkij, L.Sz. (1967), Gondolkodás és beszéd, Budapest.
- Vinogradov, V.V. (1947), Russzkij jazik. Grammatyiceszkoje uczenyije o szlove. Ucspedgiz, Moszkva - Leningrád.
- Voigt V. (1982), Újabb vizsgálatok a kultúra nyelvi formái köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV. Akadémiai Kiadó, 143-158.
- Weinrich, U. (1966), On the Semantic Structure of Language. Greenberg, J.H. (szerk.): Universals of Language, Cambridge, 142-216.
- Whorf, B.L. (1956), Language, Thought and Reality. New York - Cambridge.
- Zsinkin, N.I. (1964), O kodovih perehodah vo vnutrennyej recsi. Voproszi Jazikoznanyija 6., 26-38.

RÉGER ZITA

A CIGÁNY NYELV: KUTATÁSOK ÉS VITAPONTOK

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A cikk kritikailag ismerteti a Magyarországon megjelent cigány nyelvészeti szakirodalmat, valamint a cigány nyelv állapotával, kommunikációs lehetőségeivel kapcsolatos szakmán kívüli véleményeket és vitákat.

A hazai nyelvészeti írások többségét e téren az jellemzi, hogy a tartós kétnyelvűség viszonyai között élő, írásbeliséggel nem rendelkező cigány nyelvet a nemzeti nyelvtudomány látószögéből (írásbeliséggel rendelkező egynyelvű társadalmak, nemzeti nyelvek vizsgálata során kialakult módszerekkel, elvárásokkal és előfeltevésekkel) vizsgálja és minősíti, figyelmen kívül hagyva azokat a törvényszerűségeket, amelyeket a nemzetközi kétnyelvűségkutatás és az általános nyelvtudomány a nyelvek együttélésével, egymásrahatásával kapcsolatban feltárt. Ez az egyoldalú szemlélet téves állításokhoz, nyelvi előítéletekhez vezetett.

A fenti témakör elemzésén túl a cikk a cigány kétnyelvűség iskolai vonatkozásaira is kitér.

Magyarországon a cigány nyelv és kultúra tanulmányozásának több, mint két évszázadra visszanyúló hagyományai vannak. Wáli István, debreceni református teológus figyelt fel először a XVIII. század közepén a cigány nyelv és az ind nyelvek közötti nyelvrokonságra. Ettől kezdve szójegyzékek, nyelvtani leírási kísérletek egész sora tanúskodik a cigányság nyelve és kultúrája iránti megnövekedett érdeklődésről. (Ezekről a részben kéziratot anyagokról alapos kritikai áttekintést ad Vekerdi, 1982: 1-3.)

Jelentősebb műveket azonban a hazai kutatás csak a múlt század utolsó negyedében hozott létre. József főherceg cigány nyelvtana (1888) a magyarországi mellett az európai cigány nyelvjárások nyelvtanát is bemutatja, ragozási táblázatok formájában. Ez a mű szándéka szerint mintegy összegzi a cigány nyelvtanra vonatkozó eddigi ismereteket.

A cigány kutatásokat bőkezűen, nagyvonalúan támogató József főherceg pártfogolta, Sztojka Ferenc készítette el a korszak reprezentatív cigány szótárát (1886). A kiváló nyelvtudású és nyelvérzékű Sztojka munkája a korabeli oláh-cigány nyelvjárás értékes adattára, bár a "gyök-szótár" (gyökeres, eredeti cigány szavak szótára) elnevezésére nemigen szolgál rá: a szótár anyagában ugyanis az eredeti cigány szavakon kívül igen nagy számban fordulnak elő a magyarból alkalmilag kölcsönzött, valamint a meglévő cigány szavakból szóösszetétellel, szóképzéssel létrehozott új elemek.

Ugyancsak erre a korszakra esik a cigány népi kultúra feltárásában nagy érdemeket szerzett Wlislocki Henrik nyelvészeti munkássága. Wlislocki szövegközlései, nyelvi leírásai (Wlislocki 1884; 1890) máig legfontosabb forrásanyagunk az erdélyi cigány nyelvjárásról.

Itt említendő meg, hogy a jeles osztrák nyelvész, Franz Miklosich az európai cigány nyelvjárásoknak szentelt munkájában (1872-1880) a magyarországi cigány dialektusokról is értékes adalékokat közöl.

E jelentős előzmények után csupán mintegy fél évszázaddal, a XX. század közepe táján indultak meg újra a cigány nyelvészeti kutatások. Ebben az új, voltaképpen máig tartó korszakban a korábbiaknál jóval szakszerűbb szövegközlések, leíró nyelvészeti munkák egész sora látott napvilágot. Ugyanakkor azonban fokozatosan előtérbe kerültek egyes, a cigány nyelvet, nyelvhasználatot érintő általános kérdések is, amelyekről heves

viták¹ alakultak ki, egymásnak ellentmondó vélemények hangzottak el. Mivel ezek a kérdések általános érdeklődésre tarthatnak számot, ezen túl pedig számos, a kulturális és oktatási gyakorlatban felmerülő probléma kezelését is befolyásolhatják, a továbbiakban célszerűnek látszik a nyelvi kérdés áttekintését az itt felmerült főbb vitapontok ismertetésével folytatni. Ennek során a vitázó felek véleményét a modern nyelvtudomány álláspontjával és saját kutatói tapasztalataimmal vetem egybe.

1. Vélemények, álláspontok a cigányság nyelvi helyzetének megítélésében

Cigányságunk nyelvi megoszlására vonatkozó legalapvetőbb adatunk szociológiai kutatásból származik. A magyarországi cigány lakosság körében 1970-ben végrehajtott reprezentatív vizsgálat szerint a hazai cigányság döntő része - mintegy kétharmada - nyelvileg asszimilálódott, magyar anyanyelvű állampolgár. Kisebb részük (a vizsgálat adatai szerint 21%-uk) beszél az indiai eredetű cigány nyelvet, egy harmadik csoportnak pedig - egy korábbi, román területen bekövetkezett nyelvcsere következtében - a román nyelv egyik dialektusa az anyanyelve (Kemény, 1974). Módszertani okok miatt valószínűsíthető, hogy a vizsgálatban kimutatottnál valamivel nagyobb azoknak az aránya, akik v a l a m i l y e n f o k b a n két-nyelvűek². Egyes kutatók a cigány nyelv beszélőinek számát százezernél is többre becsülik (Vekerdi, 1977:24). A kétnyelvűek aránya azonban feltehetően így sem éri el a magyarországi cigányság lélekszámának a felét. Ennek ellenére a cigány-magyar beszélők alkotják Magyarország egyik legnagyobb kétnyelvű csoportját. A nyelvi kérdés vizsgálatakor tehát mindig szem előtt kell tartanunk azt az alapvető ténytet, hogy a hazai cigányság nyelvi szempontból heterogén összetételű, s nagyobbik részének kétnyelvűségéből eredő problémái nincsenek.

1) Ld. például Élet és Irodalom, 1976, 33, 48.szám; Kritika, 1977, 6.; Heti Világgazdaság, 1983, 11-21. szám.

2) Az e vizsgálatban alkalmazott kérdőíves módszer a kétnyelvűség jelen esetében nem mondható szerencsésnek. Sokfelől megerősített kutatási tapasztalat ugyanis, hogy ha a kétnyelvű közösségek által beszélt nyelvek (itt a cigány és a magyar, illetve a román és a magyar) presztízserkéke erősen különbözik egymástól, a közösség kétnyelvű tagjai az alacsonyabb presztízserkéké nyelv ismeretét, használatát gyakran letagadják. Többek között ezért kevésbé megbízhatóak a népszámlálások megfelelő adatai is.

Az elmúlt másfél évtizedben a tudományos közleményekben, a publicisztikai írásokban valamint a szóban és írásban folytatott viták hosszú sorában cigányságunk nyelvileg helyzetét illetően a következő alapkérdések azonosíthatók:

- A cigány nyelv állapota, kommunikációs lehetőségei, dialektális széttagoltságának foka;
- A cigány nyelv anyanyelvi státusza;
- A nyelvi jogok kérdése, a nyelvi problémák kezelése az oktatásban; a nyelv fejlesztésének kívánatos, illetve lehetséges perspektívái.

Az első két kérdés megítélésében az egyik álláspont, amelyet Vekerdi József és néhány tanítványa képviselt, nagyjából az alábbiakban foglalható össze: A cigány nyelv szóállománya rendkívül csekély (mintegy másfélezerre tehető), így az osztársadalmi kultúra fogalomvilágának közlésére a cigány nyelv nem alkalmas (pl. Várnagy - Vekerdi, 1979:21). A szegényes nyelv (ezen belül az elvont szavak használatának a hiánya) alacsony színvonalú gondolkodást determinál: ez az egyik összetevője az Indiából hozott és történelmileg hagyományozott jellegzetes cigány gondolkodásmódnak (Vekerdi - Mészáros, 1978:13; Vekerdi, 1981). Minden cigány nyelvet is beszélő felnőtt jobban beszél magyarul, mint cigányul. Ezért nem helyes a "cigány anyanyelvű cigány", illetve a "román anyanyelvű cigány" kifejezések használata; ehelyett a "kettős anyanyelvű" kifejezés ajánlott. A kétnyelvű cigányok mindegyikének elsődleges anyanyelve a magyar, amely mellett második anyanyelve a cigány, illetve a román (pl. Várnagy - Vekerdi, 1979:20). A cigány nyelv dialektális széttagoltsága rendkívül erős. A három fő nyelvjárás (oláh-cigány, gurvári, romungro) beszélői egymást egyáltalán nem értik. Ennélfogva eleve kilátástalan minden olyan törekvés, amely cigány irodalmi nyelv kialakítására irányul (Vekerdi, 1977:9).

Ezek a megállapítások egyértelműen arra utalnak, hogy szerzőjük a kétnyelvűséggel kapcsolatos nemzetközi kutatásoknak, valamint az általános nyelvészet egyes fontos tételeinek a figyelembevételével alakította ki álláspontját. Tudományos vizsgálata tárgyát a magyar nyelvtudomány konzervatív ágának normatív szemléletével, írásbeliséggel rendelkező egynyelvű társadalmak, nemzeti nyelvek vizsgálatában alkalma-

zott (s korszerűnek ott sem mondható) fogalmi apparátusával próbálja leírni.

Ez a fajta megközelítés ugyan nem akadályozza meg értékes empirikus kutatások létrejöttét (így a magyarországi cigánykutatás sokat köszönhet Vekerci Józsefnek a cigány dialektusok feltárásában, folklór szövegek gyűjtésében és publikálásában), alkalmatlan azonban a kutatott jelenség egészének a minősítésére, általános és speciális vonásainak meghatározására. Vekerci József megállapításaiból ugyanis egy rendhagyó, mondhatni deviáns nyelvi helyzet képe bontakozhat ki az olvasó előtt, holott a kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvészeti kutatások alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy cigányságunk kétnyelvű csoportjai egy igen köznapi, mind az öt világrészben rendkívül elterjedt kétnyelvűség-típust képviselnek. A két- vagy többnyelvűségnek ugyanis viszonylag ritkább változata az az eset, amikor e nyelvek egyaránt kiműveltek, mindegyikük rendelkezik írásbeliséggel, és a közösség tagjai bármilyen témával kapcsolatban bármelyik nyelvet használhatják. Sokkal gyakoribb, hogy a két nyelv használati köre, a kommunikációban betöltött szerepe alapvetően eltér egymástól: az egyik a csoporton belüli, intim, családias kommunikáció eszköze (s rendszerint nem vagy csak szórványos írásbeliséggel rendelkezik), a másik pedig a formálisabb, "hivatalos" jellegű társalgásé (rendszerint ez a nyelv használatos az oktatásban, a hivatalokban, a munkahelyen, illetve a másik nyelvi közösség tagjaival való érintkezés során, s a csoporton belüli kommunikációban is, amikor az oktatás, a hivatal, a munkahely stb. témáiról esik szó). A nyelvészeti terminológiában általánosan elfogadott terminológia szerint az ilyen nyelvi helyzet megjelölése: "k é t n y e l v ű s é g d i g l o s s z i á v a l" (Fishman, 1967). A k é t n y e l v ű s é g azt jelenti, hogy a közösség felnőtt tagjai valamennyien két nyelvi kód birtokosai, a d i g l o s s z i á pedig azt, hogy a két nyelv szerepe a közösség nyelvhasználatában gyökeresen eltérő: formális, illetve informális funkciókban használatosak. E kétnyelvűség-típus alapvető sajátossága tehát, hogy a két nyelv használata egymást kiegészítő, a közösség tagjainak életében e g y ű t t töltik be azt a szerepet, amelyet egynyelvűség esetében a nyelv intim, informális, illetve formálisabb változatai (hagyományosan szólva: különböző stílusai) töltenek be. A cigány-magyar (illetve a román anyanyelvű beás cigányok esetében feltehetően a román-magyar) kétnyelvűség ez utóbbi

kétnyelvűség-típust képviseli³. Ha a cigányságon belüli kétnyelvűséget a fentieknek megfelelően vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy helytelen a cigány-nyelvtől az "össztársadalmi kultúra fogalomvilágának közlésére" való alkalmasságot számon kérni, hiszen történelmileg kialakult funkciója az informális, a közösségen belüli kommunikáció. Ilyen módon a kétnyelvű cigány közösségek nyelvhasználatának számos vonása magyarázhatóvá válik. Magától értetődő lesz például, hogy a cigány nyelv használatát azok a jegyek jellemzik, amelyekkel a nyelvészetben az "informális", családias nyelvhasználatot szokták leírni. Így a Vekerdí József által pejoratívan, a visszamaradott cigány gondolkodás jeleként emlegetett cigány nyelvhasználati sajátosságok mindegyike (a csekély szókincsbeli változatosság, az egyszerű mondatszerkezetek alkalmazása, a szituációhoz kötött beszédmód) jellegzetesen a közvetlen, családias beszédstílus jellemzője, nem pedig a visszamaradott, primitív gondolkodás ismérve. (Ezek a sajátosságok magasan képzett értelmiségiek családias nyelvhasználatát is jellemzik.)

A kétnyelvűségnek ez a típusa - egy soknemzetiségű történelmi múlt maradványaként - Európában sem számít ritkaságnak a több etnikai csoportot egyesítő nemzetállamokban. E csoportok saját nyelvüket a közösségen belüli kommunikáció céljaira tartják fenn, míg a "magaskultúra" nyelveként a nemzeti nyelvet használják. (Ilyen egymást kiegészítő szerepkörökben használatos például Elzászban a német nyelvjárásokhoz tartozó elzászi dialektus és a francia, Hollandiában a fríz és a holland, Spanyolországban a baszk és a spanyol.)

A modern civilizáció világméretű elterjedésével a kétnyelvűség e típusa hallatlanul gyakorivá vált. Afrikában, Ázsiában, a harmadik világ országaiban a legutóbbi időkben népcsoportok százai kerültek "diglossiahelyzetbe", amikor a gyarmati rendszer felbomlása után megszülető új államokban az oktatás, a politikai kormányzás, a tudományos és a műszaki fejlesztés intézményeivel csupán egy második nyelv (nemegyszer a volt gyarmatosítók nyelve) segítségével kerülhetek érintkezésbe. Fejlett irodalmisággal rendelkező nyelvek esetében is létrejöhet a kétnyelvűségnek ez a típusa. Az anyanyelv ilyenkor az informális kommunikáció szférájába szorul vissza, használati köre nagymértékben beszűkül, a nyelvbe

3) Itt érintett munkáiban Vekerdí József általában megjegyzi, hogy a kétnyelvű cigány közösségek két nyelvének használatában szerepköri különbségek vannak (ld. például Vekerdí - Várnagy, 1979:20; Vekerdí, 1985, I.kötet:19). Általános megállapításait, minősítéseit azonban, úgy tűnik, ez a szempont nem befolyásolja.

nagy mennyiségű kölcsönszó épül be, s idővel e nyelv beszélői bonyolultabb témákat, a társadalmi élet formálisabb területeit érintve önkéntelenül a második nyelvre térnek át. Akik a cigány-magyar kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában a kétnyelvűségből eredő sajátosságokat gondolkodásbeli elmaradottság jelének tekintik, bizonyára nem tudják, hogy a fentiekben vázolt jelenségek a s z l o v á k, r o m á n, n é m e t stb. nyelvi környezetben élő m a g y a r a n y a n y e l v ű beszélők nyelvhasználatában is előfordulnak (ld. például a burgenlandi magyarok körében végzett vizsgálatot, Gál, 1979). Az egyik pesti aluljáróban magam is fiútanúja voltam, hogy az ott engedély nélkül hímezéseket áruló kétnyelvű erdélyi asszonyok így figyelmeztették egymást: "Jön a rendőr és elveszi a paszportunkat!" ("útlevelünket", románból kölcsönzött szóval kifejezve). Hasonlóképpen friss megfigyelés, hogy Szlovákiában élő magyar anyanyelvű beszélők - ugyancsak magyar anyanyelvű beszédpartnerrel társalognak - gyakran nyelvet váltanak: a munkahely, a hivatal, az iskola témaköréit érintve önkéntelenül a szlovákra térnek át.

A kétnyelvűség adott típusán belül az eltérő szerepű nyelvek használati lehetőségei igen különbözőek lehetnek. Társadalmi, politikai, kulturális, pszichológiai és nyelvi tényezők bonyolult együttesétől függ, mennyire tudják (és akarják) a kétnyelvű beszélők anyanyelvük használatát a környező egynyelvű társadalom nyomásával szemben az adott szerepkörben fenntartani, mennyire tudnak nyelvi szokásaikban a többségi nyelv asszimiláló hatásának ellenállni. Az ilyen típusú közösségek sorában kétnyelvű cigányaink valószínűleg szélsőséges helyzetűek abból a szempontból, hogy anyanyelvüket csak igen szűk körben használják. (S tekintve, hogy a nyelv használati lehetőségeit a funkció alakítja, jelenlegi állapotában a cigány nem is használható szélesebb körben, legalábbis olyan módon nem, hogy azt a cigány nyelvi közösségek tagjai meg is értsék.) Ennek megfelelően kicsi a szókincse is. Mindennek ellenére az a gyakran hangoztatott álláspont, hogy a cigány nyelv szókincse mintegy 1200 szóra tehető (például Vekerdí-Mészáros, 1978:13; Vekerdí, 1983a:37), tudományosan nem helytálló. (Erre pusztán az a tény is figyelmeztethet, hogy a nyelvtudományi kutatás a legprimitívebb, kőkorszaki életmódot folytató népek esetében sem talált ennyire kicsiny szókincessel rendelkező nyelvet⁴.)

4) Ezt az ismert általános nyelvészeti tényt éppen egy hasonló szóstatistikát közlő cigány tárgyú nyelvleírásról írt kritikai glosszájában ajánlja nyomatékosan a figyelmünkbe a neves amerikai kétnyelvűségkutató, Einar Haugen (Haugen, 1949).

Először is a magyarországi cigány dialektusok teljes szókincsanyaga még korántsincs megfelelően összegyűjtve⁵. Másodszor pedig a szókincs terjedelmének a megállapításánál okvetlenül figyelembe kell venni, hogy kétnyelvű cigányaink cigány nyelven folytatott társalgásukban nagy mennyiségű magyar kölcsön szót is felhasználnak, cigány képzőkkel ellátva, anyanyelvük nyelvtana szerint formált mondatokba illesztve ezeket. Az ilyen típusú, a környezet nyelvéből származó, rendszeresen használt, nyelvileg beillesztett elemek köre - az ún. "mozgó szókincs" - ugyancsak részét alkotja a befogadó nyelvnek. (A magnóvo - "magnó" - például ugyanúgy cigány szó, ahogy a magnó magyar. Míg azonban az előbbi nem szerepel a rendelkezésünkre álló cigány szójegyzékekben, addig az utóbbit a Magyar Nyelv Értelmező Szótára külön szóként tartja nyilván!) A szókincs e része nyitott, szüntelenül magába fogadhat újabb elemeket. Nem létezik ugyanis olyan határ, amelyen túl egy-egy nyelv ne fogadhatna be szókészletébe újabb és újabb elemeket egy vele érintkező másik nyelvből. Nem fogadható el tehát az a felfogás, amely a cigány beszélők szókincséből csupán a magyar nyelv szavaitól eltérő hangalakú, stabil, nem cserélődő szavakat, illetve a régebbi kölcsönzéseket tekinti a cigány nyelv elemeinek. A kétnyelvűség-kutatásban tájékozott szakember számára az is nyilvánvaló, hogy a magyarétól eltérő szókincs kétségtelen szűkkörűsége nem holmi "cigány sajátosság", hanem a több évszázados kétnyelvűség természetes következménye. Nevezetesen olyan kétnyelvű állapoté, amelyben egy eredetileg feltehetően gazdagabb nyelvállapot fenntartását, a nyelv lehetőségeinek a kifejlesztését akadályozta a hiányzó írásbeliség, oktatás, politikai elismertség, s nem támogatta a nyelv melletti tudatos elkötelezettség motívuma sem⁶.

5) Népzenekutató és nyelvész kollégáim terepmunkájuk során nap mint nap regisztrálnak a rendelkezésre álló cigány szótárakban nem szereplő cigány szavakat.

6) A jelenlegi beszűkült nyelvállapot történeti visszavetítése, lényegében azonos nyelvállapot, kommunikációs és gondolkodási szint feltételezése a cigányság történelmének korábbi, alig-alig ismert évezredeiben (ld. Vekerdí, 1981) szakmailag súlyosan kifogásolható eljárás. Mint láttuk, a kétnyelvűség az adott feltételek között eleve az anyanyelv szókincsének beszűkülésével, elszegényedésével jár; s a nyelvek történetében ezen túl is sokféle más ok vezethet az eredeti szókincs elemeinek elvesztéséhez vagy kicserélődéséhez. (Ezekről részletesebben ld. például U. Weinreich, 1953.) Így hát igen kockázatos dolog azt állítani, hogy amire a cigányban nincs ind eredetű szó, azt a cigányok korábbi történelmük során nem is ismerték.

Hogy mennyire helytelen következtetésekre juthat a kutató, ha a cigány nyelv vizsgálatában figyelmen kívül hagyja a kétnyelvűség-kutatás eredményeit, s annak a kétnyelvűség-típusnak a jellemzőit, amelyhez a cigány-magyar kétnyelvűség tartozik, azt jól mutatják a következő megállapítások. Vekardi József feltételezi, hogy a szegényes nyelv alacsony színvonalú gondolkodást is eredményez. Az előbbiekből azonban magától értetődően következik, hogy az ilyen típusú kétnyelvűség viszonyai között élő beszélők gondolkodási képességeit nem lehet csupán az informális, intim kommunikációban használt nyelv alapján minősíteni, s fogalmi készletükből sem lehet kizárni azokat a fogalmakat, amelyeket csupán egy második nyelv (az oktatás nyelve) közvetítésével - ez esetben magyarul - ismerhettek meg, s csak ezen a nyelven tudnak megnevezni. Arról nem is beszélve, hogy helytelen, tudománytalan eljárás az emberek gondolkodásmódjának, gondolkodási képességeinek minősítése pusztán nyelvük alapján. Nyelv és gondolkodás kapcsolata sokkal bonyolultabb valamiféle egyenes "leképezésnél".

Ugyancsak merőben helytelen állítás az is, hogy minden cigány nyelvet is beszélő felnőtt jobban beszél magyarul, mint cigányul, illetve hogy a kétnyelvű cigányok elsődleges anyanyelve a magyar lenne, amely mellett másodlagos anyanyelvük a cigány, illetve a román. Kétnyelvű cigányaink esetében ugyanis képtelen dolog a magyart tekinteni elsődleges anyanyelvnek, amikor az otthon, a szűkebb közösség nyelve a cigány, s a kétnyelvű cigány beszélők zöme gyermekkorában először ezen a nyelven tanult meg beszélni. (Az iskoláskor előtti életszakaszban több ezer cigány gyermek ma is csak ezen a nyelven tud megszólalni.) Hogy a kétnyelvű egyén rendelkezésére álló két nyelv közül melyik az elsődleges nyelv (a tulajdonképpeni anyanyelv), az nem attól függ, hogy melyik a szélesebb körben használt vagy jobban kifejlesztett nyelv! Nem minősíthető e szempont alapján a kétnyelvű beszélő relatív nyelvtudása sem. Abból ugyanis, hogy a beszélő az egyik nyelvet tágabb szerepkörben használja, mint a másikat, még nem következik, hogy a másik - történelmi-társadalmi okok miatt kevésbé kifejlesztett - nyelvet kevésbé tudná. Egy nyelvből tudni vagy nem tudni nyilvánvalóan csak azt lehet, ami a nyelvben megvan. A cigány nyelvnek éppen úgy megvan a maga nyelvtörténetileg kialakult norma- és szabályrendszere, mint bármelyik természetes nyelvnek. (A szókészlet ezen belül a nyelvnek csak az egyik - nem is a legjellemzőbb - összetevője!) Ezt lehet jobban vagy

k e v é s b é tudni, mint a második nyelvként beszélt nyelv normáit⁷.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a relatív nyelvtudásban tapasztalható különbségek a cigány nyelv anyanyelvi státuszát nem érintik. A nemzetközi tudomány képviselőinek nagy része ugyanis egyetért abban, hogy a nyelvet kell anyanyelvnek tekinteni, amelyen a kétnyelvű egyén először megszólalt, feltéve, hogy ezt a nyelvet felnőtt korában is beszéli, vagy legalábbis érti. Kétnyelvű cigányaink esetében tehát - kivéve, ha a kétnyelvű egyén későbbi életkorban tanult meg cigányul vagy románul - egyértelműen a cigányt illetve a románt kell anyanyelvnek tekintenünk, akkor is, ha a kétnyelvű beszélő számára nem ez az erősebb, az ún. "domináns" nyelv.

Végül néhány szó a c i g á n y n y e l v n y e l v j á r á s i t a g o l t s á g á r ó l. Több vitában elhangzott (főként a nyelvi kultúra kialakulását célzó törekvések ellenérveként), hogy a magyarországi cigány nyelvjárások között nagy, sőt áthidalhatatlan különbségek vannak, beszélők nem vagy csak fogyatékosan értik meg egymást. Esetükben voltaképpen nem is dialektusokról, hanem különálló cigány nyelvekről kellene beszélnünk (Vekkerdi, 1981:409; 1985, I. kötet:20). Eddigi ismereteim alapján azonban - amelyeket jórészt Vekkerdi József cigány nyelvjárásokról írt munkájából merítettem (Vekkerdi, 1977; 1985) - a nyelvjárási széttagoltság ilyen minősítését erősen túlzottnak tartom. Az idevágó irodalomból mindenekelőtt kiderül: cigány anyanyelvű cigányságunk döntő többsége (mintegy 80%-a) az oláh cigány nyelvjárást beszéli. E nyelvjárás és a két másik fontosabb dialektus között jóval több a közös vonás, mint azt a fenti vélemény alapján gondolhatnánk. A rendelkezésünkre álló leírások alapján annyi mindenesetre biztonsággal állítható, hogy az egyes cigány nyelvjárások nyelvtani szempontból alig különböznek egymástól, szókincsükben pedig számos közös elemet tartalmaznak. Ennél fogva mindegyik nyelvjárásban számos olyan mondat alkotható, amelyeket a többi nyelvjárás beszélői akadálytalanul megértenek. Emellett azonban - a részlegesen eltérő kulturális és nyelvi érintkezések eredményeként - a magyarországi cigány nyelvjárásokat eredetében eltérő, nagy mennyiségű kölcsönszó-állomány jellemzi. (Így például az oláh cigány a románból, a

7) Hogy a beszélő melyik nyelven fejezi ki jobban magát, az függhet többek között a korától (esetleg nemétől), a beszélgetés témájától, az alkalmazott beszédműfajtól, és bizonyára más egyéb tényezőktől is.

romungró - vagyis a magyar cigány dialektus - a magyarból és részben a szerb-horvátból, a szinto a németből merítette kölcsönszavai nagy részét.) Különálló nyelvvé minősítésüknek voltaképpen a kölcsönszó-állományban tapasztalható nagyfokú eltérés az alapja. Amint azonban ezt Hutterer (1963) és Szépe (1981) helyesen megjegyzik, nyelvi változatok egymáshoz való viszonyának tisztázásánál a nyelvészek elsősorban nem a vendégelemeket, hanem mindenekelőtt a nyelv ezeknél alapvetőbb, lényegibb összetevőit: nyelvtani szerkezetét, szókincsének eredeti rétegeit és ezek hangtani, alaktani sajátosságait kell figyelembe vennie. (A vendégelemek ugyanis kiejtésükben, ragozásukban rendszerint ezekhez alkalmazkodnak!) Az alapvető összetevők szempontjából viszont az egyes cigány nyelvjárások közötti eltérések félreismerhetetlenül nyelvjárési különbségeknek látszanak. Ezek - más nyelvjárési változatok között tapasztalható különbségekhez képest - korántsem tűnnek jelentősnek. Megjegyzendő, hogy mérvadó nyelvészek, például Kochanowsky (1963), Vencel és Cserenkov (1968), Tólos (1980) igen egységesnek tartják az európai cigány nyelvet.

A szakirodalomból az is kiderül, hogy e különbségek a gyakorlatban - legalábbis egyes nyelvjárési csoportok között - nem zárnak ki bizonyos fokú nyelvi és kulturális érintkezést. Ezt példázza, hogy a g u r v á r i nyelvjárás beszélői népdalaikat az o l á h c i g á n y nyelvjárás l o v á r i a l d i a l e k t u s á b a n énekelik (Vekerdi, 1977:17, 1985, I. kötet:22).

Mindennek alapján a megértés t e l j e s h i á n y a az egyes nyelvjárési csoportok beszélői között meglehetősen valószínűtlennek tűnik⁸. Idevágó ismereteink azonban feltétlenül további bővítésre szorulnak.

Vekerdi József itt ismertetett és bírált tételei mintegy megalapozzák, indokolják negatív álláspontját a n y e l v i p o l i t i k a terén. Eszerint a fenti okok miatt nem érdemes, sőt a cigányság beilleszkedése szempontjából egyenesen káros lenne a cigány nyelv fej-

8) A cigány anyanyelvi beszélők erre vonatkozó kijelentéseit tanácsos óvatosan kezelni. Amint ezt Szegő (1983:66) helyesen megjegyzi, a nyelvjárési különbségek hangsúlyozása szolgálhatja azt a célt is, hogy az adott csoport tagjai még jobban elhatárolják magukat a másik - esetleg rosszabb szociális helyzetű vagy velük ellenséges viszonyban álló - csoport tagjaitól. Ennek ellenére - Szegő állításával ellentétben - igenis létezhetnek "objektív" kommunikációs nehézségek a különböző nyelvjárásokat beszélő csoportok tagjai között.

lesztésére irányuló igényeknek, törekvéseknek teret engedni. Egységes cigány irodalmi nyelv kialakítása a nyelv szűkös szókinccse és erős nyelvjárási széttagoltsága miatt - úgymond - nyelvészeti szempontból amúgy is képtelenség⁹.

Valójában a cigány nyelv esetében éppen úgy, mint bármely más emberi közösség által használt élő nyelv esetében, a nyelvésznek kötelessége leszögezni: e l v i l e g m i n d e n n y e l v m e g t e r v e z h e t ő, k i f e j l e s z t h e t ő. Minden nyelv rendelkezik ugyanis olyan belső és külső lehetőségekkel, amelyek segítségével modernizálása elvégezhető. Annak eldöntése azonban, hogy erre sor kerüljön-e vagy sem, érdemes-e elvégezni vagy sem, nem a nyelvész illetékességi köré tartozik.

A felsorolt általános jellegű kifogások ellenére ismételten hangsúlyozni szeretném Vekerdi József e m p i r i k u s k u t a t á s a i n a k értékét. Az általa és tanítványa, Mészáros György által összegyűjtött, szakszerűen feldolgozott nyelvi anyagok, nyelveírások értéket képviselnek a hazai és nemzetközi cigánykutatásban, s a jelen és jövőbeli kutatómunka szempontjából alapvető fontosságúak¹⁰. Ezek közül - most csak a monografikus feldolgozásokat emelve ki - külön is megemlítendő a magyarországi oláh-cigány nyelvjárás mondattanáról (Vekerdi - Mészáros, 1974) és a magyar cigány nyelvjárás nyelvtanáról (Vekerdi, 1981a) készült leírás, valamint a magyarországi cigány dialektusok szókinccsének, hangtani és nyelvtani jellemzőinek leírása (Vekerdi, 1977; 1983). Mészáros György fent említett, Vekerdi Józseffel közösen írt munkáján kívül a Magyarországon beszélt szinto (német cigány) dialektusról készített rövid monografikus feldolgozást (Mészáros, 1980). Az oláh-cigány nyelvjárás lo-

9) Érdekes módon Vekerdi József a r o m á n c i g á n y o k esetében követendő nyelvi politika terén ugyanilyen szélsőségesen negatív álláspontot képvisel, holott ők r o m á n a n y a n y e l v ű b e s z é l ő k - román nyelvű írásbeliség pedig van. Persze dialektust beszélnek, nem pedig a román köznyelvet, de hát dialektust beszél valamennyi magyarországi nemzetiség is. Míg azonban ez utóbbiak számára fennáll a lehetőség, hogy megfelelő intézményes keretek között anyanyelvük köznyelvi változatát is elsajátítsák, addig a beás cigányok számára ez a lehetőség rendszerint nem adott. A magyarországi cigány gyerekek oktatásának-nevelésének számos más problémájával együtt ez a kérdés is megoldásra vár (Szépe, 1981).

10) Ugyanakkor az általa megfogalmazott téves, nyelvi előítéleteket tükröző nézetek káros mivolta is nyilvánvaló, mivel ezek jól illeszkednek a köznap, előítéletes gondolkodáshoz. Moldova György "Bűn az é-

vári aldialektusáról készült leíró nyelvtan - Mészáros György és Hutterer Miklós közös munkája - a cigány hangrendszer leírásában modern nyelvészeti szempontokat is alkalmaz (Hutterer - Mészáros, 1967).

A cigány nyelv használatának nyelvszociológiai feltételeit figyelembe vevő, a modern nyelvtudomány eszköztárából merítő kutatások száma sajnos igen csekély a magyarországi nyelvészeti szakirodalomban: az említett leíró nyelvtanon kívül mindössze néhány cikkre korlátozódik. E cikkek többségükben nyelvészeti szakkérdéseket tárgyalnak, általánosabb szinten azonban közös sajátosságuk, hogy a cigány nyelv állapotát, fejlődését nem izoláltan, hanem a környezet nyelvével való szoros kölcsönhatásában vizsgálják. Ezen túl pedig jellemző vonásuk az is, hogy nem valamiféle rendhagyó, különleges nyelvi képződménynek tekintik a cigányt, hanem az emberi nyelv egyik változatának, amelynek fejlődését, működését végső soron a sokféle más nyelv tanulmányozásából leszármazott egyetemes nyelvi törvényszerűségek irányítják. Így Hutterer Miklós¹¹ a cigány nyelv múlt század végi állapotát a jelenlegivel összehasonlítva, illetve a magyar jövevényszavak korábbi és jelenlegi beillesztési módját elemezve meghatározott fejlődési szakaszokat állapít meg a cigány nyelv és a mindenkori környezeti nyelv egymásrahatásának folyamatában¹² (Hutterer, 1963; 1967). (Ugyanezek a folyamatok

let" című méltán bírált kötete például a cigány nyelv és kultúra kérdéseit érintve százezres példányszámban népszerűsíti a fentiekhez hasonló téves, előítéleteket sugalló nézeteket.

11) Az indiai eredetű cigány nyelv megjelölésére Hutterer Miklós - az európai szóhasználatnak megfelelően - a románi elnevezést alkalmazza. Érvelése szerint a "cigány nyelv" megjelölés félreértéshez vezethet, ugyanis a cigányok szerte a világon sokféle anyanyelvi csoporthoz tartoznak, így tehát a cigány etnikum által beszélt nyelveket számbavéve inkább "cigány nyelvek"-ről kellene beszélnünk (Hutterer, 1967:170). Hutterer tehát a "cigány nyelvek" kifejezéssel a cigány etnikum által beszélt sokféle különböző nyelvre utalt, nem pedig a románi nyelvjárásait minősítette gyakorlatilag különálló nyelveknek, amint erre többen - tévesen - hivatkoznak.

12) Az általa megállapított négy fejlődési szakasz a következő (Hutterer, 1963:145-146):

A r é s z l e g e s k é t n y e l v ű s é g s z a k a s z a : a nem cigány nyelvet beszélő csoport tagjaival való érintkezés ekkor még szűkkörű, a környezet nyelvének ismerete nem teljes. A környezet nyelvéből átvett kölcsönszók hangtanilag és alaktanilag teljesen alkalmazkodnak az átvevő nyelv hangtani és alaktani sajátosságaihoz. Például a magyar ünne

szó inepos alakban, meghatározott paradigma szerint ragozandó hím-

meghatározott feltételek esetén más nyelvekben is lejátszódhatnak.)

Tálos Endre (1980; 1983) egyes cigány hangtani és nyelvtani jelenségek kapcsán arra a kérdésre keres választ, hogy milyen feltételek esetén, egy adott nyelvi rendszer milyen pontján okozhat változást egy vele szoros "szövetségben" élő, tőle sok tekintetben különböző másik nyelv, és milyen irányúak lesznek a bekövetkező változások. (Ezek az írások tehát az adott cigány nyelvészeti problémák elemzésén túl általános nyelvészeti törvényszerűségek feltárására is kísérletet tesznek.)

A korábban említett viták alapkérdéseivel kapcsolatban Vekkerdi József ellenpólusát egy, a cigány nyelv fejlesztésének, az önálló cigány kultúra megteremtésének elkötelezett értelmiségi csoport képviseli. Közük elsősorban Lakatos Menyhért, Daróczi József és - egyes korábbi írásai alapján - Szegő László¹³ nevét említeném, mivel nyelvi kérdésekről leginkább ők fejtették ki nézeteiket. Írásaik és nyilatkozataik idevágó részeiben mindenképp a nyelvi politika, a nyelvi jogok problémakörével foglalkoznak. Bár álláspontjukat rendszerint nem tudományos igényvel és

nemű főnévként került be az egyik cigány dialektusba. Az ü magánhangzó a romániban eredetileg ismeretlen, ezért azt az átvétel során egy hozzá képzésben közelálló másik hanggal helyettesítették.

A kibontakozott két nyelvűség fázisa: a tartós megtelepedéssel együtt a környezettel való nyelvi érintkezés egyre szélesebb körűvé válik. A cigány nyelv fokozatosan a családi érintkezés szintjére szorul vissza. A nyelvbe kölcsönszavak tömege áramlik be. Ezeknek a beilleszkedése az adott cigány dialektus hangtani és nyelvtani rendszerébe gyakran már nem tökéletes. (Például a tüdő szó ekkor tödöve alakban, a magyar szó eredeti magánhangzóinak megőrzésével került be a cigányba.)

A román nyelvű rendszer felbomlik. A cigány beszélők megőrzik korábbi anyanyelvük szókincsének egyes elemeit, ezeket azonban már a környezet nyelvének nyelvtani szabályai szerint megalkotott mondatokban használják. (Például "Nagyon kamelom a romnyit".) Az ilyen típusú nyelvi változatot kreolnak nevezzük. Napjainkban a fejlődés e szakaszát képviseli az Angliában beszélt anglorománi vagy a spanyolországi kalo.

A teljes nyelvi asszimiláció szakasza: a cigány közösség teljes mértékben átveszi a környezet nyelvét. (Ebbe a fázisba - a teljes nyelvcseré szakaszába - jutottak el korábban, romániai tartózkodásuk során a magyarországi román anyanyelvű beás cigányok.)

13) Szegő Lászlónak a Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak c. kötetben megjelent írása (1983) nyelvészeti szempontból már reálisabb képet ad a cigányság nyelvi helyzetéről, bár egyes állítások itt is vitathatók. (Így például a mi beás cigányaink jelenleg nem valamiféle "cigányos" - kreolizálódott - román nyelvi változatot beszélnek, hanem a román nyelvnek egy Romániában is beszélt dialektusát: esetükben a nyelvcseré teljes volt.)

megalapozottsággal fejtik ki¹⁴, egyes nézeteikkel jelentős közvéleményformáló hatásuk miatt mégis foglalkozni kell. (A kifogásolt nézeteket természetesen a csoport tagjainak nem mindegyike és nem egyforma mértékben osztja, bírálatom mindenekelőtt a fent említettekre vonatkozik.)

Miközben a szerzők a cigány anyanyelviség tényeit, a nyelvi jogok kérdéseit, ennek oktatási és kulturális vonatkozásait kiemelik, rendszerint figyelmen kívül hagyják a cigányság nyelvi heterogenitásának tényeit. Ez a tendencia tükröződik például a cigány anyanyelvű beszélők számárányának túlbecsülésében. Így Szegő László egyik 1976-ban megjelent cikkében "több százezer főt számláló cigány anyanyelvű cigányok"-ról ír, anélkül, hogy indokolná eltérését a cigányság nyelvi megoszlásának ekkor már ismert adataitól (Szegő, 1976). E szerzők - mintegy Vekérdi József véleményének ellenpólusaként - rendszerint erősen túloznak a cigány nyelv aktuális kommunikációs lehetőségeit illetően. A nyelv széleskörű lehetőségeinek bizonyítására általában arra hivatkoznak, hogy bonyolult nyelvezetű irodalmi és politikai műveket (így Nietzsche Zarathustráját vagy a Kommunista Kiáltványt) már sikerült átültetni cigányra (Szegő, 1976.; Lakatos, 1977). Az azonban erősen kétséges, hogy ezek az újonnan alkotott szavak tömegét tartalmazó szövegek érthetők-e a cigány anyanyelvű beszélőknek. Nyelvészeti alapelv, hogy az új szóalkotások közül csak azokat tekinthetjük a nyelv részének, amelyek már beépültek a nyelvi közösség k o l l e k t í v t u d á s á b a, amelyeket tehát az adott nyelv beszélői elfogadtak, ismernek. A fordítók által alkotott új szavak tehát - legyenek azok bármilyen sikeresek - még nem részei a cigány nyelvnek, ahogy a magyar nyelv szókincsének sem részei azok a nyelvújítás során alkotott szavak, amelyek nem épültek be a magyar anyanyelvű beszélők nyelvhasználatába. Ezek a fordítások így nem b i z o n y í t é k a i a cigány nyelv fejlett eszköztárának, hanem k í s é r l e t e k a cigány nyelv eszközeinek a fejlesztésére. Mint ilyenek, természetesen teljes mértékben jogosultak.

Az utóbbi időben a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének a megalakulásával intézményes lehetőségek nyíltak a cigány nyelv fenntartására, fejlesztésére. A szövetség folyóirata, a kéthetenként megjelenő Romano Nyevepe ('Cigány Újság') magyar nyelvű cikkek, riportok

14) Nagyobb terjedelmű nyelvészeti művet e csoport tagjai egy gyakorlati célokra jól használható kis cigány-magyar, magyar-cigány szótártól (Choli Daróczi - Feyér, 1984) eltekintve nem hoztak létre.

mellett cigány nyelvű irodalmi alkotásokat is közöl. Ez az örvendetes új lehetőség azonban a következő két tényező miatt nem fejtheti ki pozitív hatását. Egyrészt a publikált szövegek szerzői az új szavak megalkotásakor nem eléggé merítenek a magyarországi cigány nyelv természetes forrásaiból; másrészt pedig a cigány nyelvi szövegek átírásában a Cigányok Világszövetsége által ajánlott angol alapú helyesírást alkalmazzák (tehát például az s hangot sh, a cs hangot ch betűkkel írják át.) (Szemben a külföldi gyakorlattal, ahol - gyakorlati megfontolásokból - azt a helyesírást részesítik előnyben, amelyet a cigányul olvasók iskolai tanulmányaik során elsajátítottak, tehát a cigány szövegeket rendszerint a helyi többségi nyelv helyesírása szerint írják át.) Cigányságunk köztudottan alacsony szinten iskolázott, cigányaink tehát - ha egyáltalán tudnak olvasni - a gyengén olvasók népes táborába tartoznak. Gyenge olvasók számára pedig egy, az iskolában tanulttól eltérő helyesírás legyőzhetetlen akadályt jelent az olvasásban. Az angol helyesírás alkalmazása tehát azzal a következménnyel jár, hogy a cigány anyanyelvű olvasók lapjuk cigány nyelven közölt anyagait nem tudják elolvasni. Ezáltal elesnek az anyanyelven olvasás örömetől, élményétől, a cigány közösségek pedig elesnek attól, hogy az írásbeliség valamilyen fokban nyelvi kultúrájuk részévé válhassék. Maga a nyelv pedig továbbra is nélkülözni fogja azt a támaszt, amit a nyelvromlás, a lassú kreolizálódás folyamatában egy kibontakozó anyanyelvi írásbeliség számára jelenthetne.

A nemzeti, nemzetiségi tudat ébredésének elmaradhatatlan kísérőjelensége (legalábbis Európában) az etnikum, a nyelv múltját kutató amatőr nyelvészkedés. Családi mitológiák elemeivel színezett délibábos nyelvtörténeti írások a Romano-Nyevipe hasábjain is megjelentek már (Karsai, 1987), és bizonyára másutt is napvilágot látnak majd. Az amatőr nyelvészkedés feltűnése várható, magyarázható jelenség, sajnálatos azonban, hogy a magyar nyelvtudományban jelenleg hiányzanak az ezt korrigáló, korszerű és elfogulatlan nyelvtörténeti kutatások.

2. A nyelvi kérdés és az iskola

Cigány gyermekek iskolai nyelvi problémáival, nyelvi helyzetük oktatási vonatkozásaival pedagógusok beszámolóin, felmérésein és e sorok írójának idevágó munkáin (Réger, 1974; 1978; 1979; 1981; 1987) kívül a Pécsi Tanárképző Főiskola egyes kiadványai (Várnagy, 1977; Ruppert-Várnagy, 1980

ezen belül főleg Grabócz Gábor tanulmánya) és Vekerdi József már hivatkozott munkái foglalkoznak. Várnagy, Grabócz és Vekerdi álláspontja együtt tárgyalható, mivel az említett munkákban mindhármójuknál azonos szemlélet érvényesült. Főbb állításaik a következők: a cigány gyermekek cigányul rosszabbul, szegényesebben beszélnek, mint magyarul, ezért nem lehet őket cigány anyanyelvűeknek nevezni. Cigány anyanyelviségről tehát még gyermekek esetében sem beszélhetünk, már ekkor is kétnyelvűséggel van dolgunk (Grabócz, 1980:23-24; Vekerdi-Mészáros, 1978:15). A cigány gyermekek nyelvi nehézségei az iskolában ezért nem az eltérő anyanyelv hatásaiból, hanem az elmaradott környezet okozta károsodásból erednek. Telepi viszonyok között élő magyar anyanyelvű cigány gyermekek nyelvi szintje sem sokkal magasabb, mint a kétnyelvű cigány gyermekek cigány, illetve magyar nyelvi szintje. A cigány nyelvjárások alkalmatlanok a cigány gyerekek személyiségfejlesztésére, különösen intellektuális vonatkozásban. Személyiségük kibontakoztatása érdekében a gyerekeket magyarul kell megtanítani. Ezért felesleges, sőt káros lenne az otthon beszélt nyelvnek bármilyen formában teret engedni az iskolában. Voltaképpen tudomást venni sem szükséges e nyelvről az oktatás során¹⁵ (Várnagy, 1977:15).

Az elsőként idézett állítás empirikus alapjául négy 10-16 éves korú kétnyelvű cigány gyermek relatív nyelvhasználatának vizsgálati adatai szolgálnak, megengedhetetlenül általánosítva e szűkkörű felmérés eredményeit. A mintájában szereplő négy gyermeknél tapasztalt gyengébb cigány nyelvi szint alapján Grabócz Gábor - Vekerdi érvelését követve - tagadja a cigány anyanyelviség tényét. Ennek az érvelésnek a gyengéjére már a korábbiakban utaltam: a kétnyelvű beszélő gyengébb nyelve is lehet anyanyelv! A cigány anyanyelviség nemlétezőnek deklarálása gyermekek esetében talán még tarthatatlanabb az álláspont, mint felnőtteknél. Ha a szerző vizsgálati mintájába 5-6 éves gyermekeket is bevont volna, könnyen szembetalálhatta volna magát a cigányegynyelvűség tényével. Ez esetben a gyermekeket másnak, mint cigány anyanyelvűnek nevezni nem lehet. Nem könnyű megérteni, hogy a cigány

15) Értesüléseim szerint ezen a ponton a pécsi kutatócsoport megváltoztatta álláspontját: egy későbbi pedagógiai kísérletben a beás cigány gyerekek anyanyelvét is figyelembe vették. Itt említendő meg, hogy a bírált munkák mellett a pécsi munkacsoport több hasznos kiadványt is megjelentetett, amelyek közül kiemelkedik Papp Gyula gyakorlati célokat szolgáló leírása a beás cigányok által beszélt román dialektusról (Papp, 1980; 1982).

gyermek nyelvi helyzetét taglalva hogyan lehet eltekinteni attól, hogy az iskoláskor előtti életszakaszban cigány gyermekek jelentős csoportjai a cigány vagy a román nyelven kívül más nyelvet nem ismernek. Természetesen nem állítom, hogy az egynyelvűség á l t a l á b a n jellemzi a kétnyelvű közösségekből kikerülő cigány gyermekek nyelvi helyzetét. Sőt, napjainkban a cigány közösségek elszigeteltségének oldódásával valószínűleg gyakoribb az az eset, hogy az iskoláskor kezdetéig a cigány anyanyelvű gyermekek már valamilyen fokban magyarul is megtanulnak beszélni. Cigány és román egynyelvű gyermekekkel azonban ma is számolnia kell az iskolának, s méginkább az óvodának.

A kétnyelvű közösségekből kikerülő gyermekek relatív nyelvtudása igen változatos képet mutathat: a magyar nyelvtudás teljes hiányától (a cigány vagy román egynyelvűségtől) a domináns magyar nyelvűségig terjedhet a skála. Így a kétnyelvű cigány csoportokból beiskolázott kisgyermek nyelvi nehézségei sem egyformák a magyar tannyelvű iskolában. Domináns cigány (vagy román) nyelvű gyermekek esetében ezek a problémák minőségileg mások, mint magyar anyanyelvű, de hátrányos körülményeik miatt egyebek között tetemes nyelvi hátránnyal is sújtott gyermekeknél. Így az iskolát cigány vagy román egynyelvűként kezdő, a magyar nyelvet az iskolai oktatás során spontán módon elsajátító kisgyermek kezdetben nem érti a hozzá intézett beszédet. Mondanivalóját gyakran csak egy-egy szóval, gesztussal tudja kifejezni, beszédébe cigány vagy román szavakat kever, nem jelöli a szavak közötti nyelvtani viszonyokat a megfelelő raggokkal, jelekkel. Vele összehasonlítva könnyebb helyzetben van a magyar anyanyelvű cigány gyermek, aki iskolába kerülésekor már folyékonyan beszél magyarul. Nyelvi nehézségeik az iskolában persze nekik is vannak. Cigány és magyar anyanyelvű cigány gyermekek nyelvi hátrányának közös forrása, hogy otthoni nevelődésükből rendszerint hiányzanak az írásbeliséggel kapcsolatos tapasztalatok, hiányzik a gyermekkönyv. Így a gyerekek értelmi és nyelvi fejlődésük során nem sajátítják el azt a fogalmi készletet, amit egy átlagos körülmények között nevelődő gyerek kisiskoláskorára a gyermekkönyvekből megszerezhet (Réger, 1987).

A különböző nyelvi csoportokhoz tartozó gyermekek nyelvi hátrányának m i n ő s é g i azonosítása, az eltérő anyanyelvből eredő problémák lebecsülése merőben téves álláspont. Mivel a cigány gyermekek értelmi fejlettségének és iskolai fejlődési lehetőségeinek a helyes megítéléséhez feltétlenül szükséges a nyelvi problémák forrásának ismerete,

az eltérő eredetű, különböző súlyú nyelvi nehézségek egybemosása nem pusztán szakmai hiba, hanem a pedagógiai gyakorlatban is káros eljárásokhoz, megítélésekhez vezethet.

Az eltérő anyanyelvből eredő nyelvi nehézségek természetesen leginkább az iskoláskor kezdetén okoznak gondot a pedagógusoknak. A tapasztalatok szerint megfelelő színvonalú oktatás esetén a cigány gyermekek a teljes egynyelvűség szintjéről indulva kb. másfél-két év alatt válnak magyar nyelven oktathatóvá. (De vajon hány évet veszítenek addig és hányan kerülnek emiatt kiegészítő iskolába a nem megfelelő szintű oktatási körülmények folytán? S főleg hányan kerültek emiatt hátrányos helyzetbe a múltban, amikor még alig jártak óvodába cigány gyermekek, s a teljes egynyelvűség is sokkal gyakoribb volt?!) Nyelvi nehézségeik a további iskolai szakaszban nagyrészt hasonlóak lesznek a leghátrányosabb helyzetű magyar anyanyelvűek nyelvi problémáihoz (például a szaknyelv elsajátítása terén).

Az az álláspont, hogy a különböző cigány nyelvjárások nyelve nem alkalmas a cigány gyermekek személyiségfejlesztésére, csak annyiban igaz, hogy a cigány nyelv (éppúgy, mint bármelyik nem megtervezett, nem kifejlesztett emberi nyelv) jelen formájában nem alkalmas tudományos fogalmak közvetítésére, ezért az oktatás nyelveként nem jöhet számításba. Az iskola feladata azonban nem szűkíthető le az intellektuális képzésre. Hogy az anyanyelvnek elsődleges kommunikációs eszköz szerepén túl hatalmas érzelmi jelentősége is van, az nem szorul bizonyításra. Az otthon nyelve, amelyen a fejlődő gyermek először értelmezni próbálja a világot, a személyiség tapasztalatainak integráns része: értékek, érzelmek, attitűdök egész sorának hordozója, a bensőséges családi kapcsolatok, a közösségi összetartozás, az intimitás értékeinek szimbóluma. Így a cigány (vagy román) anyanyelvű gyermekeknek iskoláinkban nemcsak a fokozott nyelvi nehézségekkel kell szembenéznüik, hanem át kell élnüik azt is, hogy az általuk anyanyelvként beszélt nyelv a pedagógusok körében gyakran előítélet tárgya, mintegy tünete a "devianciának".

Lehetséges, hogy a cigány nyelv a személyiség értelmi szféráinak a fejlesztésére jelen állapotában alkalmatlan, az azonban bizonyos - könyvtárnyi nemzetközi szakirodalom szól erről -, hogy a gyermek családjában beszélt nyelv megbélyegzése, használatának tiltása súlyosan személyiségkárosító hatású. A nyelv valamilyen "rehabilitációja" (akár-

csak nyelv mivoltának pusztá elismerése) viszont egyértelműen jó hatással van a gyerekek önértékelésére, közérzetére s ezen át iskolai teljesítményére. Nevelési tanácsadóban dolgozó pedagógus számolt be arról, hogy a gyermekekkel való foglalkozás során a cigány gyermekek állandó kisebbségi érzésének oldásában, a kölcsönös előítéletek csökkentésében mennyire jó hatású bármilyen cigány tárgyú (esetleg kétnyelvű) mese- vagy versgyűjtemény használata. Az iskolákban tett látogatásaim során is azt tapasztaltam, hogy demokratikus gondolkodású pedagógusok külön utasítás nélkül is felhasználják az ilyen szövegekből adódó pedagógiai lehetőségeket a cigány és nem cigány gyerekek közötti feszültségek feloldására, a cigány gyermekek iskolai közérzetének javítására. A cigány gyermekek iskolai nyelvi helyzetének rendezésére irányuló gyakorlati feladatokkal kapcsolatban ezért súlyos hibának tartom, hogy a cigány gyermekek egy részének esetében az eltérő anyanyelv tényéről - legalábbis jogilag - a magyar oktatásügy voltaképpen mindmáig nem vett tudomást¹⁶, s hogy az óvoda nélkül iskolába kerülő nem magyar anyanyelvű cigány gyermekek a magyar nyelv megfelelő szintű elsajátításához általában semmiféle szervezett segítséget nem kapnak. (Az iskolai előkészítő foglalkozások jelenlegi időtartama a tapasztalatok szerint erre nem elegendő). Mivel a cigány gyermekek nyelvi helyzetéről az iskola általában kevésbé tájékozott, ez súlyos hatással lehet a gyermek képességeire, iskolai lehetőségeinek a megítélésére is (például az iskolaérettségi vizsgálaton, gyógypedagógiai áthelyezésnél). A gyermek számára a nyelvi hátrány - más tényezőkhöz hozzáadódva - súlyos negatív élmények forrása lehet az iskolában.

Ezért feltétlenül szükségesnek tartom a cigány, illetve román kétnyelvű csoportokból iskolába kerülő cigány gyermekek esetében az eltérő anyanyelv tényének hivatalos elismerését, tovább-

16) Az Országos Pedagógiai Intézet kiadásában 1984-ben napvilágot látott a cigány-magyar képes szótár négy kötete, amely cigány anyanyelvű iskolaköteles gyermekek számára készült, kísérleti jelleggel. (Karsai Ervin és Rostás Farkas György munkája.) Alkalmazásukban nagy problémát jelent, hogy ezek az oktatási anyagok is angol alapú helyesírással készültek. Ez eleve kérdésessé teszi a kísérlet sikerét, hiszen kétféle írásmód párhuzamos elsajátítása az iskoláskor kezdetén a cigánygyermekek-nél jóval felkészültebb gyermekanyag képességeit, lehetőségeit is meghaladná. A kísérletben kitűzött célok tehát irreálisak, a pedagógiai szakszerűségével kapcsolatban felmerült aggályok pedig teljes mértékben megalapozottak. Ez annál inkább sajnálatos, mivel a cigány anyanyelvű gyermekek nyelvi nevelésének témakörében igen nagy szükség lenne szakszerű, felelősségteljes pedagógiai kísérletekre.

bá k ö t e l e z ő figyelembevételét az iskolaérettségi vizsgálatokon, a kisegítő iskolai áthelyezéseknél. Ezen túl sürgető feladatnak tartom azt is, hogy a pedagógusok és pedagógusjelöltek objektív, előítéletektől mentes tájékoztatást kapjanak a kétnyelvű cigány gyermekek nyelvi helyzetéről. Az iskolákban véget kell vetni a nyelvi diszkrimináció minden formájának.

- Choli Daróczi József - Feyér Levente (1984), Romano-ungriko cino alavari. Cigány-magyar kisszótár. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.
- Fishman, J.A.(1967), Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without Bilingualism. The Journal of Social Issues 2.
- Gál, Susan (1979): Language Shift. New York, Academic Press.
- Grabócz Gábor (1980), A beszéd és a szociális helyzet összefüggése. In: Várnagy Elemér (szerk.): Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból 2. Pécs, Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Haugen, Einar (1949), A note on the Romany 'Language'. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Bind XV., Oslo, H. Aschehoug Co.
- Hutterer Miklós (1963), A romani (cigány) nyelvjárások magyar elemei. In: Benkő, Loránd (szerk.) Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Budapest, Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések, 40, 139-147.
- Hutterer Miklós (1967), A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. Budapest, Akadémiai Kiadó, 169-187.
- Hutterer Miklós - Mészáros György (1967), A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 117.
- József Főherceg (1888), Czigány nyelvtan. Románo csibákero sziklaribe. Budapest, MTA.
- Karsai Ervin (1987), A cigányok története I-II. Romano Nyevepe 3.7.; 4.7.
- Kemény István (1974), A magyarországi cigány lakosság. Valóság 1974/1. 63-72.
- Kochanowsky, J. (1963), Gypsy Studies. New Delhi. International Academy of Indian Culture.
- Lakatos Menyhért (1977), A cigánykérdésről. Kritika 1977/6: 5-6.
- Mészáros György (1980), A magyarországi szinto cigányok. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 153.
- Miklosich, Franz (1872-1880), Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's. Wien.
- Papp Gyula (1980), Segédanyag beás cigány gyermekek magyar nyelvi

- kommunikációs készségének fejlesztésére. Pécs, Tanulmányok a PTF cigánykutató munkacsoportjának vizsgálataiból II.
- Papp Gyula (1982), A beás cigányok román nyelvjárása. Beás-magyar szótár. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V-VI. Pécs, Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Réger Zita (1974), Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. Valóság 1974/1: 50-62.
- Réger Zita (1978), Cigányosztály, "vegyes" osztály - a tények tükrében. Valóság 1978/8: 77-89.
- Réger Zita (1979), Bilingual Gypsy Children in Hungary. Explorations in "Natural" Second Language Acquisition at an Early Age. International Journal of the Sociology of Language 19: 59-82.
- Réger Zita (1981), Amit a cigány gyermekek fejlettségének megítéléséhez tudni kell. Az áthelyezési vizsgálat II. Az értelmi fogyatékos gyermekek áthelyezésének kérdései. Budapest, Művelődési Minisztérium, 143-160.
- Réger Zita (1987), Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. Budapest, a MTA Nyelvtudományi Intézete, 31-89.
- Szegő László (1976), Kellenek-e a cigány osztályok? Élet és Irodalom 1976. augusztus 14:8.
- Szegő László (1976.a), Cigánybabonák. Élet és Irodalom 1976. november 27:5.
- Szegő László (szerk.)(1983), Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak? Kozmosz Könyvek.
- Szépe György (1981), A cigány nyelvről - társadalmi kontextusban. (Kézirat).
- Sztojka Ferenc, nagyidai (1886), Ő császári és magyar királyi fensége József főherceg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé átlává. Iskolai és utazási használatra. Kalocsa, Malatin ny.
- Tálos Endre (1980), Fonológiai szabálykölcsonzés a cigányban. Magyar Fonetikai Füzetek 5. 152-158.
- Tálos Endre (1983), Morfoszintaktikai szabálykölcsonzés a cigányban. Nyelvpedagógiai írások IV. Budapest, MKKE Nyelvi Intézet, 22-31.

- Várnagy Elemér (1977), A cigánytanulók személyiségfejlesztésének problémái. Pécs, Pécsi Tanárképző Főiskola.
- Várnagy Elemér - Vekkerdi József (1979), A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vekkerdi József (1977), A magyarországi cigány nyelvjárások. Értekezés a nyelvészeti tudományok doktora fokozat elérésére (Kézirat).
- Vekkerdi József (1981), Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 83/2: 409-421.
- Vekkerdi József (1981a), A magyar cigány nyelvjárás nyelvtana. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból IV. Pécs.
- Vekkerdi József (1982), A magyarországi cigány kutatások története. Debrecen.
- Vekkerdi József (1983), A magyarországi cigány nyelvjárások szótára. Tanulmányok a cigány gyermekekkel foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból VII. Pécs.
- Vekkerdi József (1983a), Cigányság és szeparatizmus. Heti Világgazdaság 18: 36-38.
- Vekkerdi József (1984), Nemzetiség vagy életforma? A cigányság kategóriájának meghatározása. Forrás 1984/3: 44-65.
- Vekkerdi József (1985), Cigány nyelvjárás népmesék I. Debrecen, Folklor és Etnográfia 19.
- Vekkerdi József - Mészáros György (1974), A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 135.
- Vekkerdi József - Mészáros György (1978), A cigányság a felemelkedés útján. Hazafias Népfront.
- Vencel, T.V. - Cserenkov, L (1968), Gyialekti ciganszkovo jazika i ih vzajimootnosenyija sz indoarijszkimi jazikami Ingyiji, Pakisztana, Nyepala i Cejlona. Moszkva.
- Weinreich, U. (1953), Languages in Contact. Publications of the Linguistic Circle of New York.
- Wlislocki, Henrik (1884), Die Sprache der transsilvanischen Zigeuner. Grammatik, Wörterbuch. Leipzig, Friderich.
- Wlislocki, Henrik (1890), Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der siebenbürger Zigeuner. Geschichtliches, ethnologisches, Sprache und Poesie. Hamburg, Ruchler.

IV. szám, 1988. augusztus

JUDIT SZÉPE
A PHONOLOGICAL INVESTIGATION OF
HUNGARIAN-SPEAKING APHASICS

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A cikkben ismertetett vizsgálati módszer afáziások fonetikai és fonológiai károsodásait törekszik definiálni, illetve elkülöníteni. A szerző ismerteti a magyar anyanyelvű kísérleti személyeken elvégzett vizsgálatok eredményeit, a fonémák és a disztinktív jegyek károsodásának összefüggéseit, valamint a legjellemzőbb adatok jelentőségét, amelyek alapján a módszer a későbbiekben továbbfejleszthető.

0. Introduction

One of the most important tasks in the linguistic analysis of the verbal communication of aphasic patients is to distinguish the damages of the different linguistic levels. If we want to attribute an aphasic phenomenon to the disfunction of a higher grammatical level, first of all we have to assure that damages of a lower level cannot systematically produce a similar effect.

Naturally, the investigation of a given grammatical level through aphasic phenomena may be relevant in itself: the interdependence of damages can give insight not only into the nature of damages, but also into the normal structure of the level in question.

In the following paper I will elaborate on my phonological investigation, which can offer basis for making the distinction between certain phonetic (dysarthric) and phonological (aphasic) damages on the one hand, and between certain damages of the phonological and morphological levels on the other hand.

The investigation seeks to answer the the following questions:

- a) what is the relation between the damages and the normal structure of the phonological level;
- b) what kind of interrelation can be discovered between the damaged elements and rules.

In describing the phonological damages it is important to answer the question whether from the damage of a phonological unit we can predict the damage of other units, viz. whether damages display a structure that can be compared with the normal one. Empirical data show that the disorders in discrimination and production of certain phonemes is in correlation with that of other phonemes. The result of the exploration of interdependences may be the following: a) the structure of disorders correlates with the normal one, or b) it deviates from the normal one systematically.

The present method can be used for exploring whether there is any disorder in the patient's (individual) discrimination and production of phonemes, and for stating a possible system of these disorders, if there are any. Subsequent experiments can make the results more precise, and may allow one to draw conclusions on a probabilistic basis concerning the general build-up of the phonological disorders under investigation. The interpretation of data along these lines can serve as a basis for future

studies.

1. The theoretical frame and the methodological considerations of the investigation

There are syntagmatic and paradigmatic disorders on the phonological level: I consider the substitutions of different degrees paradigmatic disorders. The phonological substitutions appear as interchanging phonemes, but it can be assumed that it goes back to the damage of distinctive features (DFs).

The scope of the investigation is the substitutions of single DFs, which are the most common. The question to be answered is what the essence of these substitutions is: is it the damage of phonemes or separate DFs, or perhaps the interconnection of these two phonological entities that matters.

My basic assumptions are the following: if the hypothetical units of the damages are phonemes, the empirical data have to show that the damage of a phoneme affects all its minimal phonological oppositions as a tendency; while if these units are DFs, the main tendency takes the direction that a given DF is damaged in all cases when it appears as the single DF between members of a minimal pair.

The phonological description of Hungarian is that of Szépe, Gy. (1966), but it would be desirable to interpret the data within other frameworks, too.

I applied the description mentioned in the course of the elaboration of the investigation in the following way and steps:

I. For every phoneme I examined what phonemes are possible minimal oppositional pairs in the given system in principle. I made the following restrictions and extensions:

1.) Among the relevant oppositions I also listed ones that can be characterized by two DFs, but the presence or lack of one of the features implies the presence or lack of the other. Thus there are substitutions which could be attributed to the damage of two DFs, but in these cases, a redundancy rule can be used for deciding the damage of which feature can be considered primary: e.g. in the substitution M→P, the damage of the DFs nasal and voiced is to be taken into account. In this case, it is the deletion of the DF voiced that is relevant, and the additional deletion

of the nasal DF can be derived from the following redundancy rule:

'+nasal' → '-back'
 '+cont'
 '+voiced'.

2.) We also have to introduce into the investigation those cases in which, for a given phoneme, we consider not only the minimal oppositional phoneme as a possible substitute, but also that phoneme which differs from the given phoneme in two DFs, but it can be described with a single redundancy rule: e.g. the substitution M→B can be attributed to the deletion of the DF nasal, and the substitution M→P can be attributed to the deletion of the DFs 'nasal'

'voiced'.

In this case, the cause of the substitution M→B is the deletion of the DF nasal, while the substitution M→P can be attributed to the deletion of the DF voiced alone.

II. I made the phonological description applied complete with respect to oppositional pairs in the following way: I introduced elements which do not exist in the synchronic phonological system of Hungarian (and they may have never existed in the diachronic system either), but the combinatory possibilities of the DFs would allow their existence. (The mere combinatory possibilities of the DFs can result phonologically contradictory combinations: naturally, they are not introduced in the system).

These hypothetical elements should be necessarily introduced into the system as a minimal substitution occurring also when a substituted phoneme does not have its minimal oppositional pair (from the point of view of a given DF) in the synchronic system. Although the theoretical frame applied indicates the combinatorial possibilities, the question of the boundary of the phonetic/phonologic level still remains. Can a substitution be considered a phonological one between a phoneme of the synchronic system and a hypothetical element? As far as the above problem is concerned the introduction of hypothetical elements is not necessarily excluded. That is, if we find data on this kind of substitution, the question of how to distinguish phonetic and phonologic level arises again (by all means, these substitutions should also be taken into consideration). However, if this kind of data does not appear during the investigation (that is, the substitution can "skip" the hypothetical elements), it will confirm that

the phonological disorders depend on the synchronic system, not on the combinatory possibilities.

After deciding what to examine, we can turn to the question of how to examine it.

I made the following considerations in the elaboration of the examination:

1.) I did not examine the minimal oppositional pairs which were based on the difference between short and long phonemes (a relevant difference in Hungarian), because the data of the control group show that these DFs cannot always be decoded out of the context.

2.) The examination of the minimal oppositional pairs seems to be important both in the tasks of production and in those of perception. Presumably, the investigation can distinguish the phonetic damages from the phonological ones by the fact that dysarthric patients do not have difficulties in distinguish phonemes, while this is a characteristic problem of any phonological aphasic disorder. Naturally, it does not mean that the distinction between phonological aphasia and dysarthry can be clearly made if they go together. The systematic substitution in which a given substituted phoneme does not occur as the substitute of an other phoneme in the tasks of production is characteristic of phonetic disorders. While the DFs damaged only in production is typical of dysarthry, while the DFs damaged in discrimination can be attributed to phonological aphasia.

3.) As far as possible the interference of the grammatical and non-grammatical factors with the phonological phenomena should be eliminated, viz:

- a) It is important to make examination of language in various situations: both in spontaneous speech and in tasks. by presenting discrimination tasks of phonemes (in words and syllables), and production tasks of phonemes (naming and repetition in words and repetition in syllables) to the patients.
- b) The length of the words used in the tasks may have influence on the performance of aphasic patients because the memory limits, therefore the tasks involve words of one syllable.
- c) It is important to use words without suffix so that the phonological and the morphological factors of the disorders can be clearly distinguished.

- d) The members of a minimal oppositional pair have to be of the same grammatical category because the encoding and decoding of the different grammatical categories are not proved to be at the same level of difficulty (see Osman-Sági, 1987).
- e) It would be important to unify the frequency of words. But no dictionary of word frequency in Hungarian is at my disposal, thus I had to rely merely on my own intuition.
- f) The words has to be on the same level of the abstraction and the representability (because the tasks attach to pictures) therefore the pictures represent only men, animals, objects and concrete actions.

Before the phonological tasks, two preliminary sets of tasks were applied in order to make clear if the given aphasic phenomenon is due to the effect of phonetic/phonologic disorders. The first one examines the communicative capacities of the patients, whether the patients can understand their task.

The second one prepares the phonological sets of tasks: it examines whether the patients can identify all the words and pictures contained by the phonological tasks.

2. The investigations and the results

Methods

The examination uses four phonological sets of tasks:

- 1.) A set of tasks for distinguish the minimal oppositional phonemes in Hungarian words, by choosing the pictures of actions, animals, objects named before.
- 2.) A set of tasks containing all the elements of the Hungarian phonological system for naming and repeating words.
- 3.) A set of tasks for distinguish the minimal oppositional phonemes in syllables.
- 4.) A set of tasks for repeating syllables which contain all the phonological elements of Hungarian.

Subjects

The examination was accomplished in Budapest, in the Institute for Speech Therapy and in two hospitals. Five of the patients under

Figure 1.

Name	Sex	Age (years)	Educ. (class)	Characteristic damages					
				Phonetic level			Phonologic level		
				phoneme	DF	+/-	phoneme	DF	+/-
I.F.	fem.	64	12	t	no		ts,d,sh	high	+
					relevant		s	palatal	+
							v	contin.	+
D.O.	male	64	16	f	contin.	-	u.	back	-
								contin.	-
P.J.	male	61	17	s,t,z	round	+	no rel.	no rel.	
V.G.	fem.	50	12	ue	no rel.		no rel.	voiced	+
G.GY.	fem.	30	10	oe	contin.	+	no rel.	no rel.	
					strident	-			
K.D.	male	52	11	no rel.	no rel.		d	high	+
SZ.T.	male	47	8	k	no rel.		no rel.	contin.	+
G.B.	male	63	17	no rel.	voiced	-	k,t,z	contin.	+
H.L.	fem.	69	10	no rel.	round	+	no rel.	no rel.	

investigation were male, four of them were female. Their average age was 55,5 years. Their education was 12,5 classes. The aphasic speech of all of them is due to vascular brain damage. The time passed between the stroke and the examination was at least two month. The average age of the healthy control group of 30 members was 38,5 years, their education was 10,5 classes.

Results

The summary of the results of the nine patients could be seen on the figure 1.

The summary of the results which refer to the system of the phonetic/phonologic disorders could be seen on the figure 2.

Figure 2.

The vulnerability of the phonemes:

Vowels

phonetic lev. phonologic lev. summary

 phoneme occur. phoneme occur. phon.occ.
 =====

E 'a'	5	Ó	8	Ó	10
A 'a.'	4	Ú	6	Ú	8
Ó 'o.'	4	I	4	E	7
Õ 'oe'	2	É	3	A	6
Ú 'u.'	2	A	2	Ó	6
Ū 'ue'	2	E	2	É	4
É 'e.'	1	Ó	2	I	4
I 'i'	0	Ū	2	Ū	4

Absolute order:

Ó	8	phonol.level
Ú	6	phonol.level
E	5	phonet.level

Consonants

phonetic lev. phonologic lev. summary

phoneme occur. phoneme occur. phon.occ.
=====

K 'k'	10	SZ	5	K	11
T 't'	7	C	4	D	10
D 'd'	6	D	4	R	10
S 'sh'	6	R	4	T	9
Z 'z'	6	S	3	Z	9
GY 'dy'	5	V	3	C	8
C 'ts'	4	Z	3	SZ	8
B 'b'	3	F	2	GY	6
CS 'ch'	3	J	2	S	6
F 'f'	3	L	2	F	5
G 'g'	3	T	2	V	5
M 'm'	3	ZS	2	B	4
P 'p'	3	B	1	CS	4
S 'sh'	3	CS	1	G	4
SZ 's'	3	G	1	L	4
L 'l'	2	GY	1	J	3
NY 'ny'	2	K	1	M	3
V 'v'	2	M	0	P	3
J 'y'	1	N	0	ZS	3
N 'n'	1	NY	0	NY	2
TY 'ty'	1	P	0	N	1
ZS 'zh'	1	TY	0	TY	1

Absolute order:

K	10	phonet.level
T	7	phonet.level
D	6	phonet.level
S	6	phonet.level
Z	6	phonet.level

The vulnerability of the DFs I.

DF addition

phonetic lev. phonologic lev. summary

DF occur. DF occur. DF occur.

=====
round 14 cont. 14 cont. 23
cont. 9 back 9 round 16
back 5 high 7 back 14
palat. 5 palat. 3 high 8
low 4 round 2 palat. 8
voiced 3 strid. 2 voiced 5
nasal 2 voiced 2 low 4
high 1 low 0 strid. 2
perif. 1 perif. 1 nasal 2
strid. 0 nasal 0 perif. 1

Absolute order:

round 14 phonet.lev.

cont. 14 phonol.lev.

cont. 9 phonet.lev.

back 9 phonol.lev.

DF deletion

phonetic lev. phonologic lev. summary

DF occur. DF occur. DF occur.

=====
strid. 11 back 7 round 17
perif. 10 high 6 cont. 15
palat. 6 cont. 5 perif.11
cont. 6 perif. 4 palat.11
voiced 6 strid. 4 strid.11
low 4 voiced 4 voiced 9
back 3 palat. 2 back 8
round 3 round 0 low 8

nasal	3	low	0	nasal	5
high	1	nasal	0	high	2

 Absolute order:

strid.	11	phonet.lev.
perif.	10	phonet.lev.
back	7	phonol.lev.

The vulnerability of the DFs II.

Phonetic disorders

addition	deletion	summary
----------	----------	---------

 DF occur. DF occur. DF occur.
 =====
 round 14 strid. 11 round 17
 cont. 9 perif. 10 cont. 15
 back 5 palat. 6 perif.11
 palat. 5 cont. 6 palat.11
 low 4 voced 6 strid.11
 voiced 3 low 4 voiced 9
 nasal 2 back 3 back 8
 high 1 round 3 low 8
 perif. 1 nasal 3 nasal 5
 strid. 0 high 1 high 2

Absolute order:

round	14	addition
strid.	11	deletion
cont.	9	addition

Phonologic disorders

addition	deletion	summary
----------	----------	---------

DF	occur.	DF	occur.	DF	occur.
cont.	14	back	7	cont.	19
back	9	high	6	back	16
high	7	cont.	5	high	13
palat.	3	perif.	4	strid.	6
round	2	strid.	4	voiced	6
strid.	2	voiced	4	palat.	5
voiced	2	palat.	2	perif.	4
low	0	round	0	round	2
perif.	0	low	0	low	0
nasal	0	nasal	0	nasal	0

Absolute order:

cont.	14	addition
back	9	addition
back	7	deletion
high	7	deletion

The vulnerability of the DFs III.

The addition and deletion of DFs

phonetic lev. phonologic lev. summary

DF	occur.	DF	occur.	DF	occur.
round	17	cont.	19	cont.	34
cont.	15	back	16	back	24
perif.	11	high	13	round	19
palat.	11	strid.	6	strid.	17
strid.	11	voiced	6	palat.	16
voiced	9	palat.	5	high	15
back	8	perif.	4	perif.	15
low	8	round	2	voiced	15
nasal	5	low	0	low	8
high	2	nasal	0	nasal	5

Absolute order:

cont. 19 phonol.lev.
round 17 phonet.lev.
back 16 phonet.lev.

Phonetic and phonologic disorders

addition deletion summary

DF occur. DF occur. DF occur.

=====

cont.	23	strid.	15	cont.	34
round	16	perif.	14	back	24
back	14	cont.	11	round	19
high	8	back	10	strid.	17
palat.	8	voiced	10	palat.	16
voiced	5	palat.	8	high	15
low	4	high	7	perif.	15
strid.	2	low	4	voiced	15
nasal	2	round	3	low	8
perif.	1	nasal	3	nasal	5

Absolute order:

cont. 23 addition
round 16 addition
strid. 15 deletion

- I. i) on phonetic level, the most vulnerable vowel is E;
on phonetic level, the most vulnerable consonant is K;
ii) on phonologic level, the most vulnerable vowel is Ő;
on phonologic level, the most vulnerable consonant is SZ;

- iii) on phonetic and phonologic levels together
the most vulnerable elements are Ő and K;
- II. i) on phonetic level, the most characteristic
addition is that of the DF 'round';
on phonetic level, the most characteristic
deletion is that of the DF 'strident';
- ii) on phonologic level, the most characteristic
addition is that of the DF 'continuant'
on phonologic level, the most characteristic
deletion is that of the DF 'back';
- iii) on phonetic and phonologic levels together, the
most characteristic processes are: the addition
of the DF 'continuant' and the deletion of the
DF 'strident';
- III.i) on phonetic level, the most characteristic
damage is that of the DF 'round';
- ii) on phonologic level, the most characteristic
damage is that of the DF 'continuant';
- iii) on phonetic and phonologic level together, the
most characteristic damage is that of the DF
'continuant';
- IV. The frequency of the most characteristic damages
shows the order following:
- i) phonetic disorders:
the addition of the DF 'round'	(14)
the deletion of the DF 'strident'	(11)
the deletion of the DF 'continuant'	(9)
- ii) phonologic disorders:
the addition of the DF 'continuant'	(14)
the addition of the DF 'back'	(9)
the deletion of the DF 'back'	(7)
the deletion of the DF 'high'	(7)

iii) the additions:

that of the DF 'round' on phonetic level (14)

that of the DF 'cont' on phonologic level (14)

that of the DF 'cont' on phonetic level (9)

that of the DF 'back' on phonologic level (9)

iv) the deletions:

that of the DF 'strident' on phonetic level (11)

that of the DF 'back' on phonetic level (10)

that of the DF 'high' on phonologic level (7)

that of the DF 'cont' on phonetic level (6)

3. Summary

The results of the investigation show the following tendencies (they may be counted in some measure, on general validity):

I. The data confirm the hypothesis supposing that the essence of the phonetic/phonologic disorders can be found in the interconnection of the phonemes and the DFs:

a) Independently of how serious of the aphasia is, it is characteristic that a given DF is damaged tendentially in the cases when it appears as the only DF between the members of a minimal pair.

b) The trouble of the phonemes is also systematic. There is an important interrelation among the phonemes: they constitute constellations around the different damaged DFs.

II. The data show that in Hungarian there are some cases when the substitution between phonemes does not constitute a proper minimal oppositional pair (that is a hypothetical element can be introduced into the phonological system). Thus the aphasic substitution can "jump" the place of the hypothetical elements. For example, the co-occurrence of the addition of the DF 'low' and the deletion of the DF 'round' appears in the substitution $\acute{U} \rightarrow A$ or $\acute{U} \rightarrow E$. An other example is the co-occurrence of the deletion of the DFs 'back' and 'round' in the substitution $\acute{U} \rightarrow I$.

This result can be interpreted in a way that the phonetic/phonologic disorders depend on the synchronic system of a given language, independently on the diachronic or the hypothetical elements. III. Summarizing the results of the nine examined patients, the following elements can be considered to cause the greatest difficulties for

them on the phonetic/phonologic level:

a) the production of the consonants having DFs '+strident', '-round' (→ '+back'), for example D, K, R, Z;

the production of the vowels having DF '-round', for example A, E;

b) the discrimination of the consonants having DFs '-continuant', '-back' (→ '+round'), for example C, D;

the discrimination of the vowels having DFs '+back', '-high', for example Ő, Ú.

More general interpretation of the interrelation of the aphasic disorders on the phonetic/phonologic levels in Hungarian requires future studies. However, it is indisputable that we have to focus our attention on the DFs 'continuant' and 'peripheric' in the phonological investigation of Hungarian aphasic speakers.

References

- Dressler, W. (1982), A Classification of Phonological Paraphasias. Wiener Linguistische Gazette 29: 3-16.
- Fry, D.B. (1959), Phonemic substitution in an aphasic patient. Language and speech 2: 52-64.
- Johns, D.F. - Darley, F.L. (1970), Phonemic variability in apraxia of speech. Journal of Speech and Hearing Research 13: 556-583.
- Lecours, A.R. - Lhermitte, F. (1969), Phonemic paraphasias-linguistic structures and tentative hypotheses. Cortex 5: 193-228.
- Osmanné Sági Judit (1987), A belső lexikonhoz való hozzáférés módjai és zavarai afáziás betegeknel megjelenés alatt az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVIII. kötetében.
- Szépe György (1969), Az alsóbb nyelvi szintek leírása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. Budapest, 359-466.

TÁRSKIADVÁNYOK 3.

A Műhelymunkákat kezében tartó olvasó valószínűleg nem most találkozik először olyan folyóirattal, cikkgyűjteménnyel vagy monográfiával, amelyet egy kutatóhely maga adott ki. Az ilyen kiadványok száma mostanában egyre nő - sőt, a tudományos könyv- és folyóiratkiadás küszöbön álló átalakulása után feltehetően még gyorsabban fog növekedni. Ennek az új információs piacnak persze lehetőleg áttekinthetőnek kellene maradnia. Kezdjük a dolgot azzal, hogy megpróbálunk mi tudomást szerezni egymásról!

Ebben a számban néhány mintával folytatjuk a nyelvészet és társ-tudományai körébe vágó, nem hivatásos kiadók által közrebocsátott művek listájának közzétételét. A terjesztési körülmények hasonlósága miatt szeretnénk az áttekintésbe belevonni a szélesebb szakmai közvélemény érdeklődésére számot tartó egyetemi és főiskolai kiadványokat is.

Kérjük, hogy aki listánkba kíváncszó, 1980 óta megjelent kiadványt ismer, az alábbiakhoz hasonló részletességgel leírt adatait tudassa velünk.

READINGS IN APPLIED LINGUISTICS FOR TEACHERS OF ENGLISH

Szerkesztette Kontra Miklós és Helen Thomas. József Attila

Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar - Tankönyvkiadó, 1988.

Szerzők: W. Labov, H.D. Brown, P. Wstney, W. Edmondson et al., E. Roulet, R.L. Allen, D.L.F. Nilsen - A.P. Nilsen, D.L.F. Nilsen, W.M. Rivers, J.W. Oller jr., Th.H. Mueller, L. Selinker, F.R. Eckman, J.C. Richards, J. Schachter - M. Celce-Murcia, A. Birkin - S.M. Reinhart.

MAGYAR PSZICHOLINGVISZTIKAI TANULMÁNYOK

A sorozatot a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága megbízásából szerkeszti Papp Ferenc és Lengyel Zsolt. Kiadja a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 6722 Szeged, Április 4. útja 6.

- I. Magyar verbális asszociációk 1. Első kötet.
Szeged-Budapest-Debrecen, 1983.
- II. Magyar verbális asszociációk 1. Második kötet.
Szeged-Budapest-Debrecen, 1983.
- III. K.A. Wodala: The Development of Reading Skills in an English-Hungarian Bilingual Child (The Initial Stages).
Szeged-Budapest-Debrecen, 1985.
- IV. Csirikné Czachesz Erzsébet - Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár, 1-2. kötet. Szeged-Budapest-Debrecen, 1986.

Hozott anyagról sokszorosítva
8818312 MTA Sokszorosító, Budapest. F.v.: dr.Héczey Lászlóné

Ára 40,- Ft

Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből

Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Pf. 19.

Szerkesztőbizottság:

Bakró-Nagy Marianne
Bánréti Zoltán
Gósy Mária
Hajdú Péter (a szerkesztőbizottság elnöke)
Kiefer Ferenc (a szerkesztőbizottság társelnöke)
Kontra Miklós
Paskó László (technikai munkatárs)
Sőrés Anna
Szabolcsi Anna (felelős szerkesztő)
Wacha Balázs

Kiadványunk olyan, 1-2 íves cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető. Az interdiszciplináris funkcióknak megfelelően a vizsgálat indoklásának és az érvelés módjának explicitnek kell lennie. A szerző a másutt való közlés jogát megtartja és 70 külföldi nyomatot kap. A szerkesztés, a hivatkozások és az irodalomjegyzék formájára nézve a megjelent számok szolgáljanak mintául.

A kiadvány megvásárolható vagy utánvétellel megrendelhető az újonnan megnyílt Stúdium Akadémiai Könyvesboltban, 1052 Budapest, Váci utca 22. (185-680, 185-881).

Könyvtárak megrendelhetik az "Új Könyvek" alapján a Könyvértékesítő Vállalat Könyvtárellátó Főosztályánál, Könyvtárosok Áruháza, 1391 Budapest, Postafiók 204.

ISSN 0237-4226

